

HK Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA

A BESZÉD MÓDOZATAI

2011 • 1

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA

2011. XLII. évf. 1. sz. ÚJ FOLYAM XII. évf. 1. sz.

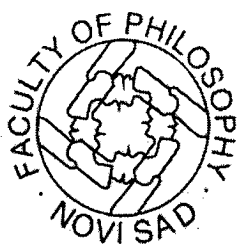
A BESZÉD MÓDOZATAI

ÚJVIDÉK
2011
1.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

*Papers of
Hungarian
Studies*

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME XLII-1/XII-1

NOVI SAD
2011
1.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négyszer.

A kiadásért felel: Ljiljana Subotić dékán
Felelős szerkesztő: Láncz Irén tanszékvezető
Főszerkesztő: Toldi Éva

Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä),
Andrić Edit, Cseh Márta, Gerold László és Utasi Csilla (Újvidék)
Szerkesztőségi titkár: Kovács Rác Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta
Lektorálta: Toldi Éva

A szám megjelenését a Vajdaság Autonóm Tartomány Művelődési Titkársága,
valamint a Bethlen Gábor Alap támogatta.

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztőség: Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (+381 21) 458-673, *e-mail:* hungar@ff.uns.ac.rs

TARTALOM

A BESZÉD MÓDOZATAI

WACHA Imre: Kommunikáció, retorika, műfaj, műnem	1–24
KATONA Edit: Kognitív metaforák vizsgálata egyetemistáink szónoklataiban	25–33
LÁNCZ Irén: A beszéd pragmatikai jellemzői	34–44
MOLNÁR CSIKÓS László: A vajdasági magyar nyelvrétegek fonológiai sajátosságai	45–51
PÁSZTOR KICSI Mária: A hangsúly szerepe a beszédben	52–64
CSÁNYI Erzsébet: A jeans-regénybe ágyazott szónoklat	65–73
RAJSLI Ilona: A népetimológia Apor Péter <i>Metamorphosis</i> <i>Transylvanicae</i> című emlékiratában	74–82
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: Az élőnyelvi kommunikáció nyelve a vajdasági magyarság körében	83–96
VUKOV RAFFAI Éva: Egyéniség és nyelv(használat)	97–106
UJVÁRI TÓTH Anita: A verbászi magyar ajkú diákok kódváltása	107–120
DANYI Magdolna: Beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok Kosztolányi Dezső <i>Hajnali részegség</i> című versében	121–133
ANDRIĆ Edit: Tegezés és magázás a magyar és a szerb nyelvben	134–141
GRABOVAC Beáta: Személyiség, szocializáció, érzelmi működés és kétnyelvűség	142–149
CSEH Márta: Tolnai Ottó <i>Captatok</i> című versének szavairól	150–154
LAKI Boglárka: Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének vizsgálata kognitív és funkcionális szempontok alapján	155–169

SADRŽAJ

NAČINI GOVORNOG IZRAŽAVANJA

Imre VAHA: Komunikacija, retorika, žanrovi govora	1–24
Edit KATONA: Analiza kognitivne metafore u besedništvu studenata	25–33
Iren LANC: Pragmatične karakteristike govora	34–44
Laslo MOLNAR-ČIKOŠ: Fonološke karakteristike jezičkih slojeva u govoru Mađara u Vojvodini	45–51
Marija PASTOR-KIČI: Uloga naglasaka u govoru	52–64
Eržebet ČANJI: Besede u džins-romanima	65–73
Ilona RAJŠLI: Narodna etimologija u memoarima Petera Apora „ <i>Metamorphosis Transylvaniae</i> “	74–82
Eleonora KOVAČ-RAC: Jezik govorne komunikacije u krugu vojvođanskih Mađara	83–96
Eva VUKOV-RAFAI: Ličnost i govor	97–106
Anita UJVARI-TOT: Promena koda kod mađarskih učenika u Vrbasu	107–120
Magdolna DANJI: Razgovorne rečenične i misaone konstrukcije u stihovima Dežea Kostolanjija „ <i>Hajnali rézszezség</i> “	121–133
Edita ANDRIĆ: Oslovljavanje sa „ti“ i sa „vi“ u mađarskom i srpskom jeziku	134–141
Beata GRABOVAC: Ličnost, socijalizacija, emocionalno delovanje i dvojezičnost	142–149
Marta ČEH: O rečima u stihovima Ota Tolnaja „ <i>Capstatok</i> “	150–154
Boglarka LAKI: Analiza životnih kazivanja mađarskih žena u Vojvodini sa kognitivnih i funkcionalnih aspekata	155–169

CONTENTS

MODES OF SPEECH

WACHA, Imre: Communication, Rhetoric, Genre and Form	1–24
KATONA, Edit: An Inquiry into Cognitive Metaphors Used in Students' Speeches	25–33
LÁNCZ, Irén: Pragmatic Features of Speech	34–44
MOLNÁR CSIKÓS, László: Phonological Features of Hungarian Language Strata in Vojvodina	45–51
PÁSZTOR KICSI, Mária: The Role of Stress in Speech	52–64
CSÁNYI, Erzsébet: Oration Embedded in the Jeans-novels	65–73
RAJSLI, Ilona: Folk Etymology in Péter Apor's Memoirs, <i>Metamorphosis Transylvaniae</i>	74–82
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Language Performance in the Communication of Hungarians in Vojvodina	83–96
VUKOV RAFFAI, Éva: Personality and Language (usage)	97–106
UJVÁRI TÓTH, Anita: Code Shifting of Hungarian Schoolchildren in Verbász	107–120
DANYI, Magdolna: Speech-like Rhetorical Sentence-and- Thought-Figures in the poem <i>Hajnali részegség</i> by Dezső Kosztolányi	121–133
ANDRIĆ, Edit: Forms of Addressing in Serbian and Hungarian . . .	134–141
GRABOVAC, Beáta: Personality, Socialization, Emotional Functioning and Bilingualism	142–149
CSEH, Márta: On the Words of the Poem <i>captatok</i> by Ottó Tolnai	150–154
LAKI, Boglárka: Analysis of Life Stories through the Oral Language of Women from Vojvodina Based on Cognitive and Functional Viewpoints	155–169

WACHA IMRE

Budapest
Aradi u. 52/b
wacha.imre@t-online.hu

KOMMUNIKÁCIÓ, RETORIKA, MŰFAJ, MŰNEM

Communication, Rhetoric, Genre and Form

Az előadás a kommunikáció feltételeit, alapformáit; a közvetlen totális kommunikációnak, a párbeszédés és az előadásos kommunikációnak alapsémáját és csatornáit, a közvetett (írással) kommunikációnak az alapsémáját, csatornáit és az áttételes (rádiós, tévés) kommunikációnak alapsémáit, csatornáit mutatja be. Felvázolja a felkészülés lépéseit és a megnyilatkozás (szöveg) szerkezetének hagyományos rendszerét. Egy táblázatban megkísérli bemutatni, hogy mindezek miként jelennek meg a tömegtájékoztatásban.

Kulcsszavak: a kommunikáció alapszituációi; párbeszéd, előadás; kevert és áttételes kommunikáció; a tömegtájékoztatás alapműfajai.

Problémafelvetés

1. Petőfi a *Téli esték*ben az emberi kommunikáció egyik alaphelyzetét mutatja be, a spontán beszélgetést.

Most minden kunyhó egy tündérpalota,
ha van honnan rakni a kandallóra fát,
S minden jó szó, mely máskor csak a légbe
Röpül tán, most beszáll a szív közepébe. [...] öregek
A családfő ott fenn ül a nagy asztalnál
Bizalmas beszédben *szomszédal, komával,*
Szájokban a pipa, előttök palack áll,
Megtelve a pince legrégibb borával. [...]
És mint a pipafüst csavarog a légben,

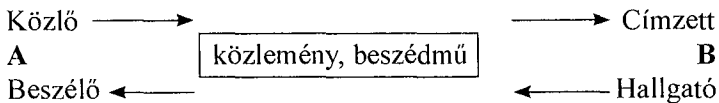
Akkép csavarognak szanaszét elméik,
És ami már régen elmúlt, nagyon régen,
Összeszedeketik, sorra elregélik. [...]
A kis asztal mellett egy *iffú* s egy *lyányka*,
Fiatal pár, nem is a mult időt hányja.
Mit is törődnének a multtal? az élet
Előttök vagyon még, nem a hátok megett;
Lelkők a jövőendő látkörébe tévedt,
Merenve nézik a rózsafelhős eget.
Lopva mosolyognak, nem sok hangot adnak,
Tudja a jóisten, mégis jól mulatnak.

fiatal pár

Amott hátul pedig a kemence körül
Az *apró-cseprőség* zúgva zszibongva ül.
Egy egész kis halom kisebb-nagyobb *gyermek* [...]
Űzi pillangóit a boldog jelemek...

gyermekek

Ez a valódi négylépéses kommunikáció, amelyben a közlést > vétel, majd < visszajelzés és > újrászabályozás, majd s > újabb közlés stb. követi, Ebben a kommunikációs szituációban a beszélgetőpartnerek szerepe állandóan változik:

- Csatorna: a) verbális (orális és auditív kód),
b) nonverbális kód totális látvánnyal,
c) a partnerek közötti levegő.

A leírásban ott rejlik a kommunikációs folyamatnak legfontosabb öt feltétele is, amelyek közül kettő mindenképpen szükséges a kommunikációs folyamat megkezdéséhez, majd eredményességéhez: a közös valóság, a közönsnyelvűség, a közös (elő)ismeretek, a közös előzmény (témaazonosság) és a közös beszédhelyzet (intertextus)¹.

Ha e feltételek közül valamelyik hiányzik, a kommunikációs folyamat során kell megteremteni, hogy a partnerek között létrejöhessen egy új – a kommunikációs folyamat tárgyára vonatkozó – közös valóság.

¹ Az ötből az első hármat együttesen *közös kultúrának* is nevezhetjük.

És ott van a Petőfi-féle leírásban három korosztály (öregék, fiatalok, gyermekek). Mindegyik generáció a maga körén belül beszélget, egymást közösen érdeklő témákról (témaazonosság), de 'elméik szanaszét csavarognak', azaz nincs (abban a pillanatban állandónak tekinthető) közös beszéd-témájuk.

A Petőfi által ábrázolt beszédhelyzet megfelel annak az arisztotelészi modellnek, amely szerint a beszédhez, a gondolatcseréhez, a szónokláshoz három tényező szükséges: a

AKI BESZÉL – AMIRŐL BESZÉL – AKIHEZ, AKIVEL BESZÉL.

Tulajdonképpen a modern kommunikációelméletben ebből lett a következő alapséma:

KÖZLŐ (ADÓ) – KÖZLEMÉNY (ÜZENET) – CÍMZETT (VEVŐ).

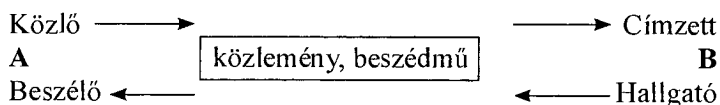
2. Ha nem a spontán magánbeszélgetést nézzük, hanem a nyilvános és „hivatalos” kommunikációt, akkor azt látjuk, hogy az arisztotelészi alapséma – amely egyaránt érvényes a magánbeszélgetésre és a nyilvános beszédre is – némileg módosult.

Korunkban a nyilvános és hivatalos közlésfolyamatok mindig *célzott* beszédek és *célzott* beszélgetések, pontosabban *célzott megnyilatkozások* (valamilyen cél elérése, információ megszerzése stb. érdekében). Mint ilyenek besorolhatók a klasszikus és modern retorika illetékességi körébe, és a klasszikus retorika három nagy műfaji kategóriájába (igazságügyi retorika, tanácskozó beszéd, bemutató beszéd) is.

A nyilvános (közéleti) és hivatalos megnyilatkozások három nagyobb „csatornán” zajlanak, azaz három fő típusba sorolhatók, és ez nyelvi, nyelvhasználati, stílusbeli, műfaji és hangzásbeli „következményekkel” jár együtt. A közlés végbemehet:

2.1. *közvetlen, totális kommunikációs* folyamatban. Ebben az esetben a partnerek közös kommunikációs térben vannak, és a közlés verbális (vokális és auditív), valamint nonverbális síkon (csatornán) zajlik. A kommunikáció négylépéses: közlés > vétel > visszajelzés > újraszabályozás, majd újra: közlés > vétel stb. Ennek két főbb formája van.

2.1.1. Az egyik a *párbeszéd*es kommunikáció. Ennek sémája:

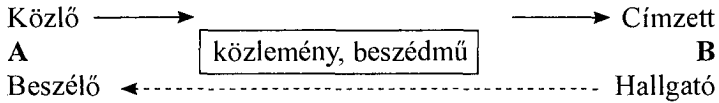

Mindkét részről szerepcserével, azaz a közlő és a címzett szerepe változhat, és ezért mindkét részről négylépéses kommunikáció.

Csatorna *mindkét részről*:

a) verbális (orális és auditív kóddal), b) nonverbális kód totális látvánnyal, c) a partnerek közötti levegő.

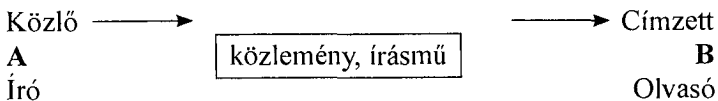
2.1.2. A másik forma az *előadósos* kommunikáció. Sémája:

A folyamat során nincs szerepcseréje.

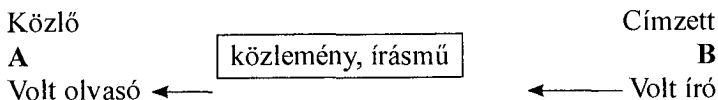
A *beszélő* részéről a csatorna: a) verbális (orális és auditív kóddal, a nyelvnek spontán beszélt vagy felolvasásos változata), b) nonverbális kód totális látvánnyal, c) a partnerek közötti levegő. A *hallgató* részéről csatorna: a) nonverbális visszajelzés vizuális kóddal (mimikával, gesztussal stb.), b) esetleges auditív visszajelzés susogással, tapssal.

2.2. Végbemeget a közlés *korlátozott kódú* kommunikációs folyamatban, verbális és nonverbális síkon (csatornán) az *írott* és a *látható nyelv* segítségével. Ez az *írott kommunikáció*. Ebben az esetben a kommunikációs partnerek (általában) nem találkoznak sem térben, sem időben. A közlés kétlépcsés kommunikációs folyamatban zajlik (közlés az író részéről > vétel az olvasó részéről), a visszajelzés olykor el is marad; a címzett gyakran ismeretlen, csak virtuálisan él. Olykor a közlő már nem is él (pl. néhai író, költő). Sémája:

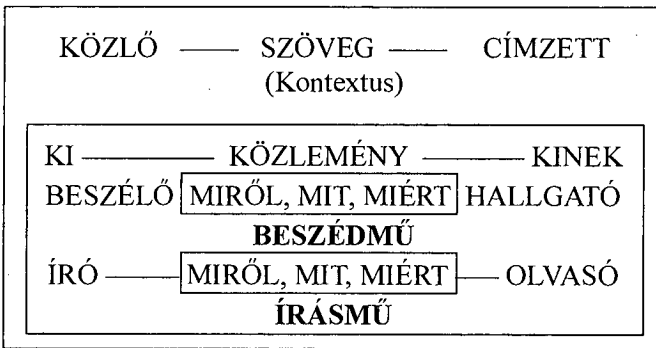
Nincs szerepcseréje a kommunikációs folyamat során. A *közlő* részéről a csatorna: a) verbális (vizuális kód: a nyelv írott változata), b) nonverbális kód (írott szöveg totális látvánnyal, c) nyomtatott papír, képek stb.

A *visszajelzés* külön kommunikációs folyamat:

2.3. Végbemeget *kevert kommunikációs* folyamatban vokális és auditív verbális (rádió), illetve vokális, auditív verbális és vizuális-nonverbális csatornán (tévé). (Mellőzzük most az olyan „csatornákat”, mint telefon, sms, internet stb.)

Az első két közlésfolyamatot olyan ábrával szoktuk bemutatni, amely olyan kérdőszókat tartalmaz, amelyek egyéb meghatározó tényezőkre: a közlésfolyamat jellegére, a témájára, közlés tárgyára, mondandójára is hatással vannak vagy lehetnek. Így a *mitől* a közlés témájára, tárgyára, a *mit* a közlés mondandójára, eszméjére, a *miért* a közlés céljára, a *miképpen* kérdőszó és a rá adott válasz a stílusra és a szűkebb értelemben vett műfajra utal, a *hogyan* kérdés a csatornára vonatkozik (közvetlen és totális vagy korlátozott kódú vagy kevert kommunikációs folyamatban zajlik-e a kommunikáció), a *hol* kérdés a helyszínt vizsgálja, a *milyen körülményekben* az időpontra, a külső és belső „légkörre” vonatkozik:

MIKÉPPEN
STÍLUS — MŰFAJ

HOGYAN	HOL	MILYEN KÖRÜLMÉNYEBEN
SZITUÁCIÓ	HELYSZÍN	IDŐ ÉS ALKALOM

Persze kérdéses, hogy a kommunikációs cselekvések közül mi tartozik a retorika kompetenciájába. Vajon csak a szónoki (a nyilvános) beszédek megalkotására, megszólaltatására, előadására vonatkozó ismeretek képezik-e a retorika tárgyát, vagy beletartozik-e minden olyan beszédcselekvés, amelynek célja valamilyen információ átadása, a partner meggyőzése, a partner gondolkodásának „formálása”. És beletartozik-e ezeknek a folyamatoknak a magánszférában való megvalósulása, vagy csak a nyilvános közéleti megszólalások tartoznak a retorika tárgykörébe. Ha a retorika szakirodalmát forgatjuk, bizony találkozunk a témakör bővülésével, és átmeneti kategóriákkal is. És ha a retorika tudományát a meggyőzés (rábeszélés) és a szerkesztés

tudományának tartjuk, ki tagadhatja, hogy még a magánközleményt is meg kell szerkeszteni, jól kell előadni. Az anekdotát is meg kell szerkeszteni, jól kell előadni!

Vajon a retorika tudománya nemcsak a verbális kommunikáció tudománya-e? És tisztázni kellene a retorikának és a kommunikációnak egymáshoz való viszonyát is.

3. Említettem: a nyilvános (hivatalos), közérdekű vagy közérdeklődésre számot tartó vagy számot tartható beszédek zömét besorolhatjuk abba a három nagy kategóriába, amelybe a klasszikus retorika sorolja a rétori megnyilatkozásokat: az igazságügyi retorika, tanácskozó beszéd, bemutató beszéd nagy kategóriájába. Zömükre érvényes az a felkészülési és előkészítő folyamat is, amelybe – főleg az igazságügyi és tanácskozó beszédek szempontjaira ügyelve – beleértjük az általános felkészülés folyamatait és a speciális (egy-egy megnyilatkozásra vonatkozó) felkészülés és előkészítés teendőit is. Ezt így szoktuk sematizálni:

FELKÉSZÜLÉS, ELŐKÉSZÍTÉS: Általános (otthon): az adatok összegyűjtése; források tanulmányozása, a szakirodalom tanulmányozása, cédulázása, A retorika elmélete, módszertana, mibenléte. Speciális felkészülés (otthon és a helyszínen rögtönzés esetén).

FELTÁRÁS (inventio): A konkrét ügygel, témával kapcsolatos anyaggyűjtés; az indítékok feltárása; a megoldás megtalálása.

ELRENDEZÉS (dispositio): a feltárt anyag logikus elrendezése; a beszéd (elő)vázlata, felépítése. Az elrendezés, a struktúra elmélete: a beszéd részei, felépítése, célja.

FORMÁBA ÖNTÉS (elocutio): a stílus elmélete, a rétori eszközök vizsgálata; a feltárt, elrendezett megszerkesztett anyag megfogalmazása, megszövegezése (otthon írásban lehet rögzíteni), (rögtönzés esetén csak vázlat).

AZ ELŐADÁSMÓD KIDOLGOZÁSA (pronuntiatio): a hangos megszólaltatás eltervezése (otthon kidolgozható); (rögtönzéskor „jönnie kell”); a szónoki magatartás eltervezése: nonverbális kommunikáció (otthon kidolgozható); (rögtönzéskor „jönnie kell”). Az előadásmód elmélete, módszertana.

EMLEKEZETBE VÉSÉS (memoria): a megírt szöveg megtanulása, begyakorlása rögtönzéskor a vázlat, vezérszavak, vezérmondatok segítségével a mondanandó felidézése. Az emlékezőtehetség kutatása, otthon, állandó feladatként: a memória fejlesztése.

4. A nyilvános és hivatalos (közérdekű) megnyilatkozások zömére érvényes az a szerkezeti felépítés is, amelyet ugyancsak a klasszikus retorika dolgozott ki, és amelyet sematizálva – alapfokon – úgy szoktunk emlegetni, hogy: bevezetés, tárgyalás, összefoglalás (befejezés). Részletezőbben (középfokon) gyakran így szoktuk felvázolni a klasszikus szónoki mű szerkezetét:

BEVEZETÉS (exordium): a hallgatóság megnyerése, az érdeklődés felkeltése; a téma és a cél kimondása.

ELBESZÉLÉS (narratio): az *igazságügyi beszédnél*: az események, előzmények, a tényállás ismertetése; a *bemutató beszédnél*: annak elmondása, akiről/amiről a beszéd- vagy írásmű szól (pl. tudományos esszében a problematika, a kutatási előzmény bemutatása), a *tanácskozó* (érvelő-vitatkozó) beszédnél: a kérdéskör exponálása, a problémák és az alternatív vagy ütköző lehetőségek, a lehetséges megoldások felvázolása (főleg vitaindító megnyilatkozásnál).

TÉTEL (divisio) az igazságügyi beszédnél annak kimondása, mit akar elérni a beszéddel mivel ért egyet, mivel nem, álláspontja felvázolása; a bemutató beszédnél: mi a célja a beszédnek; a tanácskozó (érvelő-vitatkozó) beszédnél: mi a megoldással kapcsolatos álláspontja.

BIZONYÍTÁS (confirmatio): a szónok álláspontját bizonyító érvek, adatok logikus bemutatása, előadása: az igazságügyi beszédnél a tételt igazoló tények, érvek felsorakoztatása, minősítése; a bemutató beszédnél: a tételt igazoló események, eredmények – személyről szólva: jellemvonások, személyiségjegyek felsorakoztatása, értékelése; a tanácskozó (érvelő-vitatkozó) beszédnél: a tételt igazoló adatok, vélemények események felsorakoztatása, értékelése.

CÁFOLÁS (confutatio): az ellenkező érvek, vélemények, álláspontok bemutatása, cáfolása: az igazságügyi beszédnél bemutató beszédnél: a kimondott tétellel ellenkező tények, érvek felsorakoztatása, minősítése, cáfolása; a bemutató beszédnél: a tételt kétségbe vonó vagy elbizonytalanító események, eredmények – személyről szólván – jellemvonások, személyiségjegyek felsorakoztatása, értékelése; a tanácskozó (érvelő-vitatkozó) beszédnél: az alternatív, esetleg ellentétes, a tételt cáfoló tények, adatok, az (ellen) érvek felsorakoztatása, értékelése.

ÖSSZEGEZÉS, ÖSSZEFOGLALÁS (conclusio, recapitulatio): az elmondottak rövid summázata, pár szavas összegezése, a bizonyítékok rövid összegezése: az igazságügyi beszédnél a kimondott tétel értékelése, bizonyítékok rövid összegezése, a tett jogi minősítése, javaslat pl. a büntetés kiszabására; a bemutató beszédnél: a tanulság levonása; a tanácskozó (érvelő-vitatkozó) beszédnél: rövid összegezése az elmondottaknak, az érveknek, bizonyítékoknak rövid összegezése és ennek tükrében javaslattétel.

BEFEJEZÉS: a beszéd lezárása.

FÜGGELÉK: buzdítás (adhortatio).

KITÉRŐ (egressio): Nem állandó rész: pihentetés, az ellenfél lejárátása, anekdota, példázat, analógia stb.

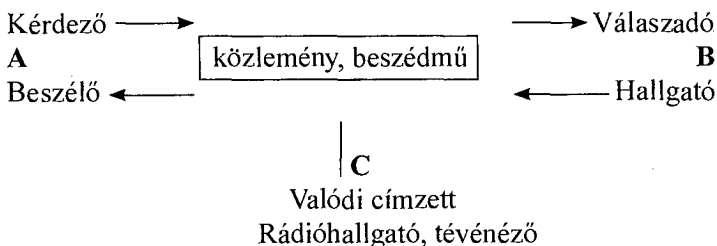
5. A *párbeszéd kommunikáció* a nyilvános, közérdekű megnyilatkozásokban bizonyos speciális közvetlen totális közlésfolyamatokban érhető tetten: a különböző célzott beszélgetésekben (ilyen pl. az ügyintézés, a kerek-

asztal-beszélgetés, a tárgyalás, a vita, a szemináriumi foglalkozás stb.). Mind-egyik más és más szövegszerkesztési, nyelvi-nyelvhasználati formával jár.

6.1. A *tömegtájékoztatás* egyes műfajaiban (a nyomtatott sajtóban, a rádió és televízió különböző informatív, azaz tájékoztató műsoraiban, így a híradóműsorokban, azután bizonyos szakértőkkel, közéleti személyekkel folytatott beszélgetésekben [pl. az Este, Záróra]) szintén él a párbeszédés közlés, de megváltozott formában. A tömegtájékoztatásnak ezek a riport és portré jellegű megnyilatkozásai formailag ugyan párbeszédés, beszélgetések, de mégsem „igazi” beszélgetések, hanem inkább csak kérdezz–felelek jellegű információs közlések – olykor vattasok (szakértőkkel, közéleti személyiségekkel, netán az utca emberével folytatott „beszélgetésekben”, pl. a Közbeszéd és a Péntek este adásaiban, a tévéhíradók egyes tudósításaiban). Máskor kérdezz–érdeklődj, és én részletesebben válaszolok jellegű kifejtő beszélgetések oknyomozó, közéleti problémákat megvilágító riportokban, portrékban, pályaképekben stb. (pl. a Záróra egyes adásaiban).

Ezekben azonban a valódi címzett nem a beszélgetőtársak egyike, nem a kérdező riporter, hanem a) a nyomtatott sajtóban az írott szöveg olvasója, b) a rádióban a rádióhallgató, c) a televízióban az adás nézője. „Visszacsatolni” közvetlen kommunikációval bekapcsolódni a kommunikációs folyamatba egyik sem tud, legfeljebb csak egy másik, újabb kommunikációs folyamatban. Kivételt képezhetnek az úgynevezett interaktív, „betelefonáló” műsorok, amelyekben néhány hallgató, néző is „szóhoz jut”. Ez utóbbiaknak a sémáját így adhatjuk meg:

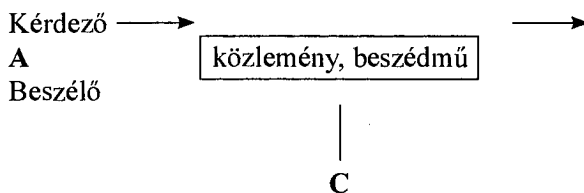
6.1.1. A *párbeszédés* közlésben:

A *beszélők* szerepcserével a) verbális (orális és auditív kódot használnak a rádióban s a tévében); b) nonverbális kódot totális látvánnyal a tévében; c) a rádióban és a tévében a partnerek közötti levegőn érkezik a közlés (a kérdés és a felelet).

Az *igazi címzethez* elektromos hang- és képtovábbítással jut el a közlemény.

6.1.2. Az előadásos kommunikációban:

A valódi címzett a csak a virtuálisan „jelenlévő” rádióhallgató, tévénező (esetleg az őt helyettesítő (szerkesztő vagy technikus). A beszélő részéről a csatorna a) verbális (orális és auditív kód); b) nonverbális kód totális látvánnyal; c) a partnerek közötti levegő. A hallgató részéről nincs visszajelzés. Csak egyes interaktív műsorokban telefonon verbálisan vokális és auditív formában.

6.2. A párbeszédes megnyilatkozásokra, beszélgetésekre előre fel lehet készülniük a beszélgetések szereplőinek. Többnyire alaposan fel is készülnek mindketten vagy mindnyájan. De „közleményt”, magát a beszélgetést nem lehet előre megfogalmazni, megírni, hiszen egy-egy újabb kérdés az őt megelőző választól (is) függ(het). Legfeljebb vázlat, tervezet készülhet a kérdésekhez és a mondandóhoz. Tehát spontán szövegalkotású nyelvhasználat jellemzi a beszélgetést. Ilyenek a hagyományos, de nem a klasszikus retorikában tárgyalt megnyilatkozások közül az ügyintézés, tárgyalás, vitában való részvétel, az interjú, a portré stb.

A párbeszéd (interjú, riport stb.) végső formáját a nyomtatott sajtóban a riporter fogalmazza meg és adja közre írásban, a beszélgetés „alánya” csak jóváhagyja.

A rádió hangzó alakban (esetleg „megvágva”, némileg kozmetikázva) sugározza a felvett beszélgetést, ha a beszélgetést nem „egyesben” közvetíti.

A tévében még többféle képanyag is kísérheti a közlésfolyamatot, amelyet gyakran nem egészen és egyesben, hanem később megvágva sugározza a tévé. Ennél a műfajnál a látvány csak a közlést kiegészítő, erősítő, hitelesítő illusztráció.

A rádióban tévében az esetek többségében a „megnyilatkozónak” nincs módja jóváhagyni az adásba kerülő megnyilatkozást.

6.3. Az előadás típusú nyilvános és hivatalos megnyilatkozások egy része csak spontán beszédként képzelhető el. Ilyen a hozzászólás, a vitában való részvétel egyes egységei, bizonyos nyilvános szónoklatok (pl. a parlamentben) stb.

Más részükre előre fel lehet készülni, meg is lehet írni (írásban megfogalmazni), majd a „tethelyen” felolvasni, betanulva elmondani, esetleg teljesen szabadon elmondani őket. Ilyen előre elkészíthető alpműfajok a retorika hagyományos tematikájába sorolt (a bemutató beszédek családjába sorolható) műfajok közül a felszólalás, a (középiskolai, főiskolai egyetemi) kiselőadás, a beszámoló, a nagyobb esszéjellegű előadáshoz csatlakozó korreferátum, a szekció-előadás, a plenáris előadás, (ennek írott és többnyire felolvasott változata az értekezés). Az igazságügyi retorika kategóriájába sorolható megnyilatkozások közül pl. a vád- és védőbeszéd. A méltató beszédek közül ilyen a köszöntő, a méltatás (laudáció) az ünnepi beszéd, a pohárköszöntő egy változata, az avatóbeszéd stb.

7. Miért érdekes mindez, amit eddig felvázoltam? Azért, mert a különböző szövegalkotási és velük párhuzamosan a különböző kommunikációs helyzeteknek és folyamatoknak többféle nyelvi, stílusbeli és szövegszerkezetbeli következményei is vannak, s ezek mind a nyilvános beszédben, mind pedig a tömegtájékoztatásban fontos következményekkel járnak. (Nem szólunk most a partnerviszonyokról és a különböző beszéd-szándékokról.)

Tudjuk, hogy történeti fejlődése során a nemzeti nyelv két nagy kategóriára, nyelvváltozatra bomlott (vagy bontható): a (spontán) beszélt nyelv és az írott nyelv nagy kategóriájára. A kettő között eléggé erős nyelvhasználati, stílusbeli különbségek vannak mind a szóhasználat, mind a grammatika (mondat szerkesztés), mind a szövegszerkesztés tekintetében. Ezek a különbségek jelentkeznek a nyelv hangzó változataiban is, pontosabban: meghatározóan hatnak a nyelv hangzására is.

A beszélt nyelvhasználat és az írott nyelvhasználat hangzó változatában négy nagyobb kategóriát különböztettem meg (először 1974-ben, majd éppen itt elmondott kísérletemben 1987-ben).

A két szélső pont a spontán beszéd hangzása és a felolvasások hangzása volt. Közöttük átmeneti kategóriát képez a félreproduktív stílus (ez egyaránt tartalmazza a spontán előszó és a felolvasás akusztikus elemeit) és a reproduktív-interpretatív stílus. (Ez az igényes köznyelvi kiejtés normájának megfelelően az igényes előszó, az igényes természetes beszéd illúzióját akarja kelteni. Ennek kérdéseivel itt és most nem foglalkozom. (Másutt magam is többször szóltam, írtam róla.)

Annyit jelzek csak, hogy a spontán beszéd szerkesztésmódja – a nem sok vizsgálat is ezt mutatja – korántsem olyan egyszerű és világos, mint sokan vélik. Mégis jobban figyelünk a spontán fogalmazású és így felhangzó beszédre, mint a precízebben és tömör célratöréssel és nyelvileg helyesen megfogalmazott írott szöveg hangosítására. Felmérések szerint kevesebbet

is tudunk megjegyezni az elhangzó írott szövegből, különösen akkor, ha azt nem „szájra–fülle” fogalmazta szerzője, még akkor is, ha nem más, hanem maga a szerző szólaltatja meg írását.²

² Egy mondat egy jeles írónak tévében elhangzott spontán beszédéből, egy jeles tudósnek magnóval rögzített előadásából és egy tanácstagnak spontán megfogalmazott szövegéből. A harmadik szöveg hangzását tekintve egyetlen mondat, de logikailag – a központozást átjavítva – háromnak is fel lehet fogni.

a) Na most, ami az én saját praxisomat illeti, hát én tulajdonképpen két cselekvő hősről írtam regényt, az egyik a Nagy ember, amit még egészen fiatal koromban írtam, nemrég jelent meg egyébként, már nem tudom, hányadik kiadásban, az egy cselekvő figura volt, egy ellen-szenves figura: a leendő fasiszta volt megfestve benne, büszke vagyok rá, hogy ezt én már harmincötben megláttam; Csillag Vera csinálta a címlapot, és az a címlap világosan elárulta, hogy kiről van szó. A másikat most írtam, miután elkezdtem egy családregényemet írni, és a családban felfedeztem az egyik nagybátyámat, kedvenc nagybátyámat, hogy úgy mondjam, és rájöttem, hogy milyen monumentális életet élt. (Kolozsvári Grandpierre Emil)

b) Ugyanakkor nagyra értékeli, vásárolja, propagálja Böcklint – még a szörnyű XIX. századnak is egyik legszörnyűbb szörnyűségét, akinek nincsen egyetlen színe és vonása, ami nem hazug, ezt a rémséges operakulissza-festőt – nem a fiatal, hanem a beérkezett Böcklinről beszélek –, aki valósággal sibboletje, próbája annak, van-e valakinek érzéke a művészet-hez. És ott van a másik nagy, Wölfflin, akinek remek analíziséből mindenki tanulhat látást, három tanulmányt is írt Böcklinről, egyet arról az émelyítő giccsről, a Toteninselről (Holtak szigete), egyet meg a másik svájci borzalomról, Hodlerről, Böcklin méltó párjáról; éppen csak róluk, de egyetlen jelentős új művésztől se, Maréesen kívül, akit Fiedler fedezett fel az ő számára is. (Fülep Lajos)

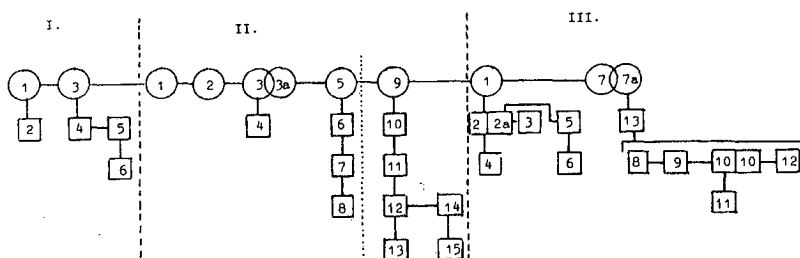
c) (I) (1) Jól tudjuk, (2) hogy ezeknek a létesítményátadásoknak voltak bizonyos nehézségei, | (3) mi azonban konzervensen tartottuk magunkat ahhoz az elhatározáshoz, (4) amit | többek között pont itt fogalmaztunk meg, (5) hogy | csak akkor adunk át vagy veszünk át pontosabban ilyen | létesítményeket a főbertől. Vagy a kivitelezőtől, (6) hogyha azok tökéletesen, várhatóan tökéletesen megfelelnek a | funkciónak. | (II) (1) Átadásra került egy óvoda, | bölcsőde, | (2) átadásra került azóta | a második iskola, | (3) egy | (öő) átadásra került, bár ideiglenes jelleggel, (3a) egy | (öő) orvosi rendelő, pontosabban | hát a gyermek-orvosi rendelő is, | és hát bizonyos javítást sikerült elérni talán a telefonellátásba, (6) bár hozzá | kell tennem, (7) hogy | ez messze nem az, (8) amit mi | szeretnénk, (9) és | azt is el tudom mondani, (10) hogy a postával, más ilyen | (hő) közületi szervekkel nekünk rendkívül nagy vitáink vannak | abban, (11) hogy | mi csak akkor szeretnénk átvenni bármilyen ilyenfajta intézményt, (12) ha az minden szempontból megfelel azoknak a kívánalmak, (13) amit | egy ilyen közintézménnyel szembe támasztani lehet, | (14) s az iskolával kapcsolatba természetes vagy egy óvodával, vagy egy orvosi rendelővel kapcsolatban természetes, (15) hogy telefonnal is rendelkeznie kell. (III) (1) A közelmúltba került átadásra | a kábeltévé nyilvánossága előtt a közösségi ház, | (2) amely méretében talán | ma még elmarad attól | (2a) meg (öő) | belső programjában is természetesen, (3) mert rövid időre (!) telt el (4) mint amit egy ilyen nagy lakótelepen mi szeretnénk majd a lakosságnak | közművelődésben | (öő) biztosítani, | (5) de hát minden esetre kezdetnek azt hiszem (6) nem semmi, (7) és (8) hogyha | itt ezt a lakosság jól kihasználja, (9) igényeit pontosan megfogalmazza (10) és mindezek, (11) akik a | közösségi házba dolgozva, | (10) azok is ezeket az igényeket | (öő)

De nem elég csak a spontán beszédnek és a vele szembeállított kötött beszédnek (a felolvasásnak, a fél-reproduktív beszédnek és az interpretálásnak) a vizsgálata, legfeljebb csak kiindulásként. Ugyanis mind a spontán beszéd, mind a közérdekű – a retorika kompetenciájába tartozó – írott (alapú) beszéd számos változatát célszerű külön-külön is megvizsgálni. A nem írott alapú – de írásban vagy előszóban megjelenő – beszédek közül különösképpen érdekes lehet a diskurzuselemzés: az interjúnak, a portrénak szerkezeti és nyelvi vizsgálata: a kérdező „stratégiája és taktikája”, közülük is főleg a közéleti „vallatásoké” az áthallások, csúsztatások, mellébeszélések szempontjából is!

Míndezek mellett és felett a különböző műfajú szövegek írott és hangzó változatainak megfigyelése azt *látszik* igazolni, hogy a szöveg írott és hangzó változataiban is tetten lehet érni a műfaji jellemzőket. Akusztikus jellemzők alapján is pillanatok alatt fel lehet ismerni – és nemcsak a magyar nyelvű rádióadásokat hallgatva, hogy híreket hallunk-e vagy krónikaműsort, kommentárt, irodalmi művet, hangjátékot; interpretálást-e vagy felolvasást; vagy spontán előszót, interjút, portrét, riportot: természetes vagy megjátszott párbeszédet vagy életrajzi felolvasást stb. Van tehát hangzását tekintve is hírstílus, kommentárstílus stb.³

magukéva teszik, és | (12) jó programokat biztosítanak, (7a) akkor | én azt hiszem, (13) hogy egy alapellátást az a közösségi ház már napjainkban is tud | biztosítani. (Egy 1988-as tanácsstagi beszámolóból)

A mondat(ok) szerkezeti kapcsolódása:

³ Más, nagyobb kategóriákban gondolkozva, megvoltak a hangzásjellemzői az egyes jelentősebb színházaknak is. Beszélhettünk Nemzeti Színház-i és vígszínházi stílusról, kabaréstílusról. Megyannak a hangzásjellemzői a prózamondásnak és a versmondásnak is. A gondok – mind a tömegtájékoztató műfajoknál, mind az egyéb szövegek megszólaltatásakor – ott kezdődnek, amikor a stílusjegyeket nem a szövegből, műfajából kiindulva keresi meg és használja fel a szöveg megszólaltatója, hanem a nagyobb kategória általános jellemzőit, „kívülről”, mechanikusan húzza rá a szövegre, nem törődve annak mondandójával, műfajával. Így alakult ki napjainkban szövegben is és hangzásban is pl. a diszkóstílus, amelyben egy éneklős (az angol, a francia nyelvből átvett) dallamformát és felpergetett beszédíratot húznak rá „lemezgazdáink” a magyar szövegre, nem tudván, hogy a magyar nyelv szerkezetéből adódóan is más, mint akár az angol, akár a francia.

Természetesen – nemcsak a hangzásvilágra gondolva – úgy látszik, megvannak a sajátos, de általános stílusjegyei pl. a tömegkommunikáció különböző műfajainak is. De – a retorikán túlra tágítva a kört – megvannak a nyelvi és hangzási jellemzői más műfajú szövegeknek, pl. az ún. „szappanoperák”-nak is.

Az „azt látszik igazolni”, az „úgy látszik” megfogalmazás azt jelzi, hogy az eljövendő kutatásnak alapos vizsgálódások segítségével igazolni kell (kellene), hogy helytállóak-e az eddigi feltevések, külön-külön megfigyelve azt is, mik a specifikus jellemzői a tömegtájékoztatás egyes műfajainak, mik a közös jellemzőik, mik azok az elemek, amelyek a klasszikus retorikához kapcsolják, és mik azok, amelyek „eltávolítják” attól.

Irodalom

- ACZÉL Petra (2009): Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány. Kalligram Kiadó, Bp.
- ACZÉL Petra (2001): Retorika. A szóból épült gondolat. Krónika Nova kiadó, Bp.
- ADAMIK Tamás–A. JÁSZÓ Anna–ACZÉL Petra (2004): Retorika. Osiris Kiadó. Bp.
- BALÁZS Géza (1999): Médiaműfajok. Összefoglaló az újságok, a rádió és a televízió műfajairól. Magyar Rádió Részvénytársaság, Bp.
- BENCÉDY József (2010): Retorika. Tinta kiadó, Bp.
- BENCÉDY József (1995): Sajtónyelv – MÚOSz–Bálint György Újságíró-iskola, Bp.
- BUDA Béla (1974, 1978, 1988³): A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- BUDA Béla: A tömegtájékoztatás nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátossága. = Nyelvészet és Kommunikáció. Tömegkommunikációs Kutatóintézet, Bp. 1985. II. 3–30.
- DEME László (szerk.): Szónokok, előadók kézikönyve Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1974.
- DEME László (1978): Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Könyvkiadó.
- DEME László (1974, szerk.): Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- FÓNAGY Iván–MAGDICS Klára (1967): A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORÁNYI Özséb (1977, szerk.): Kommunikáció. I–II. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- HORÁNYI Özséb (1999): A személyközi kommunikációról. Társadalmi kommunikáció. Szerk. Béres István, Horányi Özséb. Osiris Kiadó, Bp., 57–85.
- KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor (2000): Tömegkommunikáció. Sajtóház. Bp.
- NÉMETH Erzsébet (1999): Közszerelés. Osiris Kiadó. Bp.
- SZABÓ Katalin (1997): Kommunikáció felsőfokon. Bp., Kossuth Kiadó, Bp.

- VUKOVICS Géza (1989): Sajtóműfajok. = Újságírók kézikönyve. Összeáll. Vukovics Géza és Kalapis Zoltán. Újvidék, 9–72.
- WACHA Imre (2001): Az elektronikus tömegtájékoztató eszközök és a nyelvhasználat. = A nyelv szerepe az információs társadalomban. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Szerk.: Bartha Magdolna, Stephanides Éva. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 25–48.
- WACHA Imre: Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 1974. 10. 203–16.
- WACHA Imre (1987 [=1988]): A beszélt nyelv kategóriái. Problémafelvetés és -felújítás. Hungarológiai Közlemények, 73. 255–306. Újvidék, 255–307.
- WACHA Imre (1994): A korszerű retorika alapjai. I–II. Szemimpex Kiadó, Bp.
- WACHA Imre (1999): A szöveg és hangzása. Cikkek, tanulmányok a beszédről. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- WACHA Imre (1974): Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. 10. 203–16.
- WACHA Imre (1973): Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. Nyelvtudományi Közlemények, 75. 77–103.
- WACHA Imre (1985): Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. = Nyelvészet és tömegkommunikáció I., Szerk. Grétsy László, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- WACHA Imre (1993): Szövegszerkezet, szövegértelmezés, szöveghangosítás. = Harmadik magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia, 1993. április 2–3. Szerk. Klaudy Kinga. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Miskolc, I. 337–42.

Függelék

A TÖMEGTÁJÉKOZTATÁS MŰFAJAI ÉS MŰSORTÍPUSAI VUKOVICS GÉZA RENDSZERÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL		
NYOMTATOTT SAJTÓ	ELEKTRONIKUS TÖMEGTÁJÉKOZTATÁS	
ÚJSÁGOK, HÍRLAPOK MINDIG ÍROTT ALAKBAN JELENIK MEG A KÖZLEMÉNY	RÁDIÓ GYAKRAN ÍROTT ALAPRÓL HANGZÓ ALAKBAN JELENIK MEG	TELEVÍZIÓ GYAKRAN ÍROTT ALAPRÓL HANG ÉS KÉP, LÁTVÁNY FORMÁJÁBAN JELENIK MEG
INFORMÁCIÓS MŰFAJCSALÁD MAJDNEM MINDIG ÍROTT, VAGY ÍROTT ALAPRÓL SZÓLAL MEG		
INFORMÁCIÓ nem teljesen közérdekű MINDIG ÍROTT ALAKBAN JELENIK MEG	INFORMÁCIÓ nem teljesen közérdekű MINDIG ÍROTT ALAPRÓL HANGZIK EL	INFORMÁCIÓ nem teljesen közérdekű MINDIG ÍROTT ALAPRÓL HANGZIK EL, A TÉVÉBEN LÁTVÁNY KÍSÉRI

<p>HÍR közérdekű, objektív Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg.</p>	<p>HÍR közérdekű, objektív Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóaltatják meg.</p>	<p>HÍR közérdekű, objektív Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóaltatják meg, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>RÖVIDHÍR (flash, villámhír) Egymondatos. Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>RÖVIDHÍR (flash, villámhír) Egymondatos. Mindig írott alapról hangzik el.</p>	<p>RÖVIDHÍR (flash, villámhír) Egymondatos. Mindig írott alapról hangzik el, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>KISHÍR 2–5 mondatos Részei: lead, body. Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>KISHÍR 2–5 mondatos Mindig írott alapról hangzik el.</p>	<p>KISHÍR 2–5 mondatos Részei: lead, body. Mindig írott alapról hangzik el, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>MEGÍRT HÍR közérdekű Részei: hírfej, felcím, cím, alcím leadrész (több mondat), hírtest: több bekezdés. Tartalmát tekintve: külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, helyi érdekű, közlekedési stb. Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>MEGÍRT HÍR közérdekű Részei: hírfej, felcím, cím, alcím leadrész (több mondat), hírtest: több bekezdés. Tartalmát tekintve: külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, helyi érdekű, közlekedési stb. Mindig írott alapról hangzik el.</p>	<p>MEGÍRT HÍR közérdekű Részei: hírfej, felcím, cím, alcím leadrész (több mondat), hírtest: több bekezdés. Tartalmát tekintve: külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, helyi érdekű, közlekedési stb. Mindig írott alapról hangzik el, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>NAGYINFORMÁCIÓ Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>NAGYINFORMÁCIÓ Ritka. Mindig írott alapról hangzik el.</p>	<p>NAGYINFORMÁCIÓ Ritka. Mindig írott alapról hangzik el, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>HÍRKÉP Cím, képszöveg. Hír, tudósítás, riport, kerekasztal-beszélgetés kísérője, olykor helyettesítője. Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>-----</p>	<p>HÍRKÉP Cím, inzerttel. Hír, tudósítás, riport, kerekasztal-beszélgetés kísérője, olykor helyettesítője, csak látvány: kép és szöveg.</p>

<p>HÍRBLOKK Különböző témájú rövidhírek. Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>HÍRBLOKK Különböző témájú rövidhírek. Mindig írott alapról hangzik el</p>	<p>HÍRBLOKK Különböző témájú rövidhírek. Mindig írott alapról, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>HÍRCSOKOR Azonos témájú rövidhírek (gazdasági, kulturális, sport stb. témájú rövidhírek). Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>HÍRCSOKOR Azonos témájú rövidhírek (gazdasági, kulturális, sport stb. témájú rövidhírek). Mindig írott alapról hangzik el.</p>	<p>HÍRCSOKOR Azonos témájú rövidhírek (gazdasági, kulturális, sport stb. témájú rövidhírek). Mindig írott alapról hangzik el, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>HÍRÖSSZEFOGLALÓ Hosszabb-rövidebb időszak híreinek rövid összefoglalása. Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg. Tartalmát tekintve: külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Helyi érdekű – általános érdekű. Mindig írott alakban jelenik meg.</p>	<p>HÍRÖSSZEFOGLALÓ Hosszabb-rövidebb időszak híreinek rövid összefoglalása Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóaltatják meg Tartalmát tekintve: külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Helyi érdekű – általános érdekű. Mindig írott alapról hangzik el.</p>	<p>HÍRÖSSZEFOGLALÓ Hosszabb-rövidebb időszak híreinek rövid összefoglalása Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóaltatják meg Tartalmát tekintve: külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Helyi érdekű – általános érdekű. Mindig írott alapról hangzik el, a tévében látvány kíséri.</p>
<p>TUDÓSÍTÁS közérdekű, objektív Én a helyszínen tapasztaltam helyi érdekű– általános érdekű Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg Idézetet tartalmazhat. Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Beszéden alapul, és írásban jelenik meg.</p>	<p>TUDÓSÍTÁS közérdekű, objektív Én a helyszínen tapasztaltam helyi érdekű– általános érdekű Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóaltatják meg. „Hangharapást” tartalmazhat. Gyakran megvágva, felvételtől kerülnek adásba, de gyakori az élő, helyszíni tudósítás is. Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Beszéden és írásban alapul, hangban jelenik meg.</p>	<p>TUDÓSÍTÁS közérdekű, objektív Én a helyszínen tapasztaltam helyi érdekű– általános érdekű Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóaltatják meg. „Hangharapást” tartalmazhat. Gyakran megvágva, felvételtől kerülnek adásba, de gyakori az élő, helyszíni tudósítás is. Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Beszéden és írásban alapul, hangban és képből jelenik meg.</p>

<p>RIPORT Én ezt tapasztalom, ők így látják közérdekű, szubjektív is Idézetet tartalmazhat. Párbeszédet tartalmaz A nyomtatott változat gyakran „szerepezve” van Szereplői: riporter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként Tartalmát tekintve: helyi érdekű – általános érdekű külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. A rádióban és a tévében, de gyakori az élő, helyszíni tudósítás. Spontán beszéden alapul, írásban jelenik meg.</p>	<p>RIPORT Én ezt tapasztalom, ők így látják közérdekű, szubjektív is ——— Párbeszéd A beszélő nevét említik Szereplői: riporter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként Tartalmát tekintve: helyi érdekű – általános érdekű is külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. A rádióban és a tévében, de gyakori az élő, helyszíni tudósítás is Spontán beszéden alapul, hangban jelenik meg.</p>	<p>RIPORT Én ezt tapasztalom, ők így látják közérdekű, szubjektív is ——— Párbeszéd A beszélő neve inzerten Szereplői: riporter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként Tartalmát tekintve: helyi érdekű – általános érdekű is külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. A rádióban és a tévében, de gyakori az élő, helyszíni tudósítás Spontán beszéden alapul, hangban és képen jelenik meg.</p>
<p>IRODALMI RIPORT spontán beszéden alapul, írásban jelenik meg</p>	<p>IRODALMI RIPORT spontán beszéden alapul, hangban jelenik meg</p>	<p>IRODALMI RIPORT spontán beszéden alapul, hangban és képen jelenik meg</p>
<p>SZOCIOGRAFIKUS ESSZÉ ÉS RIPORT spontán beszéden alapul, írásban jelenik meg</p>	<p>SZOCIOGRAFIKUS ESSZÉ ÉS RIPORT spontán beszéden alapul, hangban jelenik meg</p>	<p>SZOCIOGRAFIKUS ESSZÉ ÉS RIPORT spontán beszéden alapul, hangban és képen jelenik meg</p>
<p>RIPORTÁZS spontán beszéden alapul, írásban jelenik meg</p>	<p>RIPORTÁZS spontán beszéden alapul, hangban jelenik meg</p>	<p>RIPORTÁZS spontán beszédeken alapul, hangban és képen jelenik meg</p>
<p>OKNYOMOZÓ RIPORT spontán beszéden alapul, írásban jelenik meg</p>	<p>OKNYOMOZÓ RIPORT spontán beszéden alapul, hangban jelenik meg</p>	<p>OKNYOMOZÓ RIPORT spontán beszédeken alapul, hangban és képen jelenik meg</p>

<p>INTERJÚ Eleme a tudósításnak, riportnak Párbeszédet tartalmaz A beszélők írásban jelennek meg.</p> <p>Ő így látja – szubjektív Az interjú alanya a fontos Szereplői: riportter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként : politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos, tisztségviselő stb. Gyakran „szerepezve” van Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. spontán beszéden alapul, írásban jelenik meg</p>	<p>INTERJÚ Eleme a tudósításnak, riportnak Párbeszéd A beszélő nevét említik A beszélők verbálisan és auditívan jelennek meg. Ő így látja – szubjektív Az interjú alanya a fontos Szereplői: riportter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként: politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos, tisztségviselő stb. A beszélő neve említve Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Többnyire megvágva, felvételtől kerülnek adásba spontán beszéden alapul, hangban jelenik meg</p>	<p>INTERJÚ Eleme a tudósításnak, riportnak Párbeszéd A beszélő neve inzerten A beszélők totális kommunikációval szólnak. Ő így látja – szubjektív Az interjú alanya a fontos Szereplői: riportter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként: politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos, tisztségviselő stb. A beszélő neve inzerten Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Többnyire megvágva, felvételtől kerülnek adásba spontán beszédeken alapul, hangban és képen jelenik meg</p>
<p>NYILATKOZAT Írásban jelenik meg.</p>	<p>NYILATKOZAT Írott alapról hangzik fel.</p>	<p>NYILATKOZAT Írott alapról hangzik fel, és látvány kíséri.</p>
<p>KRITIKAI INTERJÚ Írásban jelenik meg.</p>	<p>KRITIKAI INTERJÚ Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el.</p>	<p>KRITIKAI INTERJÚ Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el, látvány kíséri.</p>
<p>KOLLEKTÍV INTERJÚ Írásban jelenik meg.</p>	<p>KOLLEKTÍV INTERJÚ Gyakran írott alapról hangzik el.</p>	<p>KOLLEKTÍV INTERJÚ Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el, látvány kíséri.</p>
<p>KÖRKÉRDÉS Írásban jelenik meg.</p>	<p>KÖRKÉRDÉS KOLLEKTÍV INTERJÚ Gyakran írott alapról hangzik el.</p>	<p>KÖRKÉRDÉS Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el, látvány kíséri.</p>

<p>CSOPORTOS INTERJÚ Írásban jelenik meg.</p>	<p>CSOPORTOS INTERJÚ Gyakran írott alapról hangzik fel.</p>	<p>CSOPORTOS INTERJÚ Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el, látvány kíséri.</p>
<p>SAJTÓÉRTEKEZLET Írásban jelenik meg.</p>	<p>SAJTÓÉRTEKEZLET Élőszón alapul, hangban jelenik meg.</p>	<p>SAJTÓÉRTEKEZLET Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el látvány kíséri.</p>
<p>SAJTÓTÁJÉKOZTATÓ Szöbveli közlés alapján írásban jelenik meg.</p>	<p>SAJTÓTÁJÉKOZTATÓ Élőszón alapul.</p>	<p>SAJTÓTÁJÉKOZTATÓ Gyakran írott alapról vagy spontán beszédből hangzik el, látvány kíséri.</p>
<p>PORTRÉ Szubjektív interjú, melyben a riportalany és véleménye, személyisége a fontos. Ő így látja, ilyen. Szereplői: riporter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként : politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos, tisztségviselő stb. Gyakran „szerepezve” van Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Szöbveli közlés alapján írásban jelenik meg.</p>	<p>PORTRÉ Szubjektív interjú, melyben a riportalany és véleménye, személyisége a fontos. Ő így látja, ilyen. Szereplői: riporter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként : politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos, tisztségviselő stb. A beszélő neve említve Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Többnyire megvágva, felvételtől kerül adásba. Spontán beszélgetés megszerkesztve.</p>	<p>PORTRÉ Szubjektív interjú, melyben a riportalany és véleménye, személyisége a fontos. Ő így látja, ilyen. Szereplői: riporter, riportalany(ok) magánszemélyként vagy közéleti személy(iség)ként : politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos, tisztségviselő stb. A beszélő neve inzerten Tartalmát tekintve külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Többnyire megvágva, felvételtől kerül adásba. Spontán beszélgetés megszerkesztve, látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.</p>

<p>KEREKASZTAL Többszereplős „interjú” Szereplői: Riporter, moderátor, beszélgetőtársak: magánszemélyek, közéleti személy(iség)ek (politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos stb.) Ők így látják Gyakran „szerepezve” van Tartalmát tekintve helyi érdekű– általános érdekű külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Szóbeli közlés alapján írásban jelenik meg.</p>	<p>KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS Többszereplős „interjú” Szereplői: Riporter, moderátor, beszélgetőtársak: magánszemélyek, közéleti személy(iség)ek (politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos stb.) Ők így látják A beszélő neve említve Tartalmát tekintve helyi érdekű– általános érdekű külpolitikai, belpolitikai, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos, közlekedési stb. Spontán beszélgetés megszerkesztve.</p>	<p>KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS Többszereplős „interjú” Szereplői: Riporter, moderátor, beszélgetőtársak: magánszemélyek, közéleti személy(iség)ek (politikus, tudós, író, művész, sportoló, orvos stb.) Ők így látják A beszélő neve inzerten Tartalmát tekintve helyi érdekű– általános érdekű külpolitikai, belpolitikai, közlekedési, kulturális, sport, baleseti, rendőrségi, gazdasági, tudományos stb. Spontán beszélgetés megszerkesztve, látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.</p>
A CIKK MŰFAJCSALÁD (SZÜKEBB ÉRTELEMBEN VETT PUBLICISZTIKA)		
<p>VEZÉRCIKK Írásban jelenik meg</p>	<p>VEZÉRCIKK Ritka Írott alapról felolvasás</p>	<p>VEZÉRCIKK Ritka Írott alapról felolvasás Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.</p>
<p>BELSŐ VEZÉRCIKK Írásban jelenik meg</p>	—————	—————
CIKK	CIKK	CIKK
<p>ELMÉLETI CIKK Írásban jelenik meg.</p>	<p>ELMÉLETI CIKK Ritka. Rétegműsorban Főleg tudományos ismeretterjesztés Írott alapról felolvasás</p>	<p>ELMÉLETI CIKK Ritka. Rétegműsorban. Főleg tudományos ismeretterjesztés. Írott alapról felolvasás, Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.</p>
<p>ELEMZŐ CIKK Írásban jelenik meg.</p>	<p>ELEMZŐ CIKK Ritka. Rétegműsorban Írott alapról felolvasás</p>	<p>ELEMZŐ CIKK Ritka. Rétegműsorban Írott alapról felolvasás Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.</p>

VITAINDÍTÓ Gyakran szóbeli közlés alapján Írásban jelenik meg	VITAINDÍTÓ Ritka. Rétegműsorban Összetett műsorban Írott alapról felolvasás	VITAINDÍTÓ Ritka. Rétegműsorban Összetett műsorban Írott alapról szabad beszéd Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.
NYÍLT LEVÉL Írásban jelenik meg	NYÍLT LEVÉL Ritka. Rétegműsorban Írott alapról felolvasás	NYÍLT LEVÉL Ritka. Rétegműsorban
OLVASÓI LEVÉL Írásban jelenik meg	HALLGATÓI LEVÉL Ritka. Interaktív rétegműsorban Gyakran megfelel neki az interaktív, telefonáló műsor. Írott alapról felolvasás	NÉZŐI LEVÉL Ritka. Interaktív rétegműsorban. Gyakran megfelel neki az interaktív, telefonáló műsor. Írott alapról felolvasás, de csak az egyik fél látszik
VITAZÁRÓ, VITAÖSSZEFOGLALÓ Szóbeli közlés alapján Írásban jelenik meg	VITAZÁRÓ, VITAÖSSZEFOGLALÓ Többnyire írott alapról felolvasás	VITAZÁRÓ, VITAÖSSZEFOGLALÓ Írott alapról felolvasás vagy előszó
A KOMMENTÁR MŰFAJCSALÁD		
HÍRMAGYARÁZAT Írásban jelenik meg. Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg	HÍRMAGYARÁZAT Írott alapról felolvasás Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóltatják meg	HÍRMAGYARÁZAT Írott alapról felolvasás Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is. Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóltatják meg
KOMMENTÁR (CIKK) Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg.	KOMMENTÁR Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóltatják meg, felolvasás.	KOMMENTÁR Írott alapról felolvasás. Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.
JEGYZET Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg.	JEGYZET Írott alapról felolvasás Az írott, nyomtatott nyelv alapján szóltatják meg.	JEGYZET Írott alapról felolvasás. Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.
GLOSSZA Az írott, nyomtatott nyelv formájában jelenik meg.	GLOSSZA Írott alapról felolvasás.	GLOSSZA Írott alapról felolvasás. Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is.

KRITIKAI MŰFAJCSALÁD		
<p>RECENZIO–ISMERTETÉS Írásban jelenik meg Könyvismertetés, színházi előadások, kiállítások, művészeti alkotások, kiállítások, zenei bemutatók, rendezvények ismertetése.</p>	<p>RECENZIO–ISMERTETÉS Írott alapról felolvasás Többnyire összetett rétegműsor része Könyvismertetés, színházi előadások, kiállítások, művészeti alkotások, kiállítások, zenei bemutatók, rendezvények ismertetése.</p>	<p>RECENZIO–ISMERTETÉS Írott alapról felolvasás Látható a beszélő és a bejátszott képek is. Többnyire összetett rétegműsor része Könyvismertetés, színházi előadások, kiállítások, művészeti alkotások, kiállítások, zenei bemutatók, rendezvények ismertetése.</p>
<p>KRITIKA Írásban jelenik meg Könyvek, irodalmi, művészeti alkotások, tárlatok bírálata, színi kritika, zenekritika.</p>	<p>KRITIKA Írott alapról felolvasás Többnyire összetett rétegműsor részeként Könyvek, irodalmi, művészeti alkotások, tárlatok bírálata, színi kritika, zenekritika.</p>	<p>KRITIKA Írott alapról felolvasás Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is. Többnyire összetett rétegműsor részeként könyvek, irodalmi, művészeti alkotások, tárlatok bírálata, színi kritika, zenekritika,</p>
<p>ÖSSZEFOGLALÓ KRITIKA Írásban jelenik meg nagyobb időszak alkotásainak, tevékeny- ségének kritikus hangvételű bemutatása. Könyvkiadás, irodalmi élet, művészeti alkotások, tárlatok bírálata, színi kritika, zenekritika.</p>	<p>ÖSSZEFOGLALÓ KRITIKA Írott alapról felolvasás nagyobb időszak alkotásainak, tevékeny- ségének kritikus hangvételű bemutatása. Könyvkiadás, irodalmi élet, művészeti alkotások, tárlatok bírálata, színi kritika, zenekritika</p>	<p>ÖSSZEFOGLALÓ KRITIKA Írott alapról felolvasás Látható a beszélő és esetleg bejátszott képek is. nagyobb időszak alkotásainak, tevékeny- ségének kritikus hangvételű bemutatása. Könyvkiadás, irodalmi élet, művészeti alkotások, tárlatok bírálata, színi kritika, zenekritika</p>
A JÁRULÉKOS MŰFAJCSOPORT		
NEM TARTOZIK A RETORIKA KOMPETENCIÁJÁBA		
<p>Írásban jelenik meg.</p>	<p>Írott alapról szólal meg.</p>	<p>Írott alapról szólal meg Látható a beszélő és a bejátszott képek is.</p>
<p>REJTVÉNY Írásban jelenik meg.</p>	<p>REJTVÉNY Gyakran írott alapról felolvasás.</p>	<p>REJTVÉNY Írott alapról szólal meg Látható a beszélő és a bejátszott képek is.</p>

NOVELLA Írásban jelenik meg	NOVELLA felolvasás	NOVELLA felolvasás Látvány kíséri
VERS Írásban jelenik meg	VERS Írott alapról szólal meg	VERS Írott alapról szólal meg Látvány kíséri
REKLÁM, APRÓHIRDETÉS Írásban jelenik meg	RÁDIÓREKLÁM Írott alapról szólal meg	TÉVÉREKLÁM Írott alapról szólal meg Látvány kíséri
ÁBRA Grafikon, táblázat Írásban jelenik meg	—————	KÉP Grafikon, táblázat Írott alapról szöveg kíséri
DRÁMA Írásban jelenik meg	DRÁMA Írott alapról szólal meg	DRÁMA Írott alapról szólal meg Látvány kíséri
MESE Írásban jelenik meg	MESE Írott alapról hangban jelenik meg	MESE Írott alapról szólal meg Látvány kíséri
KROKI Írásban jelenik meg	KROKI	KROKI Írott alapról szólal meg Látvány kíséri
SZATÍRA Írásban jelenik meg	SZATÍRA Írott alapról hangban jelenik meg	SZATÍRA Írott alapról szólal meg Látvány kíséri
—————	RÁDIÓJÁTÉK Írott alapról hangban jelenik meg	TÉVÉJÁTÉK írott alapról hangban és látványban
—————	SZÍNHÁZI KÖZVITÉS Írott alapról hangban jelenik meg	SZÍNHÁZIKÖZVITÉS írott alapról hangban és látványban jelenik meg
—————	OPERAKÖZVITÉS Írott alapról hangban jelenik meg	OPERAKÖZVITÉS írott alapról hangban és látványban
—————	HANGVERSENYKÖZVITÉS Írott alapról hangban jelenik meg	HANGVERSENYKÖZVITÉS Olykor írott alapról hangban és látványban
TANÁCSADÁS Főzési, kozmetikai lelki, gyermeknevelési stb. Írásban jelenik meg.	TANÁCSADÁS Főzési, kozmetikai lelki, gyermeknevelési stb. Olykor írott alapról hangban jelenik meg.	TANÁCSADÁS Főzési, kozmetikai lelki, gyermeknevelési stb. Olykor írott alapról hangban és látványban jelenik meg.
STB.	STB.	STB.

COMMUNICATION, RHETORIC, GENRE AND FORM

The lecture presents the conditions, basic forms of direct total communication, and the basic scheme and channels of the dialogic and public speaking communication, and the basic scheme and channels of indirect (written) communication and of transmission communication (telecommunication). It describes the main features of preparation and the traditional system of the structure of expression (text). Through presentation in a table, it aims to show how all these appear in mass communications.

Keywords: basic communication situations; dialogue, public speech; mixed and transmission communication; basic genres/types of mass communication.

KATONA EDIT

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
gerjo@sabotronic.co.rs

KOGNITÍV METAFORÁK VIZSGÁLATA EGYETEMISTÁINK SZÓNOKLATAIBAN

An Inquiry into Cognitive Metaphors Used
in Students' Speeches

„Nem hiú gond az, melyet ékesszólás elérésére szentelünk”
(Kölcsey Ferenc: Parainesis)

*„Kimondok minden mondhatót
(a fecsegésben annyi báj van),
de bárcsak arra volna mód,
hogy mibenlétem konstataljam.”*
(Varró Dániel: Randi)

A szerző dolgozatában az újvidéki Magyar Tanszék hallgatóinak szónoklatait elemzi. Miután szót ejt a sajátos beszédhelyzetről, azt mutatja be, hogyan képződik meg a világ a szónoklatok kognitív metaforáiban.

Kulcsszavak: retorika, beszédhelyzet, ethosz, kognitív metafora, stilisztikai eszközök.

Tanszékünkön a nyelvművelés kurzuson belül egyik résztémánk a szónoklat jegyeinek a megismerése, szónoklat írása és előadása. Részfeladat, de meghatározó jelentőségű. A feladat kijelölésekor elsősorban gyakorlati célok elérése tűnt elsődlegesnek: a szónoklat felépítését, az érvelés típusait megismerve, a hallgatók logikus gondolatvezetéssel, az igényes szövegalkotás és beszéd követelményeit szem előtt tartva, fejtsenek ki egy témát, hiszen erre az élet számos színterén szükség van, azonkívül, hogy minden tárgyból is hasznos. Ahogy Babits megjegyzi: „Egész iskolád retorikai, s

minden tantárgy igazában csak retorika ma is. Minden nyelvtan és minden irodalom gondolkodni tanít és beszélni” (Babits Mihály: Az irodalmi nevelésről). Már a kezdet kezdetén kiderül, hogy a hallgatóknak ez az első szónoki próbálkozásuk.

A retorikai szituáció is sajátos ilyenkor. A feladat megoldása a kommunikációs funkciók megvalósulást igényli, a tájékoztatást, a gyönyörködte-tő kifejezést, a felhívó jelleg érvényesítését s a kifejezésben a stilisztikai, metanyelvi eszközök működtetését, a szép, kifejező, tagolt, árnyalt beszéd alkalmazását a meggyőzés érdekében. A retorikára jobbra mint alkalmazott tudományra tekintetem (a nyelvi szempontok hangsúlyozásával), s elsődleges volt, hogy a nyelvi-logikai eszközöket a hatáskeltés, a meggyőzés szolgáltatába állítsák a hallgatók. A beszédhelyzetet meghatározza, hogy ugyan nagy vonalakban már ismerik egymást a szónokok (a második szemeszterről van szó), de mindenkinek vannak rejtett tartalékai, ismeretlen oldalai.

Kapcsolatteremtés és erkölcsi magatartás

A megszólításformák tarkasága mutatja, hogy a szónokok sokféleképpen próbáltak közelíteni a feladathoz, igyekeztek rátapintani a megfelelő stílusárnyalatra. Ennek fényében a megszólítások hangneme igen széles skálán mozgott. Egyesek a teljesen személytelen formát választották: *Kedves/Tisztelt Hallgatóság/Fiatalság/Egybegyűltek! Kedves Hölgyeim és Uraim!* Mások kedveskedő, fiatalos, általánosító megszólításhoz folyamodtak: *Kedves Mindenki!* De igen sokan a személyes, bizalmas, sőt egészen bizalmas alakokkal éltek: *Kedves Diáktársaim!* (Később a szónoklat során: *Kedves Társaim!*) *Kedves Barátaim!* (A jóindulat megnyerésére való törekvéssel: *Kedves hozzáértő Barátaim!*) *Kedves Hallgatóim!* (Közben: *Hallgatóm!*) A közös státusra való utalással: *Tisztelt Kollégák, Kolleginák!* Egészen bizalmasan: *Drága, türelmes Hallgatóság!* (Később: *Drágáim!*) *Ez nem nagy dolog – gondolhatják most naiv férfihallgatóim*

A téma is alapvetően meghatározhatja a választást. A Disneylandhez kötődő szónoklat a *Kedves Gyerekek!* megszólítással indul. A tegezésre/nem tegezésre utaló elemek egyébként néha következetlenek: *Igen, jól hallottátok,* később: *Szeretném ecsetelni önöknek.* A közönséggel való kapcsolattartásban a személyesség alapvetően megmutatkozik, méghozzá a szónoklat minden elemében. A téma felvetésben: *Ti mit gondoltok, helyesen táplálkoztok?* Az érvelésben enthúmemaszerűen: *Ti mikor néztetek utoljára magatokba?* Az érdeklődés felkeltésében: *Nem fogod kitalálni, kedves Hallgatóm!* A bizonyításban: *Bólogattok, tehát nem vagyok egyedül. Bizonyára veletek is megtörtént már a következő.*

Noha az alapvető cél a nyelvi képességek kibontakoztatása volt, azonnal fel kellett figyelni arra a nyilvánvaló tényre, hogy nem lehet mesterséggé silányítani a retorikát (noha annak ismerete se jelentéktelen készség). A retorikai beszéd elkerülhetetlenül felveti ugyanis az erkölcs kérdését, előtérbe kerül a szavakon keresztül megnyilvánuló jellem, az *ethosz*, mely révén a szónok a hallgatóságot a maga oldalára állítja, a magáéval azonos lelkiállapotba hozza, átállítja az attitűdjét. (Ezt persze mind tudjuk retorikából, csak megélni más.) Az évfolyam esetében a korosztálybeli azonosság feltételezheti az azonos véleményalkotást, de ilyenkor kiderülhetnek a különbségek is, s szükség van a hatáskeltés eszközeire, hogy a befogadóban is meggyőződéssé váljon a vélemény.

Felelős gondolkodásról kell tehát tanúságot tenni, véleményt alkotni, másokat meggyőzni. Olyan kérdésekről szót ejteni esetleg, amilyenekről nem is beszélget a társaival, ha idősebbtől hallja, papolásnak véli. Tanácsadó beszédfajtaról van szó, tehát a hallgató tanácsot ad, meggyőz, felszólít: *Lépj! Kezdd el! Élj! Gondoljátok csak át! Cselekedjétek!* Ha erről az oldalról közelítjük meg a kérdést, már jobban érthetővé válik Kölcsey *Parainesis*ének üzenete, nemcsak azért, mert a szónoklás csak szabad nép körében fogan, hanem mert arra készítet bennünket, hogy véleményünket magunk előtt is tisztázzuk, mielőtt másokkal is megkísérelnénk elfogadtatni. (Teljes birtokában a nyelvnek, ahogy Kölcsey feltételezi.) Jó szónok tud tisztességes céljainak megfelelni. Itt persze elkanyarodhatunk a jó szónok, jó ember elvéhez (noha annyiszor láttuk már az ellenkezőjét), mégis az egyetemisták szónoklatait hallgatva a humanitásba vetett hitünk megerősödik. A meggyőzéshez persze kell tudni a szó hatalmát érvényesíteni (vö. ACZÉL PETRA 2001; 47).

A szónoklatokban fellelhető kognitív metaforák

Az elmúlt években a kognitív metaforával foglalkoztam, s mikor a szónoklatokat hallgatom és olvasom, nem tudom kivonni magam az alól, hogy ne ezen a szűrőn át jussanak el hozzám a szövegek. Most, ahogy vagy száz szónoklattal birkóztam, nyilvánvalóvá vált, hogy az erkölcs kérdését nem lehet megkerülni. A gondolatiság elemzése elkerülhetetlenül felveti a világkép vizsgálatát, s ezek megnyilvánulnak mind az érvelési módokban (a hozzá kapcsolódó alakzatokban), mind a kapcsolattartás eszközeinek a felhasználásában, mind a gondolati metaforák alkalmazásában, mind azoknak a stilisztikai metaforákban való lecsapódásában.

A témaválasztás is elgondolkodtató, miről írnak legtöbben, és mit a felajánlott témákon kívül. A legnépszerűbb tematika: a média, az internet, a

férfi–nő viszony, a hit és a zene. Arra teszek kísérletet, hogy ezekhez a témákhoz kötődő gondolati metaforákat bemutassam, s egyben a retorikai eszközöket is jelezzem.

A PÉNZ = HATALOM

Ha megvizsgáljuk, mely gondolati metaforákra épülnek a dolgozatok, megállapíthatjuk, mi uralja az életünket. A legtöbb témához kötődően felmerül, hangsúlyossá válik, és egész metaforahálózatot épít ki maga körül a PÉNZ = HATALOM metafora. Hiszen mindenhol azt látni, hogy bármit megvehetsz, ha van pénzed. A szónoklatban a bizonyítás eszköze gyakran a személyes példa: a fenti halott metafora ezekben is megképződik. Pl. „...*pár évvel ezelőtt kishúgom a karácsonyfa díszeiben gyönyörködve, nyugodtan feltette anyuéknak a kérdést, hogy mennyit fizetnek a Jézuskának, hogy házhoz hozza a karácsonyfát... s kissé furcsállta, hogy (a) Jézuska nem fogad el pénzt.*”

A pénz uralmára utaló, frázissá merevedett kifejezést: *a pénz beszél*, mindannyian ismerjük, az egyik munkában a *fokozás* stilisztikai eszközével élve válik hatásossá az alkalmazása: „...*ugyebár: a pénz beszél, mit beszél, locsog, pletykálgodik, ontja magából az agyonhasznált frázisokat.*”

Számos hallgató megfogalmazza: minden eladó, s a szerzési vágy és a boldogság kibékíthetetlen ellentétben áll egymással. Ezt tapasztalhatjuk az alábbi **retorikai kérdésben** is, mintegy **enthümémaszerűen**: „*Vagy talán ti boldogok vagytok? És egyáltalán hol (miben) a boldogság? Van köztetek valaki, akinek a fizetése nem bírna el még egy kis emelést?*” (Ki nem mondott következtetés: Nincs köztetek ilyen, s így nem lehettek boldogok.)

A PÉNZ = HATALOM vonzáskörébe tartozik: Az IDŐ = PÉNZ gondolati metafora, mely magában is halott metaforává vált, nemcsak a belőle származó metaforikus kifejezések (*fecsérelod, pazarolod, vesztegeted, pocsókolod, tékozolod az idődet*).

A stilisztikai megoldások közül kiemelhetjük pl. a szeretethez kötődő **anafórára épülő párhuzamos mondatokat**. „Nincs idő kimutatni, nincs idő éreztetni, nincs idő befogadni, nincs idő érezni.”

A következő példában az: **állítás – cáfolás – állítás – gondolatritmus** vezényli a mondatpárhuzamot. „*Lehet, hogy több lesz a pénz, de az egészséget akkor sem lehet megvenni, viszont az orvost ki lehet fizetni. Lehet, hogy több lesz a pénz, de a tudást ezzel sem lehet megvenni, igaz viszont, hogy a könyveket meg lehet venni. Lehet, hogy több lesz a pénz, de a szerelmet akkor sem lehet megvenni. Igaz viszont, hogy a szexért bármennyit lehet fizetni.*”

Minden kornak megvannak a maga sablonjai: a *rohanó világ* konvencionálissá vált metaforikus kifejezés a mi korunké (a dolgozatok felében meg-

jelenik), azonban újszerű **oximoronra** épülő képpé formálódva is előfordul a hallgatók szövegében ironikusan utalva a kor ritmusára. „*A mai világban is megvan a harmónia, a rohanó harmónia.*”

A MÉDIA = HATALOM

A pénz hatalmához magától értetődően kötődik a MÉDIA = HATALOM gondolati metafora. Ennek különböző megnyilvánulásai közül kiemelhető pl. az ok-okozati viszonyon alapuló *érvelésben* magának a **metaforának a kimondása**, a második példában újszerű metaforával való megfogalmazása, a harmadik esetben pedig a MÉDIA = CSALÁDTAG kognitív metafora konstituálódása. „*E rendkívül jól felszerelt fegyverarzenállal (reklám) szemben az átlagember gyakorlatilag védtelen, mert nem tudja, hogyan, honnan akarnak belenyúlni az agyába. ...Az történik, amit mondok, a média hatalom.*” „*A tévé egy modern kandalló, amelyet körülül a család, azzal a különbséggel, hogy a tűz körül az emberek egymásra figyelnek.*” „*... a média túlnötte szerepkörét, atyáskodik felettünk.*”

A média tehát irányít, az ünnepeinket is, így azok elvesztik jelentőségüket, ezt a szónoklatok írói nem győzik hangsúlyozni. Leginkább a (vészejósló) következtetések levonásában fogalmazódik meg az ünnep műanyag, instant jellege, hazug mivolta. Kötődhet *retorikai kérdéshez* és *közvetett bizonyításban* is előfordulhat, hangulatisága a rezignált, fájdalmas iróniától a maró gúnyig terjedhet: „*A gyerekek a húsvéti és karácsonyi reklámokból tanulják meg az ünnep definícióját.*” „*És hol az ünnepi hangulat? Nos, ő is rémülten bújik meg egy hirdetőtábla tövében, már ő sem a régi, ugyanúgy műanyag lett, mint a kínai karácsonyfák.*” „*Ha túl sokáig várunk, lehet, hogy már késő lesz, és csak későn vesszük észre a hatalmas önkiszolgálók polcain nem csak műanyag karácsonyfák lesznek, hanem kisebb dobozok ezzel a felirattal: Instant Karácsonyi Hangulat! Csak hintse szét a levegőben, és érezni fogja. Azonban vigyázat, nyomokban Téliapót, illetve Jézuskát tartalmazhat.*” „*Híszzen mindenki arra törekszik, hogy a legfrissebb (...) információkat közölje a mélyen tisztelt hallgatósággal. Kérdezem én, mindenki arra törekszik? Vajon tényleg mindenki erre törekszik. Elárulom önöknek, tisztelt vendégeim, ha mindenki arra törekedne, hogy a szintiszta igazságot mondja, én nem állnék itt és önök nem lennének a vendégeim.*” (A kiolvasható következtetés: A média nem törekszik erre, tehát hazug.)

A médiumok uralma természetesen a technikai eszközökhöz is fűződik, mint ahogy a személyes kommunikáció is. A implicit metaforára épülő szónoklat (*A 80 grammos diktátor*) figyelemre méltó öniróniával élcelődik azokon a jellemzőinken, amelyektől nem tudunk és nem is akarunk megszaba-

dulni. „Nem könnyű szembesülni azzal nekem sem, hogy ez a kis készülék, ami arra rendeltetett, hogy megkönnyítse az életünket, sokszor befolyásolja azt, ráadásul nem biztos, hogy jó irányba. Sakkban tartja az idegrendszerünket, önző módon mindig magára irányítja a figyelmünket, és felemésztja a zsebpénzünket...

Ezért azt mondom, diáktársaim, hogy mindig tartsuk szem előtt, hogy ki a diktátor, ő vagy mi. És ha legközelebb nem találunk, idegeskedés helyett csak nézzük meg valahol a dívány párnái között, Bizonyára ott hagytuk, amikor negyedszer próbáltunk rekordot dönteni a kigyóban.”

A média hatalmának tehető be az is, hogy az ember áldozatként tűnik fel a szónoklatokban. Ez közvetlen megfogalmazásban, metaforikus kifejezésekben is megjelenik, de iróniával átítatott körülírás révén is megvalósulhat. „Meggkérném az itt lévő valamennyi **áldozatot**, hogy laikus tudásomra való tekintettel rám is **áldozatként** tekintsenek, mert mindannyian... a nagy betűs média nyomásának állandó **szenvedő alanyai** vagyunk.” „Szinte lúdbőrös leszek a reklám szó hallatára, és pikkelyesedni kezek, amikor tudatosan bennem, hogy az a tény, hogy képzett szakembereknek, egyetemet végzett, fiatal, simára borotvált, öltönyös halandóknak az a feladatuk, hogy agyfelületünket fényesre simítsák, és kaotikus korcsolyapályát hozzanak létre”.

Már Szolón megfogalmazta, hogy „**tömegben a nép oktalan, ostoba nyáj**”, s Karinthy Frigyes *Barabbás* című novellájában is elcsodálkozunk a javíthatatlan nyáj javíthatatlan nyájösztönén, de a szónoklat szerzői a mai helyzetet elemezve is apokaliptikus állapotokról számolnak be. A példaanyagban az EMBERTÖMEG = NYÁJ kognitív metafora metaforikus kifejezésekben lelhető fel. „*A talán csak nincs ebben egy kis szerepe a tömegtájékoztatásnak, amely terelgeti nyájacsakját előre (vagy inkább hátra).*”

AZ ÉLET = HARC

A legismertebb gondolati metaforák egyike az életet a harccal azonosítja, ez konvencionális kifejezésekben, publicisztikában éppúgy él, mint a költészetben. A harc eszközeire is gyakran történik utalás: „É rendkívül jól felszerelt **fegyverezéssel** (reklám) szemben az átlagember gyakorlatilag védtelen.” A nő–férfi kapcsolatot is harcként éljük meg, az élvezeti cikkekkkel is küzdelmet folytatunk. A második enthümémaszerű megfogalmazás az érvelés egyik legjellegzetesebb formája volt az egyetemisták munkáiban. „A nők elérkezettnek látták az időt **a visszavágóra**. **Felveszik a harcot**, és igyekeznek érzékeltetni az ellenkező nem tagjaival, hogy milyen érzés, amikor játékszerként bánnak veled, hogy milyen egy **kiszemelt áldozat** bőrébe bújni.” „Majd mindenki eldönti, hogy mit tesz, mert a világon minden ember van olyan

erős, hogy a cigi fölé emelkedjen, és legyőzze a kísértést. Mert a leszokáshoz két dolog kell, elhatározás és akarat.” (Ki nem mondott konklúzió: tebened is van elegendő erő és akarat a leszokáshoz.)

AZ EMBER = RAB, FÜGGŐ, ROBOT

A mai ember élethelyzetéről elég lesújtó képet alkothatunk a szónoklatok kapcsán, egy különféle hatalmak rabságában szenvedő ember képe alakul ki előttünk. A válsághelyzetre, védtelenségre, kiszolgáltatottságra vonatkozó megállapítások tételmondatként, egyszerű ténymegállapításként hangoznak el, szinte szenttelenül. Leginkább a nemek harcát taglaló szónoklatokban tűnik fel csak jó adag irónia – alább példaértékű párhuzamos szerkesztésben. Az utolsó szónoklatrészletben egy stilisztikailag újszerű metaforával is találkozhatunk. „*A mai fogyasztói társadalomban mindenki a pénz rabja.*” „*A mai gyerekek már a komputer rabságában élnek.*” „*Rab vagy a kalitkában.*” „*A drog hatalma*” (szónoklatcím).

„Valóban: ha a mindennapi robotot (főzés, takarítás, mosás stb.) pihenésnek tekintjük, a nők minden bizonnyal „halálra” relaxálják magukat. *Eközben pedig nem árt, ha van idejük néhány tudományos publikáció megírására, hogy a főnök is elégedett legyen, néhány hastáncóra vételére, hogy a férj is elégedett legyen, és néhány szülői munkaközösség-gyűlés látogatására, hogy a gyerek is elégedett legyen.*” „*Hölgyeim és Uraim! Gondoljanak csak bele, ki az ember (mi) az ember! Csak egy fejlődési folyamat végterméke, ami zsírból, vasból, cukorból, mészből, foszforból, magnéziumból, káliumból és kénből áll? Egy mozgó gyárváros? Vagy... mégis inkább az Isten remekműve?*”

Összegzés

Az egyetemi hallgatók dolgozataikban a pénz, a média nyomasztó hatalmát panaszolják fel. Kétségtelenül az is kimutatható lenne, hogy a hatalom pénz, s akkor közelebb kerülhetnének a kognitív metaforaelmélet alapgondolatához, miszerint a gondolati metaforák elvont fogalmakat definiálnak a konkrétabb forrástartomány elemeivel, noha a pénz fogalmiságában és megszámlálható konkrét mivoltában is elképzelhető, s így besorolása nem egyértelmű. Természetesen az ember állatként, tárgyként, az élet harcáért való konstituálódása mellett nagyszámú más cél- és forrástartomány is felbukkan a szónoklatokban. Magam a szónoklatra mint építményre a *katedrális* kifejezést szoktam alkalmazni, az egyik hallgató az írásmű megalkotását a tortakészítéssel vette össze, ami nem mond ellent annak a közismert kognitív metaforának, amely a gondolatokat az ételekkel azonosítja (megrágjuk, megemésztyük a

szavakat). „A szónoki beszéd megírásának legalább olyan nehézségei vannak, mint a torta készítésének. Fontos, hogy ne felejtsük el figyelmesen elolvasni a receptet. A második vagy harmadik nekifutásra talán már sikerül előállnunk valamivel, ami nem is olyan rossz. Hozzáteszem, hogy tortát sütni nem tudok. Hogy tudok-e szónoki beszédet írni, azt döntsetek el ti.”

A legszebb metaforák között tartható számon a lélek tartályjellegére utaló lelki benzinkút kifejezés, illetve szellemességével tűnik ki az ÉLET = UTAZÁS metafora fogalomkörébe tartozó alábbi megfogalmazás: „... csak mikor a létra tetejére érünk, vesszük észre, hogy nem jó falhoz támaszkodik.” Ezzel a témával fonódik össze a munka eredményét gyümölcsként (a munka gyümölcsként) aposztrófáló példa. Ezt annak illusztrálására érdemes idézni, mennyire összetartoznak ezek a metaforák. „... mikor még csak megállíthatatlanul mászunk fel az almafa tetejére, hogy azután a sikerélmény vakító dicsfényében leszedhessük a gyümölcsöt. És ha nincs dicsfényben úszó sikerélmény? Akkor addig próbálkozunk más-más fajfajtára felkapaszkodni, míg a szánkban nem érezzük valamelyik gyümölcs ízét. És ha nem ízlik: Akkor is fintorogva megesszük, hiszen legalább életben tart. Közben pedig lehet, hogy csak le kellett volna hajolni, hogy felszedjük (s nem leszedjük) a teljesen egészséges gyümölcsöt. De ezt az alternatívát nagy igyekezetünkben meg sem látjuk.”

A hallgatók a szónoklataikban változatos érvelésrendszert alkalmaznak, s stilisztikai eszközeik is kiműveltek. Hadd legyen a referenciális jelentés és átvitt értelem összjátékából eredő szójáték bizonyíték arra, milyen egyértelműen vezet az út a fogalmiságtól a nyelvi megvalósulás felé: „Száz szónak is egy a vége, dobjuk el hát a töpörtyűt és a hasonló malacságokat, s tiszta lelkiismerettel ugorjunk fejest a fejes saláták tengerébe. Ne kukoricázzunk tovább, hanem kapjuk elő a főtt kukoricát, a petrezselymet ne csak áruljuk, hanem vásároljuk is, ne mondják ránk, hogy tökfaj, legfeljebb, hogy jó fej, aki szereti a tököt, de nem is beszéllek több zöldséget...”

Irodalom

- ACZÉL Petra (2001): A meggyőző szöveg retorikája. Magyar Nyelvőr, 2001. 1. szám, 47–55.
- L. ACZÉL Petra (2001a): Retorika. A szóból épült gondolat. Gyakorlókönyv. Krónika Nova Kiadó, Budapest
- BENCZE Lóránt (1996): Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1. Corvinus Kiadó. Budapest
- KÖVECSES Zoltán (2005): A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest

AN INQUIRY INTO COGNITIVE METAPHORS USED IN STUDENTS' SPEECHES

The author analyses speeches by students at the Hungarian Department of the Faculty of Philosophy, Novi Sad. After discussing specific speech situations, she demonstrates how cognitive metaphors in students' orations shape the way they see the world.

Keywords: rhetoric, speech situation, ethos, cognitive metaphor, stylistic devices.

LÁNCZ IRÉN

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
lancz@stcable.net

A BESZÉD PRAGMATIKAI JELLEMZŐI

Pragmatic Features of Speech

A legáltalánosabb meghatározás szerint a pragmatika az interaktív nyelvhasználat alapját képező elveket és eljárásokat vizsgálja. Ez a vizsgálat magában foglalja a nyelv használatának, megértésének és helyességének valamennyi aspektusát. A tanulmány e meghatározásból kiindulva mutatja be a kommunikatív nyelvhasználat néhány pragmatikai sajátosságát: hogy miként függ össze a kommunikációs kultúra a nyelvhasználattal, milyen tényezők befolyásolják a különböző beszédaktusok megszerkesztését, milyen elvek irányítják a beszélőt a társas interakcióban, és hogyan alakítja a megszólalást az a törekvés, hogy a beszélő igyekszik kedvező képet kialakítani magáról partnerében.

Kulcsszavak: megnyilatkozás, kommunikatív nyelvhasználat, kommunikációs kultúra, szociolingvisztikai tényezők, elvek, maximák, benyomáskeltés, homlokzat, udvariasság.

Bevezetés

Ha a beszéd pragmatikai jellemzőit akarjuk megragadni, egyik kiindulópontunk lehet az, hogy a pragmatika tárgyát többféleképpen határozzák meg. A kutatás tárgyának meghatározásából következően többfelé ágaznak a kutatások.

Témánk szempontjából a lényeg az, hogy mindegyik megközelítés lehetővé teszi, hogy a beszéd valamelyik pragmatikai jellemzőjét kiemeljük. A pragmatikát értelmezhetjük úgy, hogy a beszélő jelentésével foglalkozik, azzal a jelentéssel, amelyet a megszólaló számára egy-egy megnyilatkozás hordoz. Amikor beszélünk, mondatokat valósítunk meg, és megnyilatkozásokat hozunk létre, melyek jelentést hordoznak. A közölni szándékozott jelentés sokszor eltér attól, amit mondunk. Különbséget kell tennünk tehát

aközött, amit mondunk, és amit közölni akarunk. A pragmatika szintjén tehát a szerkezetek kommunikációs jelentése sem hanyagolható el.

A megnyilatkozást a hallgatónak értelmeznie kell, fel kell fedeznie a szándékolt jelentést. Hogy ezt miként teszi, akkor körvonalazódott, amikor a figyelem központjába a hallgató került, és arra keresték a választ, milyen mentális folyamatok zajlanak le a befogadóban az értelmezés során. A kognitív pragmatika szerint ez a mentális folyamat a következtetés. Ugyanannak a megnyilatkozásnak más-más lehet a jelentése különböző kontextusokban. A pragmatika egyik értelmezése szerint a fő feladat a nyelvnek a különböző kontextusokban és különböző célok elérése érdekében történő használatának vizsgálata. Egy másik értelmezés szerint a pragmatika a társas interakció során használt nyelv megválasztását befolyásoló tényezőket és a választásoknak másokra tett hatását vizsgálja. A legáltalánosabb meghatározás szerint az interaktív nyelvhasználat alapját képező elveket és eljárásokat vizsgálja, és ez a vizsgálat magában foglalja a nyelv használatának, megértésének és helyességének valamennyi aspektusát. Ez utóbbi meghatározásból kiindulva mutatom be a kommunikatív nyelvhasználat néhány pragmatikai sajátosságát. A nyelvhasználat elé azért került a jelző, mert a nyelvnek van nem kommunikatív használata is.

A következő kérdések köré építettem fel a kommunikatív nyelvhasználat pragmatikai jellemzőit: 1. hogy függ össze a kommunikációs kultúrával a nyelvhasználat, 2. milyen tényezők befolyásolják a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondatok megszerkesztését különböző beszédaktusok végrehajtásakor, 3. milyen elvek vezérlik vagy irányítják a beszélőt vagy kellene irányítaniuk, hogy a társas interakció sikeres legyen és 4. hogyan alakítja a beszédet az a törekvés, hogy a beszélő igyekszik a maga számára kedvező képet kialakítani partnerében.

A kommunikációs kultúra és a kommunikatív nyelvhasználat

A kommunikációs kultúra magában foglalja a beszélt és az írott nyelvi interperszonális és intézményes kommunikációt. Kommunikációs kultúrárt több tudomány tanulmányozza, többek között az informatika, a társadalmi kommunikációelmélet, a tömegkommunikáció-kutatás, és a pragmatikának is van mondanivalója a témáról. Az információtovábbítás eszközeinek jellemzőivel, funkcióival és használati módjaival több szempont figyelembe vételével foglalkoznak az említett tudományok.

Az emberek közötti kommunikációs kapcsolatok az interperszonális verbális érintkezésre épülnek. Terestyéni Tamást idézve: „a kommunikációs kultúra bázisát azok a beszélt és írott nyelvi kommunikációs tevékenységi

formák képezik, amelyekben elvileg bárki részt vehet és – szemben a tömegkommunikációval – többnyire mindenféle intézményi korlátozás nélkül betöltheti a hírközlő és hívevő szerepét” (TERESTYÉNI 1987; 3). A kommunikációs kultúra jellemzőinek mennyiségi és minőségi mutatói is vannak. A kommunikációs kultúrára jellemző, hogy mennyit és mit olvasunk, naponta hány óra hosszát töltünk a televízió előtt, mennyit beszélgetünk, mennyit telefonálunk, szoktunk-e írni, kapcsolódik-e munkánkhoz az írás, mennyi időt fordítunk levélírássra stb. Ezek a mennyiségre vonatkozó jellemzők. A vizsgálódás témája lehet – szokott is lenni – a minőség. Hogy miként kommunikálunk, több tudomány művelője kutatja. Többek között a szociolingvisztika, mely többek között a társadalmi változóknak a nyelvhasználatra gyakorolt hatásával foglalkozik (ezen a ponton találkozik a pragmatikával, ez utóbbi tudomány arra [is] figyel, hogy miként használja ki a beszélő szociolingvisztikai repertoárját céljai elérésében). A kutatási módszerek eltérőek lehetnek. A közvetlen megfigyelés lenne a legjobb, mert ekkor a megnyilatkozások természetes közegükben érhetőek tetten. Ha általános kép kialakítása a cél, ez az anyaggyűjtési módszer jónak bizonyul, ám ha meghatározott típusú megnyilatkozásokra szűkítjük a vizsgálatot, kérdőívhez kell folyamodnunk.

Hogy milyenek az elhangzott megnyilatkozások, a hallgatók/befogadók mindenkor értékelik, még akkor is, ha nem közlik, mert nem áll módjukban. Reagálni viszont sokszor reagálnak rá, megesik, hogy közvetetten, válaszként adott saját megnyilatkozásukkal, vagy éppen azzal, hogy nem reagálnak a hozzájuk forduló megnyilatkozásaira. Az attitűdvizsgálatok egzakt adatokkal szolgálhatnak. Terestyéni Tamás a magyarországi kommunikációs kultúra állapotát többször felmérte (kár, hogy nem ugyanazokat a jellemzőket mérte fel, hogy láthatnánk, mi változott a magyar anyanyelvi kommunikációs kultúrában évtizedek elmúltával). Egyik felmérése szerint (mely 1983-ban és 1984-ben készült) a legkevésbé kedvelt nyelvhasználat jegyei többek között a durvaság, a tájszólás és a nagyképűség, azaz a fellengzős, lekezelő lenéző, affektáló nyelvhasználat. Háromféle jegyet emelek ki, ezeket határozták meg a kutató adatközlői a legnagyobb arányban. Ezek a jegyek persze nem ugyanazon kategóriába tartoznak. A harmadik, a nagyképű beszéd a beszélő magatartásából következik, és tulajdonképpen nem a nyelvváltozatok valamelyikének választását jelöli, mint a tájnyelv. Tanulságos lehet az az adat is, hogy az adatközlők többsége a közlés tartalmát tartja lényegesnek, a nyelvi formát csak szükséges rossznak (megjegyzendő, hogy a forma ezúttal a nehezen érthető szerkezeteket jelenti). A kutató a kommunikációs magabiztosságra is rákérdezett, és kiderült, hogy még a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között is vannak olyanok, akik nyilvános fóru-

mon nem szóltak hozzá a felvetett témához, mert úgy érezték, nem tudják jól kifejezni magukat (TERESTYÉNI 1987; 26–28). Van, amikor a megszólított nem azért nem szólal meg, mert nem tud mit mondani, hanem azért, mert nem az elvárt módon szólították meg. (Nemrég az autóbusz-állomáson egy nő megkérdezte tőlem, hogy a peronról, melynél várakoztam, egy bizonyos helységbe megy-e az ott álló autóbusz. Nem oda ment, és ezt közöltem is. Erre ő haragosan vagy talán felháborodva – így értelmeztem intonációját – újabb kérdést szegezett nekem: Hát akkor hova utazik? Erre a kérdésre nonverbális volt a válaszom.)

A nyelvi viselkedést a kultúra is irányítja. Azt, „hogyan egy adott közösség tagjai miképpen viselkednek egy-egy helyzetben, közös kulturális értékeiktől, történetileg kialakult normáiktól függ” (SZILI 2004; 171).

A beszédkultúrához hozzátartozik, hogy különböző szituációkban megfelelő legyen verbális viselkedésünk. A verbális viselkedés többféle lehet ugyanabban a beszédhelyzetben. Ugyanis többféle művelt nyelvhasználat van (vö. BALÁZS 2004; 7).

A variabilitás a nyelvnek, és ebből következően a beszédnek is egyik meghatározó jegye. Nincs két azonos anyanyelvű ember a világon, vallják, akik az elfogadják az idiolektusok meglétét (vö. WARDHAUGH 1995; 48, KISS 1995; 58, BORBÁS 2004; 23.). Mondhatjuk úgy is, hogy az anyanyelvi beszélők stílusa eltér egymástól. A nyelvi variabilitás mondat szerkezeti szinonimákat biztosít a beszélő számára, melyek közül azonban nem mindig önkényesen választ. S hogy a megszólaló legtöbbször jól tudja, hogy a lehetőségek közül melyiket kell használnia, a magam kutatásai is bizonyítják (LÁNCZ 2007a, 2007b, 2008, 2009).

A mondat szerkezeti szinonimák felcserélhetők egymással, anélkül, hogy változna a denotatív jelentés. A szerkezetek azonban szemantikailag, stilisztikailag és pragmatikailag nem fedik le tökéletesen egymást. Ezekkel a különbségekkel az anyanyelvi beszélő tisztában van vagy tisztában kell(ene) lennie. A variánsok „funkcionális variánsoknak” nevezhetők (DÖMÖTÖR 2004; 73). Ugyanarra a funkcióra több kifejezőeszköz is használatos, azaz egy meghatározott helyzetben többféleképpen alakulhatnak a szerkezetek, s mindegyik elfogadhatónak tekinthető.

A szociolingvisztikai tényezők szerepe

Ha azt kutatjuk, ki, mikor, hogyan szólal meg, és miért úgy, ahogy, a pragmatika területére lépünk. A pragmatika – többek között – választ ad arra, hogy melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják, milyen nyelvi formát választ a beszélő.

A nyelvi forma választását több tényező határozhatja meg, ezek egy része szociológiai tényező. Ilyen a társadalmi helyzet, kor, nem, társadalmi távolság a partnerek között és az ismertség. Ezek a külső tényezők. Belső tényezőket is számon tartunk. A *kérés*nél például belső tényező a kérés tárgya, helye, ideje, azaz az egész szituáció, a bocsánatkérésnél a vétség nagysága. Íme néhány példa a választásra:

A *bocsánatkérés* esetében a lehetséges nyelvi formák gyakorisága a korosztálytól függ. A diákok például nem mondanák azt, hogy szégyellik magukat, és a *sajnálom*ot meg az ide tartozó formákat sem használják, függetlenül attól, hogy közeli vagy távoli viszonyban vannak azzal, aki ellen hibát vétettek, kisebb vagy nagyobb a vétség, és a társadalmi helyzet sem befolyásoló tényező. A *bocsásson meg* igekötős igét is csak egyszer használta egy tanuló. Egyébként az egyetemisták és a felnőttek körében sem tartozik a tipikus fordulatok közé. A felnőttek azonban valamennyivel gyakrabban választották, mint az egyetemisták, még hozzá abban a szituációban, amelyben a vétség feltehetőleg közepesnek számít. A *ne haragudj(on)* az egyetemistáknál a gyakoribb. Úgy látszik, a közeli viszony és az azonos státus akkor is növeli előfordulását, ha nem nagy vétség. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kommunikátor így állítja helyre a kapcsolatot. A diákoknál az alacsonyabb társadalmi helyzetükből adódóan többször fordul elő az explicit bocsánatkérés (például az óráról való késéskor, ami közepesen súlyos vétség, ez a gyakoribb stratégia). A *bocsánat* és az *elnézést*, valamint a többi ide tartozó változatok különböző számban fordulnak elő az egyes szituációkban mindhárom korosztálynál. A legnagyobb értéket ez a stratégiaválfaj képviseli. A diákoknál az érték három szituációban magas, és a közeli viszonyban levőkkel való kommunikáláskor éppúgy megjelenik, mint akkor, amikor olyanokhoz szólnak, akikkel távolabbi viszonyban vannak. De meghatározó tényező a vétség foka is, ugyanis a nagyobb vétség esetében ez a leggyakoribb bocsánatkérési forma. Az egyetemistáknál viszont éppen a közeli viszony, az azonos státus és a kisebb vétség hívja elő explicit formában a bocsánatkérést. A felnőtteknél magasabb státusuk és a nagy vétség emeli értékét. A meghitt kapcsolat egyik korcsoportnál sem csökkenti szerepét. A *bocsánatot kérek* és az *elnézést kérek* megjelenik mindegyik vizsgált szituációban, ám számuk változó és más-más arányban használják a különböző korosztályok. Ezeket a szerkezeteket tekintetjük udvariasabb formáknak, szemben a *kérek* nélküliekkel.

Az *elutasítás* szemantikai formáinak választása szintén attól függ, hogy milyen társadalmi státusban vannak a beszédpartnerek, és az ismertség is meg az életkor is befolyásoló tényező.

A felmérésben résztvevők nem kerülték a tiszta tagadást. Előfordulása az árut kínáló ismeretlennel szemben volt a legnagyobb, függetlenül attól, hogy

az ismeretlen idegen társadalmi státusa magasabb. Az adatok szerint a kor sem akadályozza meg e forma választását. Ez érvényes az ismerős felnőttel való kommunikációra is. Testvért/unokatestvért, aki azonos társadalmi státusú, szintén viszonylag nagy százalékban utasítanak el tiszta tagadással, ugyanakkor osztálytársat/évfolyamtársat, gyereket és barátot kisebb arányban. És kis százalékban, de a tanár kérésére is reagálnak az elutasító szándék egyértelmű kifejezésével. Pedig a *nemmel* történő egyértelmű tagadás főleg akkor várható, ha a megnyilatkozó saját státusát a partnerénél jelentősebbnek gondolja.

A tagadásnak a magyarázkodással való kapcsolódása akkor a legnagyobb arányú, amikor a barát invitálását utasítják vissza. Ebből arra következtethetünk, hogy a barátság nagyobb súlyú a nyelvi forma választásánál, mint a többi tényező. Még a gyerekekkel és az osztálytárssal/évfolyamtárssal szemben is gyakrabban választják, mint amikor a tanár kérését utasítják vissza, pedig az utóbbi esetben (és még néhány helyzetben) fontos tényező a forma választásában a társadalmi státus és az életkor, és a magyarázkodás gyakoribb előfordulását várnánk a tagadással kombinálva. A tiszta magyarázkodás társadalmi tényezőtől függetlenül megjelenik mindegyik szituációban, és nem nagy a különbség az előfordulásban, amikor a testvért/unokatestvért és a tanárt utasítják vissza. A magyarázkodás után kevesebb a tagadás, ha idősebb felnőtt a partner.

Elvek és maximák

A személyközi kommunikációt pragmatikai elvek is irányítják. Az *elv* terminusnak két, a pragmatikában használatos jelentése van. Az egyik szerint az elvek – ilyen a gricei Együtműködési Elv vagy a leechi Udvariassági Elv – „empirikusak, a sikeres kommunikáció elérése céljából a konkrét nyelvhasználatban a kommunikációs partnerek által tudatosan vagy nem tudatosan követett, normatív előírások” (NÉMETH T. 2003; 229). Így értelmezve szabályként is felfoghatjuk. A másik jelentés szerint is konkrét nyelvhasználatban nyilvánul meg, de különbözik tőle, mert az újabban nagyobb jelentőséggel bíró értelmezés „nem normatív, követendő kényszerként kezeli, hanem a nyelvhasználók kommunikatív viselkedéséről szóló általánosításként” (uo.). Így kell értelmezni Sperber és Wilson kommunikatívrelevancia-elvét és kognitívrelevancia-elvét.

Vannak olyan értelmezések is, melyek az elveket nem szabályként kezelik, ugyanis a szabálytól nem lehet eltérni, az elveket kifejtő, részletező maximákat azonban sokszor nem tartjuk be, sőt, szándékosan térünk el tőlük.

Grice Együtműködési Elvét a Mennység, Minőség, Mód, és Relevancia társalgási maximák részletezik, ezek a hatékony információátadás eszközeit

írják le (felszólítás formájában). Leech Udvariassági Elvének lényege a partnerek személyközi viszonyainak ápolása, a maximák azt részletezik, hogy miként kell udvariasan kommunikálni. Az említett elvek mellett a szakirodalom számon tartja a következő, a grice-i pragmatikához kapcsolódó elveket:

1) A racionalitási elv szerint az elv szerint a cél eléréséhez a leghatékonyabb és a legkisebb áron megvalósítható cselekvést kell választani. 2) A Q-elv hallgatóközpontú, és tulajdonképpen azt írja elő, mint a grice-i Mennyiség maxima: Mondj annyit, amennyit csak tudsz! 3) az R-elv beszélőközpontú: Tedd a hozzájárulásodat szükségessé! Ne mondj többet, mint amennyit kell! 4) A minimalizációs elv a nyelvi kifejezés formájára és az abból levezethető következtetések közötti kapcsolatra utal: minél kevesebbet mondasz, annál többet értesz alatta. 5) A kommunikatív relevancia elvének lényege, hogy a megszólalónak (kommunikátornak) két szándéka van, informatív szándéka, amely az információra vonatkozik, és kommunikatív szándéka, mely az információközlő szándékkal kapcsolatos. Azaz a partner vegye észre, hogy a kommunikátor valamilyen információt akar neki átadni. Az elv így hangzik: az osztenzív-következtetéses kommunikáció minden egyes aktusa saját optimális relevanciáját garantálja. Tehát a megnyilatkozás saját relevanciájának elvárását váltja ki a hallgatóból – ez Sperber és Wilson relevanciaelve. Ez az elv nem normatív, hanem interpretációs elv, tehát nem írja elő a beszélőnek, hogy csak releváns megnyilatkozást hozzon létre. 6) A kognitív relevancia elve: Az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik. Ez az elv arra utal, hogy az emberi elme arra van berendezkedve, hogy a megismerési folyamatok a legrelevánsabb információt szándékozzák feldolgozni a legrelevánsabb módon, vagyis a legkisebb műveleti erőbefektetéssel.

Mindkét relevanciaelv gazdaságossági elv, „az első a megismerés egyik konkrét formájára, a kommunikációra vonatkozik, míg a másik egy nagyon általános elv, amely a megismerés egészét jellemzi” (i. m. 242).

Az elvek egy része tehát az információközlést vezérli és a gazdaságossággal kapcsolatos, másik része a személyközi viszonyokra vonatkozik, és kapcsolatban van az énmegjelenítéssel.

Leech udvariassági elve szerint csökkentenünk kell az udvariatlanság benyomását, és ezt úgy érjük el, ha hat maximához tartjuk magunkat. Ezek a következők: a Tapintat, a Nagylelkűség, a Megerősítés (jóváhagyás), a Szerénység, az Egyetértés és az Együttértés maximája. Közülük kettőt emelek ki: a Szerénység maximájának a lényege, hogy minimalizáljuk az öndicséretet, és maximalizáljuk önmagunk leszólását, az Egyetértés maximája elvárja tőlünk, hogy minimalizáljuk az egyet nem értést, és maximalizáljuk az egyetértés kifejezését. Az udvariasságot e rendszer univerzális fogalomként írja le.

Benyomáskeltés, arcvédés és udvariasság

A *benyomáskeltés* sem mellékes szempont a nyelvi formák megválasztásában. A kommunikátor számára nem mindegy, milyen képet alakít ki róla beszédpartnere. A kommunikátor védi homlokzatát (arcát).

A homlokzatot Brown és Levinson úgy határozza meg, mint igények együttesét, „melyről minden tag tudja, hogy minden más tag vágyik rájuk, s melynek részleges kielégítése általában minden tagnak érdekében áll” (BROWN és LEVINSON, 1995: 38). A negatív homlokzat kompetens felnőtt kívánsága, hogy cselekedeteiben ne akadályozzák mások, a pozitív pedig minden embernek a kívánsága, hogy kívánságai legalább néhány más ember számára kívánatosak legyenek (i. m. 39.). Negatív udvariasság a tolkodás elkerülését szolgálja.

A pozitív homlokzat és a pozitív udvariasság esetében olyan igényről van szó, hogy az ember jó színben tűnjék fel mások szemében, és vágyról, hogy elfogadják, megértsék, helyeseljék, amit mond, kedveljék, megbecsüljék.

Vannak aktusok, amelyek fenyegetik a homlokzatot.

A megszólított negatív homlokzatát fenyegetik azok az aktusok, amelyek nyomást gyakorolnak rá, hogy megtegyen valamit. Ilyen a kérés is, mellyel a beszélő jelzi, hogy a hallgató tegyen meg valamit.

A pozitív homlokzat fenyegetése a helytelenítés, a kritika, a lenézés, a panasz, a vád, a sértés, a tiszteletlenség, és az is a homlokzat fenyegetésének számít, ha a beszélő nem törődik a hallgató pozitív homlokzatával vagy közönyös iránta. Ennek jele a bántó megszólítás.

Mind a köszönettel, mind a bocsánatkéréssel, e kétféle udvariassági gesztussal a kommunikátor jó benyomást igyekszik kelteni magáról, éppúgy, mint a mentegetőzéssel, amikor is úgy gondolja, jó oka van nem megtenni valamit. Ha egyedül vagyunk egy rokonnál, és egy hozzá érkező idegen tőlünk kér valamit, ami a rokon tulajdona, feltehetőleg elutasítjuk. Az elutasítás leginkább nem magyarázkodás, hanem a jövőbeni kilátásba helyezés, ami érthető is, hiszen a beszélő respektálja rokona ismerősét, és lehetőséget látva a kérés teljesítésére, védi arcát. Az elutasítási forma választásánál szerepet játszik az is, hogy a javasolt cselekvés megtagadása arcfenyegető jellegű mindkét fél számára. Aki elutasítja beszédpartnere javaslatát vagy invitálását, igyekszik kedvező színben feltüntetni magát, és úgy formálja meg megnyilatkozását, hogy partnere érezze, érzelmileg nem közömbös számára, hogy nem úgy cselekszik, ahogy a hozzá forduló érdekei vagy szándékai megkívánják.

A beszélők legtöbb esetben tompítják az elutasítást, s ennek több formájával élnek. A variációk sokfélék, és nyelvi megformálásuk is nagyon változatos. Hogy jó színben tüntessék fel magukat, például magyarázkodnak, és a legkü-

lönbözőbb kifogásokat találják ki, miért nem tesznek vagy tettek meg valamit. Pedig a mentegetőzés rongálja pozitív homlokzatukat, mégis sokszor vállalják, és mindent megtesznek azért, hogy ne sértsék meg a beszédpartnert.

A dicséret és a bók udvariassági gesztus, segíti a kapcsolatteremtést és növeli vagy helyreállítja a beszédpartnerek közötti szolidaritást. A dicséretre és a bókra válaszolni kell, mert ezt kívánja az udvarias viselkedés. Többféleképpen reagálhatunk, azaz többféle stratégia közül választhatunk.

A stratégiaválasztás értékelésekor a két udvariassági elvre alapozhatunk, a Brown–Levinson- és a Leech-féle rendszerre. Az elfogadás főstratégia első alkategóriája az Egyetértés maxima megnyilvánulása, s mint Szili Katalin értelmezi, ez van benne az öröm kifejezésében is. A dicséret viszonzása a Megerősítés maximájában foglaltakat motiválják. Az egyet nem értés a Szerénység megnyilvánulása. Az elterelés is azt szolgálja, hogy elhárítsuk vele a dicséretet, vagy úgy, hogy másnak tulajdonítjuk, vagy úgy, hogy nem reagálunk rá. A kételkedésben is e maxima jellemzői fedezhetők fel, a válaszoló nem utasítja el a véleményt, de érezteti bizonytalanságát.

A stratégialáncok megmutatják, hogy a vajdasági adatközlők válaszaiban merre billen a mérleg, milyen arányban vállalják a pozitív dicséretet, és melyik maxima szerint viselkednek. A legtöbb stratégialánc egyik eleme a köszönet. Ez a leggyakoribb stratégia, mely gyakran kombinálódik a magyarázattal és a lefokozó megjegyzéssel. Ha három vagy több altípus különíthető el a válaszokban, közülük kettő (de néha három is) az elfogadást fejezi ki valamilyen módon, tehát az elfogadás tényét megerősítik több típusának kombinálásával.

Az elfogadás változatai az Egyetértés maximájának felelnek meg, de mivel a viszonzásban megerősítés és tapintat egyaránt van, célszerű külön kezelni őket. Az elutasítás stratégiatípusai megfeleltethetők a Szerénység maximájának. A két maxima viszonyából látható, mi irányítja válaszolásuk során azokat, akik dicséretet kapnak.

A mérleg az Egyetértés javára billen, mivel minden szituációban ennek értéke a legmagasabb, és a Szerénység csak bizonyos mértékben csökkenti értékét. (Vö. LÁNCZ 2009; 12)

A magyarországi adatok szerint egyensúly van az Egyetértés és Szerénység maximája között. A vizsgálatban résztvevők önképe, írja Szili Katalin, megköveteli a kellő tartást, de nem kényszeríti őket túlzott megalázkodásra, a szabály: vállald fel értékeidet, légy magabiztos, de ne túlságosan.

A vajdasági adatközlőknél nincs egyensúly a két maxima között, van azonban olyan szituáció, melyben a szerénység nagyobb arányú, mint a többiben. Mi itt Vajdaságban olyan helyzetben vagyunk, hogy vállalnunk kell értékeinket, hogy ne sérüljön önképünk.

A társas érintkezés egy másik, az udvariassággal kapcsolatos kérdése a megszólítás. Örök kérdés a „Hogyan szólítsam?”, írja Vass László. Tőle idézek egy idézetet, mely egy akadémikus magánleveléből való, és a megszólítás nehézségeivel kapcsolatos: „Kedves Kartárs, mindig bajban vagyok a megszólításokkal. Nem szeretem (nem szoktam meg) a »Kedves V. László« típusút. A »Kedves László« valahogy nem megy. A »Kedves Laci«-hoz nincs még jogom, nem is tudom, hogy Lacinak szólítanak-e ismerőseid, barátaid. (A magázás a magyarban bonyolult, és a mi esetünkben indokolatlan lenne.) Elmondanék egy, ma már történelmi jellegű esetet a megszólítással kapcsolatos nehézséges illusztrálására. Nyelvész szakelőadó koromban (10 hónapig tartott 1950-ben) levelet kellett írnom N. Gy.-nének. Hozzákezdtem és elakadtam. A »Kedves Kartárs« illetlen lett volna. Az akkoriban megszokott, mindenkinek kijáró »Kedves Elvtárs« nem jöhetett szóba. A »Kedves Tanárnő« kurrens megszólítás volt, de elégtelen lett volna. »Kedves Professzornő« nem létezett, »Kedves Professzor Asszony« még kevésbé. Végül is felhívtam telefonon [...]” (VASS)

A sokféle nehézség ellenére sikeres diskurzusokban veszünk részt a nem formális és a formális szituációkban. Ez azért lehetséges, mert – bár vannak tévedéseink, és olykor nem tudjuk, kihez miként forduljunk, és hogy ez létező probléma, a magam kutatásaiból is látható – pragmatikai kompetenciával, kommunikatív kompetenciával is rendelkezünk: képesek vagyunk a beszélgetőtárral való együttműködésre, értelmezni tudjuk mások céljait és szándékait, fel tudjuk kelteni a hallgató figyelmét, és fenn is tudjuk tartani, történeteket tudunk mesélni, megtaláljuk a beszédaktusoknak megfelelő nyelvi formákat (tudunk kérdezni és válaszolni a kérdésekre), tudunk témát váltani, nonverbális jelzéseket értelmezni stb.

Összefoglalás

A beszélőnek, bármilyen szituációban szólal is meg, sok mindent mérlegelnie kell. Úgy kell megszerkesztenie szövegét, hogy megvalósítsa szándékait, tehát nem feledkezhet meg a sikerfeltételekről sem. Ahhoz, hogy beszédaktusaival, egyáltalán beszédével elérje szándékolt céljait, nemegyszer meg kell szegnie az elvek maximáit. Ugyanakkor olyan módon kell megnyilatkoznia, hogy olyannak mutassa magát, amilyennek szeretné, hogy mások látnák.

Irodalom

- BALÁZS Géza (2004): A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés. = Gecső Tamás (szerk.): Variabilitás és nyelvhasználat. Tinta Könyvkiadó, Bp. 7–13.

- BROWN, P. és LEVINSON, S. (1995): Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. = SÍKLAKI (1995), 31–115.
- DÖMÖTÖR Adrienne (2004): Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. = Gecső Tamás (szerk.): Variabilitás és nyelvhasználat. Tinta Könyvkiadó, Bp. 73–79.
- HAADER Lea (2001): Mikrodiakrónia és változásvizsgálat. Magyar Nyelvőr, 3., 354–370.
- LÁNCZ Irén (2007a): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: az elutasítás formái. Hungarológiai Közlemények, 2. 120–136.
- LÁNCZ Irén (2007b): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: a kérés stratégiái. Hungarológiai Közlemények, 3. 12–23.
- LÁNCZ Irén (2008): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: a bocsánatkérés formái. Hungarológiai Közlemények, 4. 7–26.
- LÁNCZ Irén (2009): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: a dicséretre adott válaszok. Hungarológiai Közlemények, 4. 1–15.
- NÉMETH T. Enikő (2003): A kommunikatív nyelvhasználat elvei. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX., Akadémiai Kiadó, Bp. 221–254.
- NYOMÁRKAI István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. Magyar Nyelvőr, 3. 277–283.
- SÍKLAKI István (1995, szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai I–II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- SZILI Katalin (2004): Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TERESTYÉNI Tamás (1987): Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- VASS László Adalékok a társas érintkezés és a diskurzusok vizsgálatához. URL: <http://jgytf.u-szeged.hu/g~vass/vportrez.htm>

PRAGMATIC FEATURES OF SPEECH

According to the most general definition, pragmatics conducts researches into the principles and methods of interactive language use. This research includes all aspects of usage, understanding and correctness of language. Starting from this definition, the study presents some of the pragmatic specificities of communicative language use: the relation between communication culture and language use, principles which guide the speaker in social interaction, and the way the utterance is fashioned by the speaker's aspiration to make a favourable impression on his/her partner.

Keywords: utterance, communicative language use, communication culture, sociolinguistic factors, principles, maxims, making an impression, face, politeness.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
mcsikos@gmail.com

A VAJDASÁGI MAGYAR NYELVRÉTEGEK FONOLÓGIAI SAJÁTSÁGAI

Phonological Features of Hungarian Language Strata in Vojvodina

Minden nyelvnek megvan a jellegzetes hangképzési bázisa, az a mód, ahogyan a beszédhangokat ejteni szokták a beszélői. Emiatt gyakran megváltozik azoknak a szavaknak a hangalakja, amelyeket más nyelvből vesz át a nyelv. Nemcsak fonológiai, hanem morfológiai okai is lehetnek annak, hogy az idegen szavak különböző alakban használatosak az egyes nyelvekben. A nyelven belül más hangalaki ingadozások is jelentkezhetnek, különösen a köznyelv és valamely regionális köznyelv, illetve a köznyelv és egy-egy nyelvjárás között mutatkoznak meg. Az ilyeneket a szerző a vajdasági magyar regionális köznyelvből, valamint az adai nyelvjárásból vett sajátos alakú szavak eredetének, használati körének és előfordulásának bemutatásával szemlélteti.

Kulcsszavak: hangalakváltozás, idegen szavak, regionális szavak, tájszavak.

Az egyes nyelvek több szempontból is különbözhetnek egymástól, így fonológiailag is. Vannak bennük olyan jellegzetes hangképzőszervi állások, amelyek az egyes hangok létrehozásához szükségesek; jellemző lehet rájuk az a mód, ahogy a különféle hangsajátosságokat a nyelvi kifejezésre felhasználják a beszélők; sajátosak lehetnek azok a mozgásformák, amelyek egyik beszélőszervi állásból a másikba való átmenethez szükségesek; ezenkívül a hangok egymással való kapcsolásának sajátos módjai is jellemezhetik a nyelvet. Az adott nyelv beszélőinek mindezek a beidegződései jelentik a hangképzési bázist.

Nyelvenként más és más módon ejtik a beszédhangokat a beszélők, minden nyelvnek megvan a jellegzetes hangképzési bázisa. Ez az oka annak,

hogy a más nyelvből átvett szavaknak gyakran egészen megváltozik a hangalakjuk. A változás rendszerint szabályszerűséget mutat. Például a szláv nyelvekből a magyarba került szavak magánhangzói nyíltabbá válnak, így az *o*-ból *a* lett a magyarban (bob – bab, pop – pap, zob – zab, pod – pad, stol – asztal stb.). Ezt a tendenciát ellenkező irányban hatva tapasztalhatjuk, amikor szláv ajkúakat magyarra tanítunk, ugyanis a magyar szavakban levő *a* hangot gyakran, beszédben is és írásban is *o*-val helyettesítik (pl. alma – olmo, hat – hot, marad – morod, lap – lop stb.). A jövevényszóban levő torlódott mássalhangzók vagy szétválnak a magyarban (pl. brazda – barázda, knez – kenéz, kralj – király, sluga – szolga), vagy pedig magánhangzó kerül eléjük (északolasz stallo – istálló, német Spital – ispotály, német Strang – istráng). Különös figyelmet érdemel a latin scola szó esete a magyarba kerülése után. Évszázadokig *oskola* alakban volt köznyelvi, csak mintegy százhetven éve váltotta fel az *iskola* szóalak.

Annak a jelenségnek, hogy az idegen szavak különböző alakban használatosak az egyes nyelvekben, nemcsak fonológiai, hanem morfológiai okai is lehetnek. Például az, hogy a szó a nyelvtani nemre utaló végződést kap. Ennek megfelelően magyar és szerb viszonylatban például olyan szópárok akadnak, mint a magyar galaxis – szerb galaksija, genesis – geneza, diagnózis – dijagnoza, krízis – kriza, ellipszis – elipsza, szimbiózis – simbioza, székszis – skepsa, klasszis – klasa, elektrolízis – elektroliza, hipofízis – hipofiza, metamorfózis – metamorfoza stb. A magyarban nincsenek nyelvtani nemek, ezért ezeken a műveltségyszavakon nincs feltüntetve a nemre utaló végződés, a szerb viszont szükségesnek tartja a nőnem jelölését az átvett szavakon. A vajdasági magyarok körében megtörténhet, hogy valaki összekeveri a magyar és a szerb szóalakat, és magyar szövegben is a szerb alakváltozatot használja.

A szerb *g*-nek a magyarba került idegen szavakban *k* felel meg. Pl. ceger – ceker, intriga – intrika stb. A cselszövére; ármányra, fondorlatra utaló francia eredetű *intrika* szó a szerb nyelvben *g*-vel szerepel (intriga) A fr. *intrigue* német közvetítéssel került a magyarba (*die Intrige* a német alakja) azzal, hogy a *g*-ből *k* lett benne, vagyis intrikává módosult. A magyar nyelvben kialakult származékai szintén *k*-val hangzanak: intrikáz, intrikus (jelentése 'áskálódó, cselszövő, bajkeverő'), intrikál (ez 'áskálódik, cselt sző, ármánykodik, fondorkodik' értelemben fordul elő). A szerb *intriga* szónak viszont gével hangzó származékai vannak: intrigant, intrigantkinja, intrigovati.

A francia eredetű szerb *regrut* a magyarban rekruta, a németből való galošne kalocsni, a szintén német gamaša kamásni (vagy kamásli) stb. A magyar rekruta szó és származékai nem helyettesíthetetlenek, a népies hangulatú rekruta köznyelvi megfelelője újonc, a *rekrutál* ige jelentését az újoncoz

vagy a toboroz szó is kifejezheti. A *kalocsni* német eredetű szava a magyar-nak, a bizalmas szóhasználatban sárcipőt jelöl, a németből való *kamásni* a bokavédő vagy a lábszárvédő bizalmas megfelelője.

A nyelven belül más hangalaki ingadozások is jelentkezhettek a köznyelv, a regionális köznyelv és a nyelvjárás viszonylatában. A köznyelvi szóalak rendszerint nyíltabb magánhangzót tartalmaz, mint a nyelvjárasi: -ból, -ből – -bű, -bű; -tól, -tól – -tú, -tű; -ról, -ról – -rú, -rű stb.

Magában a köznyelvben is kifejezésre juthatnak hangalaki ingadozások, egyes szavak olyan változatokban élnek, hogy mindkét alak köznyelvinek számít: benn – bent, lány – leány, kergetőzik – kergetődzik, lopózik – lopódzik stb.

Olyan szóalakváltozatok is előfordulnak, amelyek közül az egyik köznyelvi, a másik regionális köznyelvi: bandzsa – bandzsál, zeller – celler, nézelődik – nézgelődik, megbocsát – megbocsájt, útja – uta, bálók – bálak stb. Közöttük az a legfőbb különbség, hogy az egyik választékosabbnak számít a másiknál. Érdekes, hogy az efféle párok egymás közti viszonya nem feltétlenül állandó, így a most regionálisnak számító bandzsál korábban köznyelvi volt.

Markánsabb különbség jut kifejezésre a hasonló hangzású köznyelvi szavak és tájszavak közt. A nyelvjárasi szóalak stigmatizált a köznyelvi beszélők körében, nem helyettesítheti egyenértékűen a másik szóalakot: vőfély – vőfény, legény – legíny, háló – hálló stb.

A **köznyelv** a nemzeti nyelvnek a közösségtől általában legfőbb mintának, követendő eszménynek tekintett, csiszolt, az egész nyelvterületen leg-egységesebb megjelenési formája. Ezt a nyelvváltozatot minden magyar ember ismeri, elfogadja, ha maga nem is él vele.

A **regionális köznyelvek** kétarcúak. Egyrészt a köznyelv nyelvjárasi színezetű megjelenési formái, másrészt viszont a nyelvjárás köznyelvisült változatai. Újra kell értelmezni a regionális fogalmát. Ahelyett, hogy a regionálist csupán 'valamely országnak egy bizonyos vidékére, tájegységére vonatkozóként' értelmeznénk, nyelvi vonatkozásban ki kell terjesztenünk az egész nyelvterületre, amely a magyar nyelv vonatkozásában több országra terjed ki.

A **nyelvjárás** a nyelvnek vidékek szerint többé-kevésbé elkülönülő változatát jelenti (dialektus, tájnyelv, tájszólás). A regionális köznyelviség is sietetheti visszaszorulásukat a maga átmenetiségével (a köznyelv és a nyelvjárások között), másrészt azonban enyhíti is a köznyelv használatának kizárólagos szükségességét, és ezzel erősíti a nyelvjárás pozícióit.

A regionális köznyelvi szóalak adott esetben vetélytársa lehet a köznyelvnek. Vajdaság Autonóm Tartomány útjain régente nagy ötnyelvű tábla figyelmeztette a gépjárművezetőket, hogy egy-egy útszakaszán műszerrel ellenőrzi menetsebességüket a közlekedési rendőrség. Ennek a táblának a ma-

gyar szövege így hangzott: *radárellenőrzés*. Ez a szóalak a vajdasági magyar regionális köznyelvi kiejtésnek megfelelően tartalmaz *á*-t az *a* magánhangzó helyett. Magyarországon radart és radarellenőrzést mondanak, az angol szó betűihez híven.

Szerintem ezúttal a vajdasági köznyelvi kiejtés bizonyul jobbnak, haladóbbnak. Az angol radio detection and ranging (= rádiós kutatás és mérés) szavakból alakított *radar* rövidítés nálunk ugyanúgy idomult a magyar nyelv szavaihoz, mint számos más idegen eredetű szó: propán, bután, tartán, oktán, tantál, szandál, szaldó, szaltó, fonográf, kimográf, margó, viganó, torzó, korzó, totó, lottó, masszív, inaktív, szelektív, defenzív stb. Vagyis az utolsó szótag magánhangzója megnyúlt, mint ahogyan a hasonló hangzású magyar szavakban is tapasztalható.

Kiejtésében (és írásában) a radárhoz hasonlóan nehezen honosodott meg a totó (= sportfogadás) és a fotó (= fénykép) is.

Azt a jelentést, hogy valaki ide-oda, többfelé néz, szemlélődik, tekinget, körülnéz, szétnéz, ide-oda járva, nem határozott céllal vagy csak időtöltésből több dolgot megnéz; ide-oda nézve, körültekintve keres valakit, a magyar köznyelv rendszerint a *nézelődik* igével fejezi ki. Él azonban ennek a szónak egy nyelvjárási eredetű regionális változata is, a *nézelődik*. Teljesebb alakja: *nézegetlődik*, mintegy a *nézeget* párja. Ismerik Somogy megyében, Vas megyében, a Répce vidékén, Veszprém megyében, Bácskában stb.

A regionális köznyelvi beszélők gyakran bizalmas közlésekben használják a *nézelődik* igét: A gyógyszerész csaj *nézelődik* egy darabig, aztán ad egy gyógyszert, amire illik a leírás, és mint kiderült, más ilyen cucc nincs is. – Egy 55–60 éves pofa feltűnően előrehajolva a széken *nézelődik*. – A bátyusa rögtön aludt, amikor a levegőre értünk, ő meg 2–3 percig *nézelődik*, aztán ordít. – Ott *nézelődik* az ágyában... Pedig lassan jön a következő kajaidő... – Nicsak, mennyi álruhás *nézelődik*..., csipkelődésből nincs itt hiány.

Gondosan megfogalmazott, választékos szóhasználatú mondatokban is találkozhatunk ezzel a szóval: A ligetben nem talál ismerőst, *körülnézelődik*, a fákat nézi, a madarakat nézi, megunja őket, a két kis kezét a bársonyruha két kis zsebébe nyomja. – Megint felnyújtja a nyakát: *nézelődik*. – Tanács-talanul *nézelődik*, keres valamit, elsetál följebb, aztán vissza megint, megáll a kapunk előtt, föllép a lépcsőre, beköszön. – A tájékozódóképességgel kevésbé megáldott, bizonytalan nő nem tudni, miért van ott: *báméskodik*, *nézelődik* láthatóan minden cél nélkül.

Irodalmi művek, műfordítások tanúskodnak arról, hogy a *nézelődik* nemcsak tájszó: „Ő *nézelődik*, észrevesz engem – akit nem ismer, és aki nem ünnepli. Jön hozzám egyenesen, ülünk le bent. Miért hagyta ott a sítúráját?” (Ottlík Géza: *A Valencia-rejtély*) – „S újra *nézelődik* mindenfelé. Végre

megrázogatja a gyeplőt: – No, isten segíts!” (Gárdonyi Géza: *Hosszúhajú veszedelem*) – „Amint ott áll és nézgelődik, egyszerre csak ismerős hangot hall.” (Padisák Mihály: *Kanóc, az emberszelídítő*)

Nyelvjárásiasságnak számít egyes *ly*-os szavak hosszú *j*-vel való ejtése. Leginkább azokban a szavakban nyújtják meg a *j*-t, amelyekben intervokális helyzetben van, tehát két magánhangzó között fordul elő: hejjes válasz (helyes), ijjen sok (ilyen), sejjemkendő (selyemkendő), haszontalan köjjök (kölyök), már nem gojjózik (golyózik), hójjagos a keze (hólyagos), gomojjogtak a felhők (gomolyogtak), sujjos teher (súlyos) stb.

A nyelvjárásokban gyakran előfordul, hogy magánhangzóközi helyzetben megnyúlnak a mássalhangzók, főleg az *l* és az *s*: legellő, meszellő, nálla, tülle, ellemi, mullik, kerülli; hamarossan, apóssa, szivessen, egyenessen, erősebb, esső stb. Az efféle alakok olykor a regionális köznyelvbe is bekerülnek.

Az adai nyelvjárás számos sajáttságban különbözik a köznyelvtől. Például bizonyos igéket csonkítva használ: süttem (sütöttem helyett), vettem (vetettem helyett), köttem (kötöttem helyett). A feltételes mód jele általában hangrend szerint illeszkedik: én adnák (a köznyelvben adnék), én szólnák (a köznyelvben szólnék), én maradnák (a köznyelvben maradnék). Több szóban a beszélők megnyújtják a mássalhangzót: szallag, koppaszt, erősebb (a köznyelvi alak szalag, kopaszt, erősebb). Jellemző még az is, hogy megkülönböztetik a zárt *ĕ* hangot a nyílt *e* hangtól: embĕr, mĕhet, szĕlés, kétszĕr, rĕggetl stb. Némely szavak alakja jócskán eltér a köznyelvben elfogadottól: *igenyes* (egyenés), *rĭl* (sír), *hetfĭ* (hétfő), *mesztĕláb* (mezitláb) stb. Bizonyos szavakat az adaiak nem azzal a hanggal mondanak, mint amellyel a köznyelvben hangzik. Így *p* helyett *t*-t vagy *k*-t, *t* helyett *d*-t vagy *k*-t, *g* helyett *d*-t, *sz* helyett *s*-t, *cs* helyett *dzs*-t, *j* helyett *r*-t, *m* helyett *n*-t, vagy fordítva, *n* helyett *m*-t ejtenek. A próba az adai nyelvjárásban *tróba*, a tompa *tonka*, a tombol *dombol*, a gesztenye *geszkenye*, a gémberedett *dimberedett*, a tarisznya *tarisnya*, a gácsér *gádzsér*, a józan *rózan*, a medve *nedve*, a zömök *zonok*, a vagyom *vagyom*. A szóban forgó alak szerinti adai tájszavaknak egy része már kiveszett a használatból, némelyikük azonban még felbukkan a nép körében.

A nyelvjárási sajátságok nemigen szoktak elszigetelten jelentkezni, úgy-hogy az említett szóalakok többsége másutt is előfordul, nemcsak Adán. A *tróba* például annak idején Fehér megyében és Hont megyében is jelentkezett, a próbál igét az Ipolyságon teróbálnak, a baranyai Csúzán, továbbá Kiskunhalason, Kecskeméten stb. toróbálnak mondták. A *dombol* alakot Szegeden és Pocsajon is feljegyezték. A *geszkenye* Páldon és az Ipoly folyó völgyében két zárt *ĕ*-vel, a Székelyföldön eggyel, néhány háromszéki faluban, Angyaloson, Besenyőn és Gidófalván pedig nyílt *e* hangokkal élt. A *dimberedik* igealakot Adán kívül Fehér megyében is használták, Egerben és Gyöngyö-

sön hosszú *i*-vel ejtették: dímberedik. A *tarisnya* Zemplén, Udvarhely, Csík, Brassó megyében és az Erdővidéken is jelentkezett. A *gádzsér*, úgy látszik, adai jellegzetesség, Szegeden gádzér, Nagyszalontán, Szabolcs megyében, a Székelyföldön stb. kácsér alakban szerepelt. A *rózan* megtalálható többek között Gyömrőn, Monor vidékén, Érsekújváron, a Garam vidékén, az Ipoly vidékén, a Bodroghözben stb. A *nedve* szóalak a Fehér megyei Perkátán, Gyöngyös vidékén és általában a palócok körében jelentkezett. A zömök, mint már említettem, Adán *zonok*nak hangzott, Kalocsa vidékén zomonknak mondták, a Székelyföldön pedig zomoknak. A *vagyon* szó sok helyütt emmel fordult elő (*vagyom*), így Göcsejben, Veszprém megyében, a Csalóközben, Esztergom vidékén, Kiskunhalason, Kecskeméten, Szegeden, Szabadkán.

Az adai nyelvjárásban, illetve a regionális szóhasználatban előforduló **drimbol** ige jelentése 'zúz, irt', a *szétdrimbolé* pedig 'erőszakosan feldarabol, szétvagdós'. Általában rosszalló értelemben élnek velük a beszélők, segítségükkel nemtetszésüket fejezik ki. Kassai József *Szókönyvében* is szerepel egy hasonló szó, a *feldrombol*, Hegyalján használatos, jelentése '(fatókét fejszével) feldarabol'. Mindezek a szavak a köznyelvi *darabol* igének archaikusabb változatát őrzik, mégpedig azt, amelyben a kétségtelenül szláv eredetű darab főnévben még megvolt az *m* (mint ahogyan *szombat* szavunk a mai sobota, subota főnévnek inkább az *m*-met tartalmazó ószláv alakjával tartja a rokonságot). A *darab* szóban a magyar beszélők feloldották a *dr* hangkapcsolatot, hiszen nyelvünk szó elején nemigen tűri a mássalhangzótorlódást, a drimbol, drombol esetében viszont megmaradt.

Irodalom

- CSEFKÓ Gyula–MOLNÁR Sándor (1898): Az adai nyelvjárás. Magyar Nyelvőr, XXVII. évf. 403–415.
- DURAND, Jacques – SIPTÁR Péter (1997): Bevezetés a fonológiába. Osiris Kiadó, Budapest
- ELEKFI László (1992): A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
- ELEKFI László–WACHA Imre (2003): Az értelmes beszéd hangzása – Mondatfonetika, Kitekintéssel a szövegfonetikára. Szemimpex Kiadó, Budapest, 1–453.
- FÓNAGY Iván (1967): Hangváltozás és hangváltakozás. ÁNyT. 5. 123–53.
- KISS Jenő (1994): Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- KONTRA Miklós–O. RINGEN, Catherine (1986): Hungarian Vowel Harmony: The Evidence from Loanwords, Ural-altaische Jahrbücher 58., 1–14.
- LAZICZIUS Gyula (1932): Bevezetés a fonológiába. Budapest

- MELICH János (1910): Nyelvünk szláv jövevényei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13., Budapest
- MOLNÁR CSIKÓS László (1975): Felfogások a nyelv rétegződésének rendszeréről, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 22. sz., 55–68.
- MOLNÁR CSIKÓS László (2002): Regionalitás és köznyelviség napjainkban = IV. Dialektológiai Szimpozion, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 189–192.
- NÁDASDY Ádám–SIPTÁR Péter (1994): A magánhangzók. = Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia, Budapest, 42–182.
- OLASZY Gábor (1985): A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. Nyelvtudományi Értekezések 121., Akadémiai Kiadó, Budapest
- SIPTÁR Péter (1995): A magyar mássalhangzók fonológiája. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest
- SIPTÁR, P.–TÖRKENCZY, M. (2000): The phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford
- SZILÁGYI N. Sándor (2004): Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára, Kolozsvár – doktori disszertáció

PHONOLOGICAL FEATURES OF HUNGARIAN LANGUAGE STRATA IN VOJVODINA

Every language has its characteristic articulation base, i.e. the way in which the speakers of the language utter the sounds of speech. This is the reason why the sound structure of words taken over from other languages often undergoes changes. The fact that foreign words may be used in various forms in certain languages may have not only phonological but also morphological causes. Other variations in sound structure can also occur within a language; we can experience this especially between the standard and some regional standard varieties, or the standard and dialectal forms. The author demonstrates this on examples taken from Hungarian regional standard language in Vojvodina, and specific word forms - their origin, range of usage and occurrence - from the Ada dialect in Vojvodina.

Keywords: sound structure change, foreign words, regional words, dialectal words.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
samageto@eunet.rs

A HANGSÚLY SZEREPE A BESZÉDBEN*

The Role of Stress in Speech

A dolgozat a hangsúly szerepét vizsgálja a beszédben, párhuzamba állítva a spontán beszédre jellemző hangsúlyfunkciókat a kötött és a reprodukált beszédre jellemző hangsúlyszerepekkel és -specifikumokkal, valamint a hangsúly és a szórend (funkcionális mondatperspektíva) grammatikailag rögzített szerves kapcsolatával. E tekintetben viszont sajátos paradoxon fedezhető fel: a spontán beszéd percepciójánál ti., annak rögtönzött és utólag helyesbített szórendje ellenére sem szokott felmerülni a hangsúlyeltolódásból következő kommunikációs zavar, míg az előre megszerkesztett saját beszéd, illetve a mások által írt szöveg interpretációja során – annak ellenére, hogy a szórend pontosan rögzítve van – nem ritkán fordul elő hangsúlyeltolódás, mely a felolvasott szövegekre is jellemző percepciószavarokat idézhet elő. Úgy tűnik tehát, hogy a spontán beszédnél a hangsúlylnak van elsődleges prominenciajelző szerepe, míg a kötött, illetve reprodukált beszédnél a szórendé az elsődleges szerep, a hangsúly viszont ennek függvényében szemlélendő.

Kulcsszavak: hangsúly, szórend, funkcionális/kommunikatív mondatperspektíva, spontán beszéd, kötött beszéd, prominenciajelző szerep.

Mi a hangsúly?

A hangsúly relatív hangtani fogalom, melynek révén egy szótag valamely fizikai tulajdonságának köszönhetően kiemelkedik környezetéből, s ezáltal kommunikatív szempontból *prominenssé* (kitűnővé) válik. E kitűnés mikéntje azonban korántsem egyértelmű probléma.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült, és az újvidéki BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén 2010. 11. 17–18-án megrendezett nyelvészeti konferencián hangzott el.

Ha bárkinek feltesszük a kérdést, vajon tudja-e, *mi a hangsúly*, nagy eséllyel igenlő választ fogunk kapni. Ha azonban konkrét meghatározást kérünk, a kérdésre kapott válaszok igen sokfélék lehetnek.

Köznapi nyelvhasználatban a *hangsúly* szó olykor az 'ejtés mód' értelmében szerepel. (Gondoljunk csak az „olaszos hangsúllyal beszél” vagy a „szerbes akcentusa van” típusú mondatokra, végletes formában pedig az „X. Y. szépen hangsúlyozza a hangokat”, sőt olykor a – tévesen berögződött – „betűket” alakú fordulatokra!) Ilyenkor az egyes nyelvekre jellemző hangsúlyminták képzete összemosódik az adott nyelvek artikulációs bázisának fogalmával, melyek ugyan szerves egészet alkotnak egymással, azonban mégsem keverhetők össze.

Más esetben a kérdezettek ráéreznek, hogy a hangsúly szerepe a mondanivaló kiemelésében keresendő, a hangsúlyt azonban leginkább a *hangerőtöbblettel*, illetve a *nyomatékkal* egyenlítik ki, ami nem is csoda, hiszen régebben így tanították, s talán még ma is néhol így tanítják az iskolában.

Az akadémiai nyelvtanban Deme László a hangsúlyt még egyértelműen a nyomatékkal hozta összefüggésbe, mondván, hogy: „a hangtanban a hangsúlyt úgy határozzák meg, mint a beszéd átlagos erejénél nagyobb nyomatékkal ejtett szótagok sajátosságát, azaz mint a bizonyos szótagok képzésére eső *erőtöbbletet*. Ennek alapján nevezzük a kiemelkedő nyomatékú szótagot *hangsúlyosnak*, az átlagos erejű többi pedig *hangsúlytalannak*” (DEME 1962; 458 – kiemelés: D. L.). Ugyancsak *erősebb nyomatékként* látta valamivel korábban Bárczi Géza a hangsúlyt, melyet *nyomatéki* vagy *dinamikus* hangsúlynak nevezett¹, illetve Fónagy Iván, aki szintén a *fiziológiai energiamaximumot* látta benne, megállapítván, hogy „a hangosság, a nagyobb időtartam, a nagyobb hangmagasság még együttesen sem kelt feltétlenül hangsúlyélményt, csupán abban az esetben, ha a beszélő nagyobb erő kifejtését tükrözi” (FÓNAGY 1958; 73).

A hangerőtöbbletből keletkező nyomaték azonban a hangsúlyképzetnek csak egyik tényezőjét alkotja nyelvünkben. Ugyanis a beszédhangot képező zöngé fizikai tulajdonságaiért felelős *frekvencia* (rezgésszám), *intenzitás* (hangerő), illetve *időtartam* fonetikai értelemben nemcsak a beszédhangok szegmentális szintjére jellemző akusztikai jegyek létrejöttéhez, hanem a *szupraszegmentális* (vagy *prozódiai*, illetve *intonációs*) szint tonális és ritmikai tényezőinek s ezeken belül a *hangsúly* keletkezéséhez is együttesen járulnak hozzá.

Mint azt a korszerű fonetikai kutatások tanúsítják, a különböző nyelvek beszélői e három tényező kombinációjának különféle részesedési arányát

¹ Lásd: BÁRCZI 1960 [1951]; 32

érzékelik hangsúlyként.² Pl. – mint Kassai Ilona megjegyzi – „az orosz hangsúly előidézésében nagyobb mértékű az időtartam részeseződése, mint a másik két hangtulajdonságé. Ugyanakkor a francia hangsúly érzékelésében a hangmagasság a döntő tényező, így nem ritka, hogy pl. egy francia mondatban a hangsúlyos szótag kevésbé intenzív, mint a hangsúlytalan, viszont hangmagasságban kiemelkedik” (KASSAI 1998; 209), de – mint látni fogjuk – kísérletek bizonyítják, hogy a magyar hallgató számára is a hangsúlyos szótagok észlelésében – bár nem kizárólagos érvénnyel –, a hangmagasság igen gyakran döntő szerepet játszik.

Erre részben ráértett már Bárczi is, amikor kimondta, hogy „nemcsak nyomatéki hangsúly van, hanem a hangmagasság különféle szintjén alapuló is, ez utóbbit zenei vagy melodikus hangsúlynak nevezzük” (BÁRCZI 1960 [1951]; 32), valamint még korábban Laziczius Gyula, aki megállapította, hogy a *hangsúlytal*, illetve *hangsúlytalansággal* „mennyiségi (időtartami) és minőségi különbségek járhatnak együtt, még gyakrabban azonban *hangmagasságiak*: az erősebb nyomatékú szótag igen gyakran magasabb is szokott lenni” (LAZICZIUS 1963 [1944]; 130 – kiemelés L. Gy.).

De hozzá hasonlóan, még a hatvanas években, Elekfi László sem tekintett a hangsúlyra csupán mint nyomatékra vagy fiziológiai energiamaximumra, hanem a szótag kiemelésének azt a fajtáját nevezte így, melyben „a hangerő és a hangmagasság fokozása együtt jár” (ELEKFI 1962; 11). Ő ugyanis a hanglejtésnek (a beszédzöngve frekvenciaváltozásának) egyik funkcióját éppen abban látta, hogy „mint a hangsúly egyik alkotóeleme vagy legalábbis kísérője részt vesz a hangsúly benyomásának létrejöttében, vagy azt többé-kevésbé módosítja” (ELEKFI 1962; 5).

S ezt látszanak alátámasztani azok a beszédakusztikai kísérletek és percepciós vizsgálatok is, melyeket Gósy Mária végzett a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján, s melyek során többek között arra keresett választ, hogy „milyen akusztikai tényező(k) következtében lép föl a hatás a percepcióban, amely hangsúlyélményként tudatosodik a hallgatóban”. Ilyen szempontból pedig kiderült, hogy „a magyar anyanyelvűek számára a hangmagasságnak és/vagy főhangsúlyosnak ítélt szót megelőző szünetnek a szerepe volt döntő” (GÓSY 1989; 174–175). További kísérletei során viszont a következő eredményeket kapta: a kísérleti személyek „a csak alaphangmagasság-változást tartalmazó dallamokban átlagosan 46,6%-ban, az intenzitást is tartalmazókban 65%-ban jelölnek főhangsúlyt azonos helyen”, tehát „hangsúlyként érzékelték a *frekvenciaemelkedést*, illetve az imitált dallamoknál a *frekvenciaemelkedést és az intenzitást*. Mindössze 20%-ban jelöltek főhangsúlyt csak

² Vö.: GÓSY 2004; 198

az intenzitásérték alapján. A természetes elhangzású mondatokban a hangsúlyjelölések még egyöntetűbbek” (GÓSY 1989; 180 – kiemelés G. M.).

Mindezekből tehát levonhatjuk a következtetést, hogy a magyar nyelvben – bár a nyomaték szerepét sem szabad figyelmen kívül hagyunk – a hangsúly megfigyelését nem tekinthetjük kizárólag intenzitáskérdésnek, mivel – mint Gósy Mária kísérletei mutatták – „a magyar anyanyelvűeknél is több paraméter alapján alakul ki a hangsúlyélmény” (GÓSY 2004; 225). Más szóval, élő kommunikációs helyzetben, fonetikai mérések nélkül a hangsúlyt nem szemlélhetjük izolált jelenségként, a *dallam* és a *szünet*, sőt olykor a *tempóváltások*, illetve a *ritmus* egyidejű megfigyelése nélkül.

Mindez pedig kiváltképpen akkor lényeges számunkra, ha nem a *szóhangsúlyt* vizsgáljuk (mely – mint ismeretes – a magyar nyelvben kötött, mindig a szó első szótagjára esik, s az összetett szavak utótagjára is csak mellékhangsúly alakjában kerülhet³), hanem a hangsúly *mondatfunkciós* aspektusaira összpontosítunk, melyeknek a szóhangsúlynál sokkal lényegesebb kommunikatív szerepük van a magyarban. A szavak első szótagjára eső hangsúlyok közül ugyanis némelyek jobban kitűnnek a környezetükből, jelentősebb *prominenciára* tesznek szert, míg mások relatív értékben hangsúlytalanná válnak a hallgató számára. Ezáltal viszont kirajzolódik egy sajátos erővonal-hálózat, mely a megnyilatkozás kommunikatív perspektíváját hivatott érzékeltetni a kommunikációs partnerrel, illetve a hallgatóval. A hangsúlynak ezt a tulajdonságát viszont egyszersmind *alapvető szerepének* is kell tekintenünk a beszédben.

A kommunikatív perspektíva azonban nem rajzolódhat ki csupán az intenzitás, illetve a nyomaték különféle fokozataiból, hisz az emberi érzékelés csak korlátozott számú árnyalat azonosítására képes. Kassai Ilona szerint „ahhoz, hogy csak egy hangsúlyt érzékeljünk a megnyilatkozásban, a szótagok között *10 dB feletti hangerőkülönbségnek* és *kis tercet meghaladó hangközkülönbségnek* kell lennie. Ha ennél kisebbek a fizikai különbségek, a döntés elveszti egyértelmű jellegét, és akadnak hallgatók, akik több hangsúlyt észlelnek, illetőleg tartózkodnak a döntéstől” (KASSAI 1998; 223 – ki-

³ Ennek kapcsán érdemes megemlítenünk Gósy Mária azon megfigyelését, miszerint „napjainkban egyre jobban terjed egy sajátos hangsúlyeltolódás, mely meglehetősen feltűnő még az átlagember számára is. A szóban a főhangsúly nem a szokásos helyre kerül érzelemmentes, átlagos kommunikációban”, vagyis „a lexikális hangsúly megvalósításában tapasztalható, hogy az első és csakis első szótagon várt szóhangsúly eltolódik az időben később kiejtett szótagokra. Példák (a hangsúly helyét nagybetűk jelzik): *tizenNÉgyen hiányoztak, így csakNEM nyolcvanezer emberre vonatkozik, előforduLÓ szavak, munKÁdat, elKÉPzelhetetlen, a legVilágosabban megfogalmazott dolgok, a múltBÓL a jövő felé*” (GÓSY 2004; 201–202.). Ennek valószínű okát pedig Gósy Mária a fokozott kiemelésre törekvésben látja.

emelés: K. I). Így a hangsúly fonológiai vizsgálata – a fonetikaitól eltérően – nem is különböztet meg több hangsúlyfokozatot, csupán a hangsúly meglétét vagy hiányát, esetleg a mellékhangsúly fogalmával megtoldva ezeket.⁴

S itt válnak jelentőssé számunkra a dallam és a szünet, illetve a ritmus mint a kommunikatív szempontból hangsúlyos közléselemek és a tagolás alternatív kifejezőeszközei. A magyar beszéd jellemzően lesodródó, szakaszosan ereszkedő-eső dallamvonulatán belül ugyanis minden olyan dallam- és tempóváltás vagy megszakítás, mely a rutinszerű lesodródást megakadályozza, figyelemfelkeltővé válik, azaz elvben hangsúlyfunkciót vesz fel.

Wacha Imre és Elekfi László *Az értelmes beszéd hangzása* című monográfiájukban is megállapítják: „Kapcsolat van a hangsúlyozás és a hanglejtés között olyan formában is, hogy egyrészt a hanglejtés gyakran helyettesítheti (az alternatív használat lehetősége következtében) a hangsúlyozást, másrészt pedig olyan tekintetben, hogy a hanglejtés – mint a hangsúlyozás kísérő jelensége – felerősítheti a hangsúlyozás kiemelő és tagoló szerepét” (ELEKFI–WACHA 2003; 117). Ugyanitt olvashatjuk, hogy a „hangsúlyos szótagot az igényes beszédben rendszerint valamivel magasabban ejtjük a vele egy lejtési egységbe tartozó többinél. Ha mondathangsúly van rajta, akkor kijelentő, felszólító, felkiáltó mondatban általában ez a szótag kerül a legmagasabbra, ezen a szótagon lesz a dallamcsúcs. Rendszerint nagyobb esés következik utána; ezzel jelezzük azt, hogy a mondat legfontosabb közölnivalóján túl vagyunk, utána a mondat befejezése következik” (ELEKFI – WACHA, 2003; 118).

Ilyen szempontból pedig a *Strukturális magyar nyelvtan* fonológia-kötetében Varga László a hangsúlyról beszélve (Kálmán Lászlóhoz és Nadasdy Ádámmal hasonlóan) a főhangsúlyos szótagokat éppen annak alapján különbözteti meg a mellékhangsúlyosoktól, hogy az előbbieket *karakterdallamot* indítanak, az utóbbiak viszont nem. Karakterdallam pedig szerinte „minden olyan jelentéssel bíró hanglejtésforma, amelyben a hangmagasság vagy sztereotip módon változik, vagy magas szinttartó, és amelynek indító szótagja hangerőbővítéssel rendelkezik” (VARGA 1994; 476).

E szerint a meghatározás szerint tehát a hangsúlyt nem is lehet dallamvonatokozásai nélkül tárgyalni, s így lényegében Varga László is a *dallamprozodémák*⁵

⁴ Vö. KÁLMÁN–NÁDASDY 1994; 396, illetve VARGA 1994; 492.

⁵ Varga László szerint az intonáció körébe „a mondatfunkciókat teljesítő és diszkrét prozodikus eszközök tartoznak. Az ilyen eszközök prozodémákat valósítanak meg. A prozodémák absztraktumok, melyek úgy viszonyulnak fonetikai megvalósulásaihoz, mint a típus a példányhoz, mint a fonémák a beszédhangokhoz. A hangmagasság sztereotip változásai, a beszéddallamok dallamprozodémákat valósítanak meg. A hangerőbeli változások – a magassági változásokkal karöltve vagy azok nélkül – a szótagprominencia jelentős fokozatait,

segítségével határozza meg a *hangsúlyprozodémákat*, melyek lényegüket tekintve fonológiai nem is igen különíthetők el: minden dallamprozodéma főhangsúlyos szótaggal indul, és minden főhangsúlyos hangsúlyprozodéma karakterdallamot indít, csupán a mellékhangsúlyos szótagok nem.

A beszéd tagolásában azonban – s ezt különösen az előre megszerkesztett retorikai szövegek mondásánál, illetve a bonyolultabb, szimultán mondat-szerkesztésű szövegek felolvasásnál fontos tudatosítanunk, és lehetőleg alkalmaznunk is – a kommunikatív szempontból prominensebb közléselemek kiemelésére és az azonos súlyúak összefogására, szerkezeti összetartozásuk érzékeltetésére, a beszédírási változásaiból adódó ritmus is fontos szerepet játszik. Mint Wacha Imre mondja, „a dallammal (hanglejtéssel) egybefogott, erőteljesebb hangsúllyal és szünetpótlóval (junktúrával) határolt, valamint rendszerint szünettel tagolt, szünetpárral közrefogott szószerkezetek határain általában tempó- vagy ritmusváltás következik be. Ugyanakkor az egy szószerkezetbe tartozó szavak kimondásának tempója azonos. Tehát az egységes dallamvonal és az azonos tempó fogja össze a szószerkezeti szakaszt. És éppen a szószerkezeti határon bekövetkező tempóváltás, valamint az ebből (a sorozatos tempóváltásból) adódó lüktetés adja a beszéd ritmusát (s teszi beszédszerűvé a felolvasást)” (ELEKFI–WACHA 2003; 247).

Ilyen szempontból tehát a hangsúly, a szünet és a beszédtempó együttesen betöltött *ritmikai funkció*járól beszélhetünk.

Fonológiai szempontból ellenben a beszédritmust, sajnos, nemigen lehet lejegyezni, feltérképezni, mivel nem absztrahálható. Nem képezhetők belőle bináris oppozíciók sem, hisz lényegét éppen a fokozatok és nem a végletek képezik. Ezek viszont csak igen precíz mérésekkel tárhatók fel, melyek már egyértelműen a fonetika és nem a fonológia módszereihez sorolhatók.

Visszatérve azonban a hangsúly fogalmához, a következőkben megkíséreljük felvázolni azokat a fontosabb szerepeket, melyeket az előbbi meghatározás értelmében felfogott hangsúly hivatott betölteni a beszédben.

A hangsúly funkciói

A hangsúly eddig említett *kiemelő, tagoló*, illetve *ritmikai* szerepén túl (s ugyanakkor ezek folyományaként) még néhány szerepet betölthet a beszéd révén történő hangos kommunikáció során.

a hangsúlyprozodémákat hozzák létre. A beszéd folyamán a hangerő teljes hiányaként észlelt jelenség a szünet, amely a szünet nélküli átmenetekkel együtt – a szünetprozodémák tagja. A dallam csúcának (= legmagasabb pontjának) magassága kisebb, nagyobb vagy éppen akkora lehet, mint az előtte álló dallam csúcsmagassága: ezek az eltérések alkotják a gátprozodémákat” (VARGA 1994; 473).

Ahhoz azonban, hogy pontosíthassuk ezeket a szerepeket, először is el kell határolnunk a *spontán beszéd* fogalmát a *kötött beszédétől*⁶. Mert a hangsúly funkcionális viselkedése nem azonos a beszédnek e két típusában.

A spontán beszéd *elsődleges*; keletkezési ideje és tartama általában a rá jellemző *közvetlen és totális* kommunikáció idejével és tartamával azonos; a szövegalkotó és a beszélő személye megegyezik; és a szöveg – hacsak valamilyen hanghordozón nem rögzítik – a kommunikáció lezárulta után csak emlék formájában marad meg.

A kötött beszéd ehhez képest *másodlagos*; keletkezési ideje (elgondolása, szerkesztése, megírása) általában megelőzi elhangzásának idejét; a szöveg alkotója és előadója nem feltétlenül ugyanaz a személy; a kommunikációs helyzet sem okvetlenül egyidejű, azonos színhelyű, közvetlen és totális, hanem a beszéd típusától és rendeltetésétől függően e négy tényező különféle kombinációjából jön létre; végül a kötött beszéd is csak felvétel útján hallgatható vissza, ellenben megírt változata elektronikus vagy papírformában fennmaradhat.

Ennek megfelelően viszont a spontán beszéd megnyilatkozásai a gondolkodás idejével egyidejűleg keletkeznek, s ezzel összhangban jellemzően *szukcesszív* szerkesztésűek, egyik végletükben elliptikusak, másikban redundánsak, szórendjük a grammatika értelmében nem mindig szabályos, utólagos betoldások és helyesbítések jellemzik stb.

A kötött beszéd viszont előzetes megtervezettség következtében bonyolultabb, grammatikai szempontból (elvben) helyes mondat szerkezeteket tartalmaz, melyekre – az írott szövegekhez hasonlóan – bonyolultabb, nem ritkán *szimultán* szerkezetű (meg- és beszerkesztett) mondatok jellemzőek.

Spontán szövegeket újra- meg újrhallgatva, lejegyezve és elemezve azonban arra kellett felfigyelnem, hogy a látszólag széthulló megnyilatkozásszerkezetek ellenére sem válnak ellentmondásossá vagy érthetlenné, sőt még felvételtől visszahallgatva is érthetőek, mindaddig, amíg a kommunikáció elsődlegesen verbális, és nem a paralingvisztikai eszközök veszik át a dominanciát. Ugyanakkor az előre megszerkesztett és utóbb elmondott, interpretált szöveg még olyankor sem maradéktalanul érthető, ha valaki a saját beszédét mondja el (vagy esetleg olvassa).

Ennek a látszólagos paradoxonnak az okát viszont éppen a hangsúly funkcionális eltéréseiben kell keresnünk e kétféle beszéd típus viszonylatában.

Azt is mondhatnánk, hogy *a hangsúlynak a spontán beszédben elsődleges prominenciajelző szerepe* van, mely a megnyilatkozás szórendje fölött áll,

⁶ A spontán és kötött beszéd (illetve írott szöveg) eltérései kapcsán l. még többek között: DEME 1983; WACHA 1987; 1988; 1999; PÁSZTOR KICSI 2000a.

egyidejűleg kiemelve (jelezve) azokat a helyesbítő műveleteket is, melyeket a beszélő utólag végzett el, s ennek megfelelően beszélhetünk a hangsúly *korrekciós* szerepéről is, melyet a kommunikációs partner tudomásul vesz, elfogad és nem ítél el.

Ami viszont mindebben eligazítja, az a spontán beszéd hangsúlyozása, illetve intonációja, melynek alaptételét lényegében így fogalmazhatnánk meg: *a hangfokvésszint növekedésének figyelemfelkeltő szerepe van.*

Ennek folyamányait viszont a következő pontokban foglalhatnánk össze:

1. a közlésfolyamat dallamának lesodródását megakadályozó gátak (kis- és nagygát) a közlemény kommunikatív értékének fokozódását emelik ki;

2. a közlésfolyamat dallamszintje alá süllyedt közléselemek és -szakaszok másodlagos információs értéket közvetítenek;

3. a közlésfolyamat dallamának hirtelen szintváltóztatásai a szövegstruktúra kommunikatív-informatív szintjeinek hierarchiáját hivatottak érzékeltetni.

I. Ilyen szempontból pedig *figyelemfelkeltő* – tehát hangsúlyos – szerepe van az egyéni hangterjedelem magas szintjét megérintő összes (tehát *eső-emelkedő, emelkedő, magas szinttartó, emelkedő-eső*) karakterdallamnak⁷, minek következtében spontán szövegeknél több helyütt is érzékelhetjük, hogy az említett prozodémák funkciója összemosódik. Pl.:

a) az 'előremutató + feszült' címkét viselő *emelkedő* karakterdallam funkcióját az 'előremutató' címkéjű *magas szinttartó* karakter veszi át:

– [...]↑'maradt □ 'maradt egy 'élményem ⊥amikor még 'hároméves = 'koromba = 'megtanultam ~úszni [...];

– [...] a ↑'hímzésnél sēm 'mindégy ⊥hogy ~mivel ⊥hanem [...];

b) továbbá az egyébként 'eldöntendő kérdés+kérdező' címkét viselő *emelkedő-eső* karakter is néha funkcióváltáson esik át, s az *emelkedő* dallam szerepét veszi át:

– [...] ⊥hát amikor az 'iskola ~bőfej □ e□zódott először a 'strandra jártunk egy 'hétiig [...];

– [...] ⊥és így 'elküldte szépen a ~még hívókat [...];

c) az 'önálló+szembehelyezkedő' címkét viselő *eső-emelkedő* karakter viszont – funkciójával összhangban – általában felkészít a következő közlés egység ellentétes tartalmára:

– [...]↑'nem értékelünk ⊥illetve ~értékelünk ⊥ csak 'helyezés `nincsen [...];

– [...] ⊥és a 'főlnőtt is ~elkallódik a =~szőnpadon □ ⊥hát ezek 'olyan ↑'fenoméniül 'mozogtak [...];

– [...] a □ = 'nagymesteri ~oklevelek ⊥ azok 'még □ ⊥vagy /ő/ □ 'kitüntetés ↑'cím ⊥az ~még marad ⊥de = 'hát = 'ezzel 'mostmár □ 'nem lehet □

⁷ Lásd: VARGA 1994

= 'plakéttét = 'szerezni \perp csak = 'úgy \perp hogy = 'nagymester /'vó/ \square = 'vagyok már 'tíz 'éve [...];

Nemritkán azonban a kiegészítést vagy további értelmezést kívánó közléselemeket (vagy egységeket) jelöli meg:

– [...] \perp hát 'szóval \square 'gítározok \square 'privát 'tanárnál [...];

– [...] 'tulajdonképpen \uparrow 'akkor 'szembesültem 'nagyon sok 'problémával 'mi az \perp amire az 'óvónőknek 'szükségük 'van \square 'hiányuk van [...];

Máskor viszont a topik főnévi alaptagját emeli ki:

– [...] \perp még /e t/ 'égy 'tojást \square 'úgy el tudott 'hozni \square \perp hogy 'égy/ \square = 'az se 'látszott hogy a 'szájába volt [...];

– \perp és így a 'lábamat \perp azt hiszem 'ezt a 'lábamat így 'békapta a 'bicikli-küllő \square \uparrow 'zokni nélkül [...];

Mindezzel összhangban pedig – a beszéddallam lesodródását megakadályozó gátprozodémákkal karöltve – kijelölheti az utólag beékelt (mélyebb hangfekvésben ejtett) magyarázatok határát is:

– [...] és az 'égyik \square az 'egyiket 'megtartottuk \square a 'többi \square a 'többit azt 'elajándékoztuk \square \uparrow 'kiskorába 'fekete vót 'most pedig 'barna [...].

II. Ezzel pedig megérintettük az élőbeszéd folyamatos önkorrekcióját lehetővé tevő intonációs eszközöket is.

Ha ugyanis figyelmesen szemügyre vesszük a példákat, láthatjuk, hogy az eltévesztett és utólag korrigált közléselemeknél rendre a gátprozodémák valamelyike jelöli a javított változatot, olykor azonban az eső-emelkedő vagy a magas szintet megérintő egyéb karakterdallam is megjelenhet figyelemfokozó eszközként:

– [...] 'volt egy \uparrow 'bor/ \square = 'nagyon nagy \square 'ilyen nagy \square 'kutyája volt [...];

– [...] \perp hát 'most nyáron is \square /go/ \square = 'gondoljuk \perp hogy 'megyünk majd a 'tengerre [...];

– 'én is 'úgyszintén \uparrow 'nagyon várom \perp hogy 'befejeződjön a \square 'tanítás \square 'igaz \perp hogy /még/ 'mégpihenjek \perp de 'igaz \perp hogy 'nem lesz sok \square 'időm [...];

– /ö/ 'voltam \square /ö/ \uparrow 'Székesfehérváron 'voltam \square /miko/ \square 'mindkettő-ször [...];

– [...] 'bë \square \perp vagy = 'befejeződött a \square 'zegésznek egy \square egy 'fejezete \uparrow 'végetért egy szakasza \uparrow 'végetért \perp és 'új életet \uparrow 'kezdünk [...];

– [...] \perp mert itt 'Imre /ö/ \square \perp vagy = 'Irénn vetette föl \square = 'pardon \square /ö/ = 'Irénn vetette föl [...].

Az egyéni hangterjedelem magas (és felső) szintjét érintő karakterdallamok, valamint gátprozodémák tehát a kommunikatív szempontból hangsúlyosabb közléselemeket és -szakaszokat emelik ki, ilyen szempontból viszont az információ átadásának és percepciójának pilléreiként is felfoghatjuk őket. Ezek azok az akusztikus jelek, melyek a folyamatosan lesodródó, redundáns

közlésáradatból kiemelik a lényegeset, s melyek segítségével a hallgató pontosan tudja, mit fogadjon be lényeges információként az elhangzottakból, és mit ejtsen el fölösleges selejtként.

A magyar mondat jellegzetes, *balról hangsúlyozó* kommunikatív szerkezettel rendelkezik⁸, melynek legfőbb hangsúlyát az ige vagy az ún. *fordított* szórend esetében az ige elé közvetlenül kiemelt *fókusz* viseli, míg a *preverbális* szakasz (vagy *topik*) – bár nem hangsúlytalan, intenzitása, illetve dallammagassága nem haladhatja meg a mondathangsúlyos predikatív szakasz csúcsát, mint ahogyan az ígét követő, ún. *neutrális szakasz* sem tartalmazhat az egyszerű mondatban a fókusznál prominensebb mondatfunkciós elemet, hanem a kommunikatív csúcsot követően dallama lesodródik.

A spontán beszédben ezért az információs szempontból közömbösebb alaptagot bővítő, megkülönböztető szerepet játszó közléselemek (jelzők, kvantorok, utalószók stb.) általában hangsúlyosabbak alaptagjuknál, s a mondathangsúlyt viselő fókuszt elsősorban (leginkább nagygyáttal) kiemelt intonációs értéke határozza meg, pozíciója azonban nem szigorúan kötött, sőt gyakran utólag csapják hozzá a mondathoz.

A *kötött beszéd* esetében ezzel szemben a *szórendet* tekinthetjük elsődlegesen adottnak, melyhez az előadó – a szövegmondatok, sőt az egész szöveg kommunikatív struktúráját kisebb-nagyobb sikerrel feltárván – megkísérel egy kommunikatív szempontból ekvivalens intonációs struktúrát rendelni, s azzal mintegy *felöltöztetvén* a szöveget, a hallgatók elé tárni azt. Itt tehát a hangsúly *másodlagos prominencijelző szerepéről* beszélhetünk. A hangsúly *korrekciós szerepe* viszont a kötött beszédnél legjobb esetben megtűrt, de inkább stigmatizált funkciónak tekinthető.

III. A *hangsúly egyéb szerepei* közül még megemlíthetjük a *precíziós*, illetve *metanyelvi* szerepű hangsúlyt, mely szerepét illetően rokonítható a *korrekciós* funkcióval, s valamely közléselemet – akár szótagot vagy morfémat – emel ki, szembesít egy másikkal (pl. *iskoláBAN*); továbbá az *emocionális* funkciót, mely a beszélő érzelmeiről tanúskodik, illetve az *attitudinális* hangsúlyt, mely a beszélő valamilyen viszonyát hivatott érzékeltetni mondanivalójával vagy beszédpartnerével szemben. Ez utóbbi hangsúlyfunkciók is elsősorban a spontán beszédhez köthetők, illetve a kötött beszédben *tudatosan alkalmazott retorikai eszközként* alkalmazhatók.

A hangsúly kapcsolata a szórenddel és a kommunikatív perspektívával – annak ellenére, hogy óriási irodalma van – még mindig úgyszólván kime-

⁸ A magyar mondatnak ezt a jellegzetességét még a 19. század folyamán Brassai Sámuel ismerte fel, majd a 20. század második felében Elekfi László, É. Kiss Katalin, valamint a *Strukturális magyar mondattant* kidolgozó nyelvész kör fedezte újra fel és helyezte generatív alapokra.

ríthetetlen témát képez. Itt azokat a szerepeket igyekeztem előtérbe helyezni, melyek a spontán beszéd funkcionális viszonyait tükrözik, hisz mondhatjuk, hogy ezen a téren a hangsúly az a legfőbb eszköz, mely a kommunikatív dinamizmust érzékeltetővé teheti.

Irodalom

- BÁRCZI Géza (1960 [1951]): Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest
- BRASSAI Sámuel (1860–65): A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye, 1860, 1863–65; 1. 279–399; 3. 3–128; 173–409. (OSZK, mikrofilm)
- DEME László (1962): Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. = Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 457–522.
- DEME László (1983): A szövegség és szövegegység néhány jellemzője. = Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 31–60.
- DEZSŐ László (1967): Szórend és mondathangsúly. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. 79–121.
- DEZSŐ László (1972): A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre. = Telegdi Zsigmond (szerk.): Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, Budapest, 85–104.
- ELEKFI László (1962): Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtudományi Értekezések 34. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ELEKFI László (1997 [2005]): „Határozó” és „jelző” Brassainál és azóta. = Péntek János (szerk.): A nyelvész Brassai élő öröksége: az 1997. május 22–23-ai emlékülés előadásai. EME, Kolozsvár, URL: <http://mek.oszk.hu/06000/06077;19–27>.
- ELEKFI László–WACHA Imre (2003): Az értelmes beszéd hangzása. Szemimpex Kiadó, Budapest
- FÓNAGY Iván (1958): A hangsúlyról. Nyelvtudományi Értekezések 18., Akadémiai Kiadó, Budapest
- GÓSY Mária (1979): Egy percepció hanglejtésvizsgálat. Magyar Fonetikai Füzetek 3. 58–67.
- GÓSY Mária (1979a): Akusztikai paraméterek és nyelvi funkció a beszéddallam és a nyomaték percepciójában. Magyar Fonetikai Füzetek 4. 119–135.
- GÓSY Mária (1989): Beszédészlelés. *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes* 2. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
- GÓSY Mária (2004): Fonetika, a beszéd tudománya. Osiris Kiadó, Budapest
- GÓSY Mária–SIPTÁR Péter (1993 szerk.): Beszédkutatás. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
- KÁLMÁN László – NÁDASDY Ádám (1994): A hangsúly. = Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–467.

- KASSAI Ilona (1998): Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. KISS Katalin (1981): Brassai Sámuel (1800–1897) mondatelmélete. URL: http://mek.nif.hu/05100/05143/pdf/EKiss_Brassai_mondatelmélet.pdf.
- É. KISS Katalin (1983): A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116. Akadémiai Kiadó, Budapest
- É. KISS Katalin (1992): Az egyszerű mondat szerkezete. = Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–179.
- É. KISS Katalin (1997 [2005]): Brassai Sámuel és a magyar generatív mondat szerkezet. = Péntek János (szerk.): A nyelvész Brassai élő öröksége: az 1997. május 22–23-ai emlékülés előadásai. EME, Kolozsvár, URL: <http://mek.oszk.hu/06000/06077;9-18>.
- É. KISS Katalin–KIEFER Ferenc–SIPTÁR Péter (1998): Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest
- LAZICZIUS Gyula (1963 [1944]): Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest
- OLASZY Gábor (2007): Beszédstratégiák a prozódia tükrében. Magyar Tudomány, 1. 58. URL: <http://www.matud.iif.hu/07jan/15.html>
- PAPP István (1966): Leíró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Budapest
- PÁSZTOR KICSI Mária (1999): Szupraszegmentumok a legújabb fonológiai elméletek tükrében. Hungarológiai Közlemények, 1–2. 40–45.
- PÁSZTOR KICSI Mária (2000): Artikulációs és hangsúlybeli interferencia az újvidéki magyar nyelvhasználatban. Hungarológiai Közlemények, 1. 60–66.
- PÁSZTOR KICSI Mária (2000a): A beszéd szöveg jellemzői. Tanulmányok, 33. 66–80.
- PÁSZTOR KICSI Mária (2001): A vajdasági magyar élőbeszéd intonációjának főbb jellegzetességei. Tanulmányok (Különszám), 283–290.
- PLÉH Csaba (1998): A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek. Osiris Kiadó, Budapest
- VARGA László (1986): Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek. Nyelvtudományi Közlemények, 88/1–2. 81–188.
- VARGA László (1993): A magyar beszéd dallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. Nyelvtudományi Értekezések 135. Akadémiai Kiadó, Budapest
- VARGA László (1994): A hanglejtés. = Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 468–549.
- VARGA László (1997 [2005]): Brassai Sámuel és kortársai a magyar mondat hangsúlyozásáról. = Péntek János (szerk.): A nyelvész Brassai élő öröksége: az 1997. május 22–23-ai emlékülés előadásai. EME, Kolozsvár, URL: <http://mek.oszk.hu/06000/06077;28-37>.
- WACHA Imre (1973 szerk.): A rádióbemondó beszéde. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja, Budapest
- WACHA Imre (1973a): A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól. = Wacha Imre (szerk.): A rádióbemondó beszéde. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja, Budapest, 103–170.

- WACHA Imre (1974): Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok X., Akadémiai Kiadó, Budapest, 203–216.
- WACHA Imre (1987): A beszélt nyelv kategóriái. Hungarológiai Közlemények 4. 255–306.
- WACHA Imre (1988): Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). = Kontra Miklós (szerk.): Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 1., MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 102–159.
- WACHA Imre (1993): A szövegfonetikai kutatások gondjairól. = Gósy Mária–Siptár Péter (szerk.): Beszédkutatás. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 49–61.
- WACHA Imre (1999): A szöveg és hangzása. Cikkek, tanulmányok a beszédről. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- WACHA Imre (1999a): Gondolatok a rádióhírek nyelvéről és kommunikativitásáról. = Uő.: A szöveg és hangzása. Cikkek, tanulmányok a beszédről. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 233–275.
- WACHA Imre (1999b): Gondolatok a retorikának, valamint a „segéd- és határtudományoknak” kapcsolatairól, a retorika kompetenciájáról. = Uő.: A szöveg és hangzása. Cikkek, tanulmányok a beszédről. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 294–315.

THE ROLE OF STRESS IN SPEECH

The paper examines the role of stress in speech. From this aspect it draws on the one hand a parallel between stress functions and their features specific to spontaneous speech and previously composed/rhetorical speech, and on the other, it examines the organic, grammatically determined connection between stress and word order (functional sentence perspective). Namely, even though one of the specific features of this type of speech may be impromptu word order or subsequent correction, usually no communicational problems arise due to stress shift in the perception of spontaneous speech. At the same time, in the oral interpretation of a text drafted ahead – one's own or a text written by someone else – in spite of the fixed word order, the stress becomes shifted, which may cause misunderstandings or problems of perception often characteristic of reading out aloud. It seems, therefore, that stress plays a primary prominent role in spontaneous speech, while in drafted or reproduced speech it is word order which plays the prominent role and stress follows from it.

Keywords: stress, word order, Functional/communicative sentence perspective, spontaneous speech, previously composed/rhetorical speech, role of prominence.

CSÁNYI ERZSÉBET

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erzsebet.csanyi@gmail.com

A JEANS-REGÉNYBE ÁGYAZOTT SZÓNOKLAT

Oration Embedded in the Jeans-novels

A kutatás célja megvizsgálni a farmernadrágos regények olyan szöveghelyeit, ahol megjelenik a retorikai beszéd, s egy esztétikai kódrendszerhez igazodva fejti ki hatását. Gion Nándor *Testvérem, Joáb* és Végel László *Egy makró emlékiratai* c. műveiben a szónoklat nem a sikeres közlést és a meggyőző beszédet testesíti meg, hanem az adott esztétikai kontextushoz igazodva a beszéd, a nyelv csódját, a hős bukását példázza.

Kulcsszavak: farmernadrágos regény, szónoklat, Gion, Végel.

A szónoki beszéd célja – a kézikönyvek retorikai meghatározásai szerint –, hogy segítségével a szónok megnyerje ügyének a hallgatóságot. A szónok a sikeres közlés, a meggyőző beszéd szempontjai alapján kívánja a közönséget a saját nézőpontja mellé állítani, saját gondolatait elfogadtatni. Beszéddé válik minden nyilvános, közéleti megszólalás, táptalaja minden közéleti kommunikációs helyzet, és szereplője minden nyilvánosan megszólaló ember. A szónoklatok funkciójuk szerint két nagy csoportba sorolhatók, vannak ünnepi/művészi és alkalmi/gyakorlati célú beszédek.

Gion Nándor *Testvérem, Joáb* (1969) c. regényének nyolcadik fejezetében két munkásember megőrül a benzingőztől, ezért a dolgozók néma sztrájkba kezdenek az udvaron. A regénynek ezen a pontján egy szabályos szónoklattal találkozunk, amelyet Török Ádám ad elő körülményes nekikészülődés után. Ez a szónoklat nem a regény cselekményébe rejtett beszéd, hanem explicit módon jelölt, amely éppen ezért önreflexió s fénysávval pásztázza át az egész művet, és az eljárás magát a szónoklatot is öntükröző fényben ragyogtatja fel.

A retorika szerint a szónok feladatai közé tartozik az anyaggyűjtés, az anyag elrendezése, a szöveg megfogalmazása, kidolgozása, az előadásmód

megtervezése, a szöveg emlékezetbe vésése, a szöveg előadása. Mindezekből Török Ádám valamennyit fel is vállal, hisz előre bizonygatja a többieknek, hogy tudja, mit fog mondani: „valami szépet”. Tervéhez tartozik a dekoráció, a kellékek biztosítása is, e téren is megfontoltan cselekszik, a szemléltető-eszközöket a beszéd megkezdése előtt odahordatja a sztrájkolók elé. A retorikai szituációt (ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004; 269) – amelynek az alapfeltételei, a módosítandó szükséglet és a hallgatóság már adottak – ezzel nyomatékosá teszi.

„Délután három óra körül Török Ádám integetni kezdett nekem a létráról. Odamentem hozzá, és ő azt mondta, hogy beszélni akar a munkásoknak. Az ő arca is sápadt volt, és idegesen szívta a cigarettát.

– Mit akar nekik mondani? – kérdeztem. – Nem nagyon ajánlatos ilyenkor beszélni nekik.

– Nem bírom már nézni, hogy ilyen mozdulatlanul állnak ott a fal mellett – mondta Török Ádám. – Majd valami szépet mondok nekik. Valamikor sokat beszéltem az embereknek.

– Nem ajánlatos ilyenkor beszélni nekik – mondtam. – Rimec is a padlásra menekült.

– Rimecet gyűlölik – mondta Török Ádám. – Engem nem gyűlölnék. Nem bírom már tovább nézni, ahogy órákon át mozdulatlanul állnak.

Megvontam a vállamat, és azt mondtam:

– Próbálja meg. Én is elég kellemetlenül érzem magam, ahogy így elnézem őket.

– Segítsetek nekem – mondta Török Ádám.

– Hogyan segítsünk? – kérdeztem. – Én nem merek nekik beszélni, sem Búr, sem a Kovács Pali.

– Én fogok beszélni – mondta Török Ádám. – Ti menjetek be a gyárba, és hozzatok ki sok játékbábut, és rakjátok őket le a munkások elé. Aztán majd én beszélek nekik... Kigondoltam egy szép beszédet, és ahhoz szükségem van a bábukra...” (GION é. n.; 125)

Török Ádám már a munkások lába elé sorba rakatott gumifigurákkal felcsigázza a figyelmet, hisz ez a hozzáállás rendkívül furcsa, újszerű, módszere tehát várakozásra serkent, valamiféle tervet/rendet sugall, kialakít egy elkövetkező cselekvést sejtető koreográfiát. A hármas tagolású szónoklat kezdete, bevezetője is hasonló funkciójú: a tétel érzelmekre és értelemre kell hogy hasson, meg kell hogy jelenjen a figyelemkeltés (*attentio*) és a fogékonnyá tétel (*docilites*).

Török Ádám nem szólal meg rögtön, ezzel felcsigázza az érdeklődést. Miután lerakják a játékbábukat a mozdulatlanul álló munkások lába elé az udvaron, a szónok csak akkor lát hozzá beszédműve megalkotásához: „Ak-

kor Török Ádám eldobta a cigarettát, felállt, és leászott a létrán. Felöltöze most is ki volt gombolva, látszott alatta a bűdös bárányszőr bekecs, az arca pedig sápadt volt, és már apró fekete tüskök borították, mert még reggel borotválkozott, most meg már délután volt, és nagyon gyorsan nőtt a szakála. Lassan végigment a munkások sorsfala előtt, mindegyiknek az arcába nézett, aztán visszafordult, megállt kissé távolabb tőlük, úgy tizenöt méterre a gyárépülettől, megköszönte a torkát, és beszélni kezdett” (GION é. n.; 125).

Lejön a létrán, az elkülönülő, magaslati helyzetből leereszkedik, a munkások síkjára áll, megközelíti őket, végigvonul, mindenkinek az arcába néz: viselkedése bátor, egyenes, és a gesztusok nyelvén kommunikációs kapcsolatot teremt, rokonszenvet ébreszt maga iránt. Ez is a szónoklás érzelmi beágyazása. Csak ezután csendül fel a beszéd.

Minden szónoki beszéd három részből áll: kezdetből, tárgyalásból, befejezésből. A kezdet tovább bomlik principiumra (bevezetés), narratióra (elbeszélés) és digresszióra (kitérés). De a beszéd mindig másféle tagolódást is mutat: alapvetően két jól elkülönülő elem jelenik meg benne, egyrészt van a tényközlés, másrészt az érzelmi ráhatás.

Török Ádám beszédében nincs megszólítás, de ezt a fontos kapcsolatteremtő funkciót a megelőző arcba nézés mozzanata semlegesítette.

Az első tagmondat a tényt közli, miszerint a munkások kinn állnak az udvaron megkövülten, s ez így hangzik: „– Nem jó az, ha az ember sokáig áll mozdulatlanul, és tragikus dolgokon gondolkodik...”

Török Ádám jót akar a munkásoknak (a hallgatóság jóindulatának megnyerése), ezért inti őket, hagyjanak fel a tüntetéssel.

Tétel – Ez tulajdonképpen az ún. tétel, amelyben Török Ádám megmondja, miről akarja meggyőzni a hallgatóságot (ne tüntessenek, ne gondolkozzanak tragikusan). A tételnek rövidnek, egyértelműnek kell lennie, s itt valóban ilyen. A tétel az érzelmekre is hat és felszólító jellegű, fogékonyra tesz és aktivizáló szándékú. A figyelem a bábuk és a felcsendülő hang, majd a jóságból kiinduló tétel révén Török Ádámra irányul. Beszéde rögtön meghatározza a mondanivalót is: „és én sem fogok most nektek a mai tragédiáról beszélni”. A szónok a téma fontosságát hangsúlyozza, indokolja: „Mert ha az emberek tragikus, csúnya dolgokról beszélnek, azzal csak szaporítják a csúnya dolgokat, és még jobban szaporítják őket, ha gondolkodnak róluk.”

Átvezetés – A szónok megismétli, nyomatékosítja beszéde témáját, ez az átvezetés a bevezetésből: ”Ezért én most a szép dolgokról fogok nektek beszélni.” Jelzi a beszéd szerkezeti menetét is („most”). A szép dolgok a szónok reményei szerint megnyerik a hallgatóság jóindulatát.

Kifejtés – Ezután jön a tétel kifejtése, újbóli indoklása: „A szép dolgokról kell beszélni, és a szép dolgokra kell gondolni. Még akkor is kell beszélni

róluk, ha nincsenek; az álmokról is kell beszélni, és meséket kell mondani egészen addig, amíg az emberek el nem hiszik az álmokat és a meséket.” A kifejtés a szép dolgok szinonimáiként említi az álmokat és a meséket.

Részletezés – A beszéd közepe, a tárgyalás tartalmazza a partitíót (részletezést), az argumentatiót (érvelést) és a refutatiót (cáfolást). A részletezésben, majd az érvelésben az érvek, bizonyítékok felsorakoztatása következik, jól illusztráló példákkal. Török Ádám nemcsak szavakkal, hanem konkrétumokkal – a sztrájkolók lába elé tett gumifigurákkal – érvel, példalózik, bizonyít: „Itt vannak előttek az álmok és a mesék. *Nézzétek meg* a Miki egeret: a Miki egér, ha bezárt ajtó elé ér, póznát formál a farkából, felmászik rajta a kulcslyukig, aztán kulccsá változik, bebújik a zárba, és kinyitja az ajtót. *Nézzétek meg* a Donald kacsát: a Donald kacsá beül egy üveggömbbe, és római katona lesz belőle, taréjos sisakkal a fején és fényes karddal az oldalán. *Nézzétek meg* a három kismalacot: a három kismalac csapdát állít a gonosz farkasnak, és amikor a gonosz farkas meg akarja főzni őket vacsorára, csapdába akad a lába, és fejjel lefelé lóg a levegőben. *Nézzétek meg* Pinocciót: Pinocciónak számárfüle nő, és megnyúlik az orra, de aztán megjavul, és igazi kisfiú lesz belőle.

És az emberek *örülnek*, ha a Miki egér kinyitja a bezárt ajtót, *örülnek*, ha a Donald kacsá taréjos sisakkal lép ki az üveggömbből, *örülnek*, ha csapdába esik a gonosz farkas, és *örülnek*, ha a favágóból igazi kisfiú lesz. Anyyira *örülnek*, hogy végül is elhiszik a meséket és az álmokat, és nagyon szeretik a Miki egeret, a Donald kacsát, Pinocciót és a többieket.”

A példák a rajzfilmek mesés, csodás jeleneit idézik, melyek a hallgatóság számára közeli, ismertek, hisz éppen ők a mesefigurák gyártói. A tárgyi/cselekményszintű világ eszmei síkra emelkedik. Az argumentációban a *bizonyíték* (confirmatio) az, hogy az emberek *örülnek* a mesék képviselte álmovilágnak. Az örömük, a hitük, a szeretetük ad erőt nekik, hogy létrehozzák azt, ami nincs. A mesébe vetett hit mesés világot teremt – állítja a szónok. Az érvelés katonásan szabályos rendjét a négy mondat képviseli megformáltsága révén, azáltal, hogy mind a négy ugyanazzal a szóval kezdődik: „nézzétek meg”. Az anaphora mint az ismétlés szintaktikai alakzata arra szolgál, hogy a figyelmet e négy dologra irányítsa. A rákövetkező mondat ismét adiectiót alkalmaz, egy szónak („örülnek”) és a hozzá kötődő mondat szerkezetnek az ismétlését. Az ismétlés rövidülő tételeket hoz létre, felgyorsul a tempó.

A szónoki beszéd mondat szerkesztése mindig világos, előrehaladó, legtöbbször rövidebb mondatok jelennek meg, a szövegszerkesztésben erős a tagolás, a gyakori előre- és vissza utalások, ismétlések teszik az érvelést meggyőzővé.

Török Ádám beszéde nem alkalmaz oda-vissza utalásokat, hanem szinte szájbarágóan egyszerű. Megjelennek a pedáns és iskolás teljes mondatok, a tempó és szünet szabályos rendje, az erős tagolás. Ez a stílus éppen ezért

egyben élettelen is, nélküli az életszerűség rendetlenségét, a tényleges tapasztalat ziláltságát. Az érvelés bizonyítóanyagának egyoldalúságát a szintaxis is sugallja.

Ugyanakkor ez a részletezés/érvelés indukciós módszert alkalmaz (SZÁLKÁNÉ 1999; 100), vagyis egyedi esetek megfigyelése alapján kínálja fel az általános érvényű következtetést. Török Ádám azonban nevetségesen kevés (négy) bizonyítékot hoz fel, s ennek alapján ösztökél ítélethozásra. A mesefiguráknak csak a Disney-rajzfilmekben szereplő hőseit emlegeti, más típusú mesékre nem utal, ezért mintája nem reprezentatív, a kiválasztás tehát tendenciózusnak tekinthető. Érvelése ezért nem lesz meggyőző, a felkínált következtetést a munkások felületesnek, elszietettnek tartják majd.

Következtetés – „Rengeteg Miki egeret, Donald kacsát és Pinocciót kell gyártani” – ez a következtetés, majd jön a megállapítás, a *cáfolat*: „bármekkora árat fizetünk is érte” – ez lenne a lehetséges ellenérvék megcáfolása. A munkások a betegséget okozó rossz munkakörülmények miatt sztrájkolnak, s bár némán állnak, Török Ádám tisztában van vele, hogy ellenérvük ez lenne: a túrheterenül nagy ár, amit nekik kell fizetniük.

A szónok szerint azonban mindez megéri. Következik az *argumentáció*: „mert az embereknek szükségük van rájuk, mert szeretik őket, és nagyon szegények lennének, ha senki sem gyártana Miki egereket. Az álmok szép dolgok, és ha az álmok gyártói mozdulatlanra merevednek...”

Epilógus – Török Ádám buzdító beszéde csonka marad. A *peroratio* (be-fejezés, epilógus, érzelmi betetőzés) nem tud megjelenni, vagyis a regényben a hős beszédének érzelmi effektusa, pátosza ellentétes hatásba torkollik, az összes kiváltott affektív erő visszazúdul a szónokra, mégpedig nem szavakban, hanem tettekben: „Ekkor hozzáváltak egy Miki egeret. A két nadrágos, fehér kabátos, zöld kalapos, mosolygó Miki eger nagyot csattant Török Ádám báránybőr bekecsén. Aztán még két Miki egeret váltak hozzá, az egyik az arcába csapódott, és Török Ádámnak vér szivárgott az orrából. Aztán Pinocciókat, gonosz farkasokat és rózsaszínű kismalacokat dobáltak feléje. Rengeteg rózsaszínű kismalac koppant Török Ádám fején és testén. Röpültek a rózsaszínű kismalacok, Török Ádám meg csak állt ott az udvar közepén, véres volt az arca, de még csak a kezét sem emelte maga elé. A munkások pedig dühösen dobálták feléje a gumi- és műanyag bábukat” (GION é. n.; 128).

A szónoknak a közönséggel kapcsolatot kell teremteni, a visszajelzések értelmezni. Ám a mereven hallgató munkások mint hallgatók nem jó közönség, Török Ádámnak nem adnak jeleket, csak ijesztően elutasító magatartásuk tapasztalható. Török Ádám tehát a közös nyelv, közös előismertek, nyelvi és nem nyelvi jelek kommunikációba való bevonása ellenére nem

győzi meg a munkásokat. Csak az elutasítás veszélyességét kellene éreznie, de épp ezt szeretné megszüntetni.

Török Ádám beszéde esetében a tanulságok levonása, a mondanivaló lezárása, a végső összegzés a tettek, a tettlegesség szintjén zajlik. A megvert szónok sebeit törölgetve magamagának vonhatja le a tanulságot. A közönséget nem sikerült meggyőznie.

A közönség durva reakciója teszi kerek egészé a beszédművet. Így fonákjukra fordulva ismétlődnek meg a fő gondolatok és tettek, ezzel keretet hozva létre. A bevezetésben kövé dermedt munkásokat láttunk, most Török Ádám áll mozdulatlanul, bénán. A regény három fiatal hőse megy oda hozzá, segíti el a kútig, s mikor magához tér, beszélgetésük során végképp kiderül, Török Ádámmal senki sem akar testvérséget/közösséget vállalni, senki sem kér álomfilozófiájából, még ez a kívülálló három fiatal sem. Török Ádám végképp egyedül marad valóságtól elrugaszkodott idealizmusával. Alakjának valóságfölöttiségét jelképezi az is, hogy a gyár padlásán lakik, onnan száll le szónokolni a gyáruvarba. Beszéde mint pragmatikus kommunikáció képtelen a gondolat környezetformáló szerepére szert tenni, mert gondolatai nem eléggé részei a valóságnak. A szónoklat válasz egy szituációra, a retorikai interakcióban egy szükséglet és egy kielégítés kapcsolódik össze. (ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004; 270)

Az egyébként mindig szófukar Török Ádám teatrális megszólalása Gion Nándor regényében ellentétes hatást vált ki, tökéletes érzelmi csődhelyzetbe taszítja a szónoki beszéd előadóját.

A vajdasági magyar farmernadrágos regény korpuszán belül maradvá Végel László *Egy makró emlékiratai* című művében is szemügyre vehető a regényben megjelenő szónoklat mint retorikai alakzat, s ezzel a komparatív viszonylattal az érintett elméleti kérdéskör még inkább kirajzolódik.

Végel makróregényében egy teatrális, ám félig fikatív beszéd, a szónoklás megjátszása bontakozik ki. A Bub nevű főhős szobatársának, Hemnek ad elő egy bohóckodó oratiót, felugrik az asztalra, hogy a paródia még nyilvánvalóbb legyen. Az elképzelt beszéd címzettje maga az emberiség, de a konkrét szituációban jelen lévő hallgató, Hem is egy megszólított, akitől a szónok visszajelzéseket, igazolást, helyeslést vár. A Hemmel folytatott dialógus a főszónoklat előtt és után is megjelenik, ezért tulajdonképpen keretet alkot, egy szónoklatba ágyazott szónoklatot olvasunk.

A keretbeszéd a játéksituációt és a keret kommunikációs viszonyait alakítja ki:

„A játék fellelkesített, felugrottam egy karosszékre, aztán az asztalra. Szembenéztem Hemmel és meghajoltam. »Hem, én most megjátszom a nagyokost. Merkurost meg a többieket. A sok papagájt. A tudóst. Az irtó

találékony pasikat, akiknek minden sikerül... Most meghajlok, szörnyen előkelően. Tudod-e, hogy a világ nekem tapsol, és nagyon elégedett velem, mert irtó okosat fogok mondani? ... Komoly pofát vágok, azoknak szónoklok, akik oly lelkesen tapsolnak nekem... Ravaszul félrevezetem őket. De ők elégedettek. No, most hozzájuk szólok. Hem, kérlek, súgj, ha néha megakadok» (VÉGEL 2009; 222).

Ezután kezdődik a fiktív szónoklat a regényben egy fiktív nyilvánosság előtt. A fiktivitásból ered, hogy a retorikai interakcióban itt a szükséglet–kielégítés páros mint szervezőelv sem rajzolódik ki. A játék öncélú. A megszólalás indítéka a keretbeszédben mégis megfogalmazódik: Bub éles kritikával kívánja ostorozni az embereket, akiket megvet.

A megszólítás halmozott felszólításokból (lássátok, lássátok, hallgassatok meg, tekintsetek rám, rajongjatok) áll, de a megszólítottak képzelt serege is népes. „Lássátok, ti rendkívül becsületes és elkötelezett komoly emberek. Lássátok, dolgozó emberek, családos emberek, felelősségteljes feladatokat végző emberek, nemzeti nagymenők, történelmi poénokat gyűjtögetők, csalafinta népvézérek, munkások, parasztok, értelmiségiek, hazafiak és ellenzékiek, mindenki, akinek hatalma van, vagy még nagyobb hatalma lesz, hallgassatok meg, jóemberek. Tekintsetek rám és rajongjatok önmagatokért.”

E fiktív beszédben a „rajongjatok magatokért” már maga a tétel lenne, ami azonban absztrakt, kétértelmű, ironikus. Ezután következik egy világosabb, egyértelműbb, megnyugtatóbb tétel, egy rövid, érzelmre ható, megnyerő, aktivizáló felszólítás formájában: „Azt mondom, szeressük egymást, mint az édestestvérek.”

A részletezésben a tétel végrehajtásának konkrét módozatai tűnnek fel a szónoki stílus világos, előrehaladó szerkezeteivel, rövid mondatokkal, határozott tagoltsággal, ismétlésekkel, hogy az érvelés meggyőző legyen: „Mosolyogjunk egymásra, mint az üdvözültek. Tartsunk össze! Mosolyogjunk! Örüljünk! Így! Fogjuk meg egymás kezét! Így! És ismételjük kórusban: Nincs semmi baj. Nem lesz semmi baj. Minden rendben van. Minden rendben lesz! Ismételjük meg számtalanszor, akkor még jobb lesz.”

A kételyek, ellenérvek elutasítása egy szónoki kérdés által történik: „Mert miféle baj érhet bennünket?”

A válaszban az érvek formálisan megerősítést kapnak, a nyilvánvalóan ironikus hangnem azonban felfüggeszti, visszavonja a forma, a meggyőzés érvényességét: „Behúzzuk fülünk-farkunk, és boldogok vagyunk. Minket senki sem bánt, csak néhány izgága, elveszett ember. Fojtsuk meg őket. Igen.”

Majd ismételt megszólítások következnek, még gúnyosabban pontosítva a címzettek identitását. A Végel regényében megjelenő szónoklat formai szempontból nem mutat olyan tiszta képletet, az elemek ismétlődnek, visz-

szatérnek, ormótlanabbak: „Kedves hazafiak, nemzetmentők, állami kurvák, rendőrbébik, irodalmi selyemgyerekek. Fenséges emberiség! Humanista rendteremtők.”

Itt a szónoklat visszacsatol a kerethez, Bub megszakítja a beszédet, oda-szól Hemnek: „Súgj!” Mindez a beszéd parodisztikus-imitációs jellegét erősíti, ellehetetleníti a szónoklat hangulati rögzülését.

Újból megfogalmazódik a tétel, a szónok nyomatékosít: „Sokat szeretnék közölni veletek.” Majd utána következik a cáfolat („Nem, nem, semmiféle veszélyes gondolat nem üz gúnyt belőlünk. Ugyan már! Hisz mindannyian egyformák vagyunk, tiszta a lelkiismeretünk, fehér, mint a patyolat. Gyönyörű habfehér.”) egy képzelte vádra. Az ironikus hangnem azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a morálfilozófus beatnik (CSÁNYI 2010), Bub a társadalom működésének egészét problematikusnak látja, beszéde ezt kívánja nyilvánvalóvá tenni.

Az újbóli argumentációban ismét elképzelt vádakot próbál megválaszolni a szónok: „Mi az, hogy fáradt? Mi az, hogy kételkedés? Mi az, hogy keresés és tévelygés? Mi az, hogy bizonytalanság? Mi az, hogy valaki megtántorodik, és nem illeszkedik be a tökéletes harmóniába, a habfehér lelkiismerettel megalakított viszonylag legjobb világba? Aki nem tudja, mit jelent a viszonylagosság, azt fel kell akasztani. Én mondom nektek, meg kell semmisíteni őket a mi tiszta fénysugarainkkal. Ha meghalnak, akkor megbocsátunk nekik.”

További szarkasztikus részletezés után következik a fiktív közönség megszólítása: „Hangosabban éljenezzenek. Így. Igen. Ez már valami. Így. Még egyszer! Ez a jövő. Együtt és félelmetesen! Még félelmetesebben. A lehető legfélelmetesebben! Ez az! Hangosabban! Boldogabban! Lelkesebben!”

A fiktív, elképzelt, szimulált beszéd végső határa itt ki is rajzolódik. A beszédparódia nem tartalmaz tanulságokat, a mondanivaló lezárása helyett a produkció disszonáns kisiklatása zajlik le. A szónok visszatér a valós keretszituációhoz: „Ugye jól beszélek, Hem? Ugye eltaláltam, amit mondanunk muszáj?”

A kísérleti szónok az egyszemélyes tényleges közönségtől, Hemtől várja a reakciót. Hem és Bub a megnyilatkozás értelmében egy csapatba tartoznak, a szónoklat címzettjei pedig egy elképzelt ellentábor tagjai.

A hóbortos szerepjáték a reáliák szintjén nyeri el epilógusát, az érzelmi betetőzést: „Ekkor belépett Pud. Amikor meglátott az asztalon, hangosan röhögött, a hasát verte, és azt mondta, amióta Beával szórakozok, teljesen megbolondultam. Hem felállt a székről. »Elég«, mondta komolyan, aztán hozzátette: igazat mond Pud, s nem csodálkozna, ha mindenki ostobának tartana. Meg nevétségesnek. Igen. Sértődötten kijelentettem, ez nem nevétséges dolog, tegnap láttam egy nagyon jó filmet, amelyben egy fickó kitűnően szónokolt, őt akartam utánozni.”

Ákárcsak Gion regényében, itt is kudarcélménnyel zárul a szónok szereplése, bár a feltételek egészen mások. A szónoklat éles töréssel vált szólamot, a fiktív-verbálisról a valós-verbális síkra billen. Bubot nemzedéktársai, akik nevében szeretett volna felszólalni, kinevetik, lehurrogják. Ebből következik, hogy az elképzelt ellentábor még inkább elutasítaná. Mint ahogy Török Ádámmal sem akart senki közösködni, Bibtól is elfordulnak barátai. Mindkét esetben nemcsak az ellentáborral áll szemben a szónok, hanem a sajátjai is kivetik maguk közül. A beszéd előadói minden mérce szerint hóbörgőknek, idealistáknak bizonyulnak, a retorikai interakció ebből fakadóan nem képes kielégíteni a szükségletet, képtelen környezetformáló erővé válni.

Így a regénybe ágyazott szónoklat mindkét példája nem a szónoklat retorikai funkcióját, a sikeres közlést és a meggyőző beszédet testesíti meg, hanem az adott esztétikai kontextushoz igazodva a beszéd, a nyelv csődjét, a hős bukását példázza.

Források

GION Nándor (é. n.): Testvérem, Joáb. Forum, Újvidék
VÉGEL László (2009): Egy makró emlékiratai. Jelenkor, Pécs

Irodalom

ADAMIK Tamás–A. JÁSZÓ Anna–ACZÉL Petra (2004): Retorika. Osiris Kiadó, Budapest
CSÁNYI Erzsébet (2010): A morálfilozófus beatnik. (Végel László: Egy makró emlékiratai). = Uő.: Farmernadrágos próza vajdasági tükröben. Bölcsészettudományi Kar–Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék
SZÁLKÁNÉ GYAPAY Márta (1999): Gyakorlati retorika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

ORATION EMBEDDED IN THE JEANS-NOVELS

The objective of this study is to analyze those places in the text of jeans-novels where rhetoric speech occurs and complying with an aesthetic coding system exerts an effect. In the works *Testvérem, Joáb* (*My Brother, Job*) by Nándor Gion and *Egy makró emlékiratai* (*The Memoirs of a Macro*) by László Végel the oration does not typify successful communication or persuasive speech but rather exemplifies, falling into line with the given context, the failure of speech or language and the defeat of the hero.

Keywords: jeans-novel, oration, Gion, Végel.

RAJSLI ILONA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rajsli@stcable.net

A NÉPETIMOLÓGIA APOR PÉTER
METAMORPHOSIS TRANSYLVANIAE CÍMŰ
EMLÉKIRATÁBAN

Folk Etymology in Péter Apor's Memoirs,
Metamorphosis Transylvaniae

Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című emlékiratában a kor nyelvhasználatának beszélt nyelvi elemei is megjelennek. A korabeli beszéltnyelviség kutatásának egyik lehetősége a népetimológiák működésében is nyomon követhető. A vizsgált műben a szerző a korabeli és a régi erdélyi életet állítja egymással szembe, ezt az ellentétet nyomatékosítja az új, idegen szavak népetimológias eljáráson alapuló „értelmesítése”, megmagyarázása, helyenként kifigurázása. Éppen ezért a szövegben előforduló etimologizálás nem sorolható be a népetimológia klasszikus példái közé, inkább nevezhetjük ezt az eljárást reszemantizációnak, „újraértelmesítésnek”.

Kulcsszavak: nyelvtörténet, beszélt nyelvi elemek, népetimológia, Apor Péter, 18. századi emlékiratok, reszemantizáció.

I.

A magyar nyelv történetében jelentős folyamatnak számít a nyelv kétváltozatúra tagolódása. A beszélt és az írott nyelv történetének feltárása és leírása azonban számos módszertani nehézségbe ütközik; legfőképpen azért, mert az írott szövegekből nehéz kibontani az egykori beszélt nyelvet. A régi szövegek szóbeliségének közvetett megragadása olyan szövegeken keresztül sikerülhet a legnagyobb eséllyel, amelyeknek rögzítői tudatosan törekedtek az élőbeszéd visszaadására; ilyenek a többi között a jegyzőkönyvek, periratok, misszilisek, naplók, s mindenképpen az emlékiratok (PUSZTAI 1999; 384).

Beszélt nyelvi sajátságokat már az írásosság korai időszakában is rekonstruálni tudunk; a kis szövegemlékekből, a kódexekből egyaránt. Ezeknek a száma a középmagyar korra, főként az elbeszélő prózastílusú művekben megszorodik. Az élőnyelvi/népi kiszólások a beszéd elevenségét idézik; pl. Bornemisza Péternél: *mongyuk tréfábanis ördög vigye el (Ördögi kísértetek)*. Az indulatszók használata is ide tartozik, az érzelmek tagolatlan formában történő kifejezése a dialógusokban fordul elő leggyakrabban, de más, érzelmi telítettségű szituációban is megtaláljuk; így a 16. századi hitvitázó szövegeket éppen e változatos szócsoport jelenléte teszi elevenné, mozgósító jellegűvé. Néhány példával illusztráljuk ezt a sokszínűséget: *Ha ha, io attyámfia Demeter te vagyé?* (Heltai *Dialógusában*); *Piha rut ebec* (Bornemisza *Ördögi kísértetek* c. művében); *Vaj átkozott vén vigyor* (Ponciánus *históriája*); *Hohó frater róka...* (Heltai *Fabuláiban*) (L. RAJSLI 1995).

Az élőnyelvi jelleget erősíti az ikerszók expresszív ereje: *csikbek testecske, csonkabonka emberek, ülle-fülle nép* stb. Az ismétlések és halmozások különféle formái, a figura etymologicák változatai régi nyelvünk kedvelt eszközei voltak, ezt bizonyítja népnyelvi elterjedtségük is. Az élőnyelvi jelleget ezeken kívül a gyakori frazémahasználat is erősítette.

II.

1. A továbbiakban Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* című emlékiratában¹ keressük a kor, mégpedig az 1700-as évek elejének beszélt nyelviségét. A középmagyar kornak sajátos műfaja az emlékirat, ezek a szövegek közelebb viszik a ma emberét az elődök világképének, gondolkodásmódjának, életvitelének megismeréséhez. A vizsgált mű teljes címe: *Metamorphosis Transylvaniae, azaz: Erdélynek régi együgyü alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldússágra való változása, 1736.*

Méltatói szerint Apor Péter ezzel a memoárral írta be nevét a magyar irodalom történetébe, mert az emlékiratnak egy különös válfaját hozta létre: „nem az események elbeszélésére, még csak nem is az önéletrajzi részletekre irányítja a figyelmet, hanem a múlt tárgyi világának, szokásainak, erkölcsienek megörökítésére vállalkozik” (BITSKEY 1982; 947).

Írói magatartására a hagyománytisztelet mellett jellemző az is, hogy saját korának visszásságait, erkölcsi züllését úgy árnyalja kifejezően, hogy a múlt

¹ Mivel nem volt módunk az eredeti szöveg betűhív változatát olvasni, a Magyar Remekírók sorozat *Magyar emlékirók 16–18. század* c. kötetét vettük alapul. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Bitskey István munkája.

tat megszépitve idézi fel. Műve tehát egy nagy ívű ellentétre épül, az egyik oldalon a Bethlen- és a Rákóczi-kori független Erdély jóléte, patriarchális társadalma, míg a másikon a Habsburg-birodalom részévé süllyedt, korrupt és bürokrata világ áll, s e szembeállítás nyomán eleven korrajz körvonalazódik.

Apor Péter művében a beszélt nyelvnek sokféle nyoma fedezhető fel²; az alább feldolgozandó népetimológián kívül figyelemreméltók a megszólítások és az elbeszélői magatartás váltásai is: pl. elbeszélés közben az olvasóhoz fordul: „ott még láttál volna”, vagy „ma nézd meg” stb. Az indulatszók tipikusan beszélt nyelvi elemek, élőnyelvi elevegenségüket az írott nyelv kevésbé tudja visszaadni, kivéve a peres jegyzőkönyveket, vitairatokat, amelyekben kötelező volt az elhangzottak írásba foglalása. De ebben az emlékiratban is előfordulnak olyan dialógusos részek, ahol gyakori a „*Hocca, édes komám!*”, a „*Hoci ide!*”, a *vaj* indulatszó ’milyen, mely, mennyire’ jelentésben. A korabeli élőnyelvet idézi a szerző az ilyen és hasonló beszólással: „*Jut eszembe, mikor újság volt csak egy lúdtojás is vagy egy császár madara...*”

A tiszteletadás formáinak szövegbe emelésével is a kor beszélt nyelvéről ad képet: „*nem valának ezek cságos-csigos, nagyságos uramék, hanem uram kegyelmed*”. De sorolhatnánk a frazémáknak, illetve a kommunikációs formuláknak (Forgács terminusa: FORGÁCS 2007; 43) a nagy számát, pl.: „*egy elévaló városi ember is, ha úrnak nem mondd, felduzza az orrát*”.

2. *Népetimológia mint beszélt nyelvi jelenség* – A népetimológia fogalmának terjedelmes szakirodalmából kiemelhetjük Penavin Olga 1974-beli fontos – Kovalovszky Miklós alapozó jellegű művére építő – összefoglaló tanulmányát, amelyben a jugoszláviai népnyelv népetimológiai formáit tipologizálja hatalmas területről gyűjtött kimerítő példaanyaggal. Ő is hangsúlyozza, hogy a népetimológia tipikusan beszélt nyelvi eredetű jelenség, másrészt viszont határozott különbséget tesz a népnyelvi és a városi, tudatos alkotású, „jópofáskodó” népetimológias jelenségek között.

Mások, pl. Beke Ödön a növényneveknél vizsgálta a népetimológia kialakulásának okait, s megállapítja, hogy főként az elszigeteltségben élő szavaknál tapasztalható ez a jelenség (BEKE 1960). Rónai Béla, majd később Kálmán Béla a földrajzi neveken vizsgálta a népetimológia működését. (Vö. KÁLMÁN 1967; RÓNAI 1982.)

A számos elméleti megközelítés és definíálás közös vonása, miszerint a népetimológia az a szóalkotási mód, amikor a nyelv beszélői egy új, számukra ismeretlen eredetű – nyelvtörténeti szempontból „magányos”, szócsaládhoz

² A jegyzetet író Bitskey már a szöveggyűjteményben azt hangsúlyozza, hogy Apor Péter ebben a művében a művelt székelyföldi nemes beszédstílusának ízeit villantja fel.

nem kapcsolódó, etimológiai áttetszőségét elveszítve motiválatlanná váló – szóból, elferdítve azt, számukra értelmesebbnek tűnő szót alkotnak, szerkezetét átláthatóvá teszik. A népetimológia módszerével a beszélő egy elterjedt vagy terjedőben lévő idegen szó érthetetlennek, értelmetlennek tűnő etimológiai jelentését asszociatív módon igyekszik az anyanyelvéből már ismert szavai alapján értelmezni. Ez a mozzanat támasztja alá a reszemantizáció (az „újraértelmesítés”) jelenlétét. A szakirodalmi források még hozzátesszik: a szót átadó nyelvet beszélő számára ez gyakran a humor forrása is egyben.

Benkő Loránd a nyelvi változások okainak és céljainak a felvázolásakor kitér a közlés hatásosságára, a közlendők jobb megértésének a biztosítására. Az érthetőségre törekvés minden olyan esetben megnyilvánul, amikor a beszéd folyamatban a közlő valamilyen értelmi zavart észlel, illetve amikor a befogadót a közlés esetleges értelmi zavarai gátolják a megértésben. „A beszélők érthetőségre törekvése, a nyelvi jel világosabbá, felfoghatóvá tevésének szándéka hozza létre az ún. népetimológiás (naiv etimológiás) változásokat. Ezek leginkább a szókincset érintik. Lényegük az, hogy a beszélők a számukra szokatlan, idegen, nem elemezhető szóalakokat úgy »értelmesítik«, hogy tőlük ismert, használt, érthető alakokat léptetnek a helyükbe. E változásba azonban a jelentés is belejátszik, mivel a felváltó alaknak magától értetődően valamilyen szemantikai kapcsolatban kell lennie a felváltottal. Vagyis a szó hangalakja »értelmesedik« a jelentéskörébe tartozó »értelmes« szavak segítségével. A magyarban idegen nyelvekből átvett szavak válnak így leginkább összetetté, ritkábban képzőssé: (szl. *samosstrel* 'fjhoz hasonló fegyver' >) m. R. *szamoszterily* > *számszerij*; ... (ol. *tazza* 'csésze, tányér, tál' >) m. R. *táca* > *tálca*; stb.” (BENKŐ 1988; 164).

Mi is pontosan az a módszer, amellyel Apor Péter az emlékirat műfajában él? Népetimológia vagy játszi szóferdítés? Álnépetimológia vagy reszemantizáció?

Apor Péter vizsgált szöveghelyeit olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy nála nem a klasszikus értelemben vett népetimológia szerepel, hanem ezt a jelenséget eszközként használja fel a kívánt hatás, az új fogalmak pejoratív jellegű magyarázatához. Maga az eljárás a népetimológia elvén alapul, de eredménye szándékos szóalkotással létrehozott szó, szintagma.

Mint már korábban kifejtettük, Apor Péter emlékiratának alapvető fontosságú stíluseleme az ellentét, a régi és az új ellenpontjain alapuló értékek, dolgok, jelenségek összehasonlítása. Ennek az ellentétnek a kifejező eleme a „náj módi”, az új dolgok szavainak folyamatos etimologizáló bemutatása, aminek során gyakran előfordul a népetimológia eljárása, működési mechanizmusa. A továbbiakban ezeknek a típusait mutatjuk be, mindvégig szem előtt tartva a beszélnyelviség kifejezésformáit.

A memoárban 17 olyan szöveghelyet találtunk, ahol a szerző a népetimológias szóértelmesítést valamilyen módon alkalmazza. Ezeket a szavak eredete, valamint a megfeleltetés szerkezeti felépítése alapján csoportosíthatjuk.

1. Leggyakoribb az idegen szó, illetve kifejezés magyar szóalakkal történő értelmezése. Itt a körülményeknek megfelelően (mivel éppen a Habsburg-milíó tárgyait, jelenségeit állítja pellengérré) gyakoriak a német eredetű szavak, ugyanakkor a latin, olasz, román eredetű új kifejezések is előfordulnak.

Ilyen pl. a 3. szöveghely *glasz wein* – *gaz vaj* megfeleltetése: „ha valaki akkor mondotta volna, hogy: *glasz wein*, soha bizony nem tudta volna, akitől kéri, *gaz* vajat kér-e vagy mit” (594). Hasonló a 4. előfordulás szövege is: „De nem vala akkor híre az *tekel glaz*, mert ha akkor azt mondottad volna, talán azt értette volna más, hogy *kötél gaz kell*” (594). Itt némi manipulációval, hangátvetéssel lehetett elérni a kívánt hangzásbeli hatást; a *tekel glaz* ’fedeles pohár’ jelentésű, amivel az erdélyi főúr nosztalgiásan szembeállítja a régi hólyagos csuprot, a viaszos kupát: jelzsképpen, hogy a régi erdélyi világ jól megvolt a kristályedények, valamint a *karafínák* (ol. *caraffa*) ’üvegkorsók’ és *kredenciák* ’pohárszékek’ nélkül.

Ugyancsak idegen szó az alapja a következő szójátékszerű etimológiának: „kávé, herbathé, csokolátának híre sem vala; ha valakinek azt mondottad volna: *kell-e kávé*, azt értette volna, hogy állj el mellőle; ha: *kell-e thé*, talán azt tudta volna, hogy *tezed*” (591) (= a *tezés* a tegezés korai alakváltozata). A jogi-bölcséleti diplomával rendelkező Apor Péter feltételezte, hogy korának művelt olvasója felismeri a latin *cave* = ’állj el’ jelentését.

A sikeresebb szándékos szóferdítések közé tartozik a *suppon*³ és a *zsúpon* párhuzamba állítása: „Nem vala akkor híre a *supponnak*, sőt ha *suppon*ot kértél volna, talán azt gondolta volna, hogy *zsúpon* akarsz fekünni; minden leves az *polyeka* [húsból vagy májból készült leves] *vala* és *káposztalé*” (599).

Már az eddigi példákból is látszik, hogy a szerző bagatellizál, megkísérli nevenségessé tenni a számára idegen kultúra szavait, vele együtt a ’náj módi’ fogalmait is. Eszköztárához hozzátartoznak a szókimondó, az adott korban természetes szóhasználatúnak számító beszélt nyelvi elemek: pl. *karafína* – *kurafíáz*, a *paróka* (a korabeli nyelvhasználatban: *kurvahaj*) – *bak róka*.

Az összevetett szavak eredetét tekintve estenként a megfeleltetett elem is lehet idegen szó; ilyen példát találunk az anyagnevekről szóló részben (10. szöveghely): „Nem volt akkor híre az *krepinnek*, mert ha valakinek mon-

³ A szöveggyűjtemény szómagyarázatában a *suppon* szónak *szappan* jelentést adtak meg, ami vitatható, hiszen az idegen szó, akárcsak a német *Suppen*, a szerb *supa*, ’leves’ jelentésű lehetett.

dottad volna: krepin, s deákul tudott volna, felnyitotta volna az fülit, s azt hallgatta volna, hol zörgetnek” (617). A latin műveltséggel felvértezett korabeli írástudók a *crepo* ige jelentését értették ide, aminek elsődleges jelentése: ’rövid, éles hangot ad’.

Más helyeken is a latin és a magyar szavak hasonló ejtése eredményezi a bravúros párhuzamot: „Semmi nyájasság ma Erdélyben, hacsak ottan nincsen tubákpíxl vagy feif tubák; nem vala ezeknek híre az régi időben, nem kéri vala akkor elé a portobákos pixist, sőt ha mostani szokás szerént azt mondottad volna, s úgy kérted volna, hogy tudák⁴ píxl, aki deákul értett volna, azt gondolta és magyarázta volna, hogy tubákszurkot vagy szurkos tubákot kérsz” (619). A dohányosszelence és a pipadohány szóhasználata képezi itt Apor Péter nyelvi humorának az alapját, s a latin *pix*, *picis* ’szurok, kátrány’ szó köti össze az összehasonlított szavakat.

Az emlékirat kiválasztott szöveghelyeit elemezve hamarosan érezhetővé válik az etimologizálás, a szómagyarázat öncélúsága, erőltetett jellege, főleg ott, ahol az író egy szónak egy egész szerkezetet feleltet meg, keresve a megfelelő hangzású hangkombinációt: *fajf tubák* = *fáj* valamid a *tubák* miatt (619); *minevét* ’menüett’ = *ma mit ett* (601).

Apor Péter az ország romlásának egyik okát az általános erkölcsi romlásban látja, a káromkodások elburjánzásában: a 16. szöveghelyen a régi és az új káromlási formulákat idézi, s a *huncfut* szónál humorra vált: „bezzeg a húsz fontot értették volna régen, de mi az az huncfut, inkább elfutottak volna tőle” (670). A német régi nyelvi *hundsful* szóösszetétel trágár jelentése némileg enyhül a magyarban, jóllehet II. Rákóczi György erdélyi fejedelmi udvartartásából tudjuk, hogy e szó kimondása gyakorta akár párbajt is eredményezett. A szitokszóból amelioratív irányba mozdult a szó jelentése, s a *huncut* mai jelentése a ’hamiskás, csintalan’ melléknévben állapodott meg.

Az idegen szavak között figyelemreméltó egy román szó előfordulása a 14. szöveghelyen: „Nem vala akkor híre az sézának, mert eléhozta volna, hogy séza, azt gondolták volna, hogy oláhul szólász, s ez az az ül le” (624). A *cséza* szó ’könnyű hintó, homokfutó’ jelentésű, s a latin minták analógiája adhatta az ötletet a szerzőnek, hogy egy román szót használjon fel a szóértelmesítés céljára.

Előfordul, hogy egy idegen szó poliszém jellege biztosítja a szójáték lényegét: „nem vala híre a kredenciának is, mert ha eléhozta volna, hogy kredencia, más talán azt gondolta volna, hogy hiteselevél kérsz credentia nélkül” (594). Itt a latin *kredencia* ’pohárszék’ és a ’hiteslevél’ jelentések azonos töről való szétfejlődését találjuk.

⁴ A szóban feltételezhetően íráshiba van.

A motiválatlan, idegen (főleg német eredetű) szavak az ejtésben deformálódhatnak, ez is forrása lehet a nyelvi humornak, másrészt a korabeli ejtést is így tudjuk megközelíteni. Ilyen a következő szöveghely, amely más szempontból is jelentős vonásokat örökített meg: „A fejét majd mindnyájon borotváltatták, ha kopoc volt, nem viselt idegen kurva haját, amit most barókának hínak, mert ha akkor eléhoztad volna a baróka nevét, más azt gondolta volna, hogy azt mondod, hogy bak róka megyen” (615). Az 1660-as évek táján vándorszóként kerül be a *paróka* a magyarba, az olaszból *p-s* változatban, a *b*-vel kezdődő alakok a bajor-osztrákból valók, ami megfelelő kiindulópont volt a hasonló hangzás kialakításához. A korabeli szókimondó stílusról már ejtettünk szót.

Az idegen kultúrszó magyar nyelvű értelmesítése földrajzi névben is történhetett: a ’táncfajta’ jelentésű *baxaméta* ~ *baksaméta* szó egy Vas megyei Baksafalva helynévvel kerül párhuzamba a szövegben. Hasonló jelenség található a 13. szöveghelyen is, csak ott az idegen ételnév kerül igencsak deformált hangalakban a szövegbe: „Mert akkor ha csak eléhoztad volna is az allapatréta nevét, azt gondolta volna más, hogy Alparétot emlegeted” (624). Itt a szövegekölés szerkesztője egy spanyol nemzeti étel (*olla putrida*) elnevezését az *Alparét* nevű romániai helység nevével magyarázza (vö. LELKES 1992; 47).

Különleges és egyedülálló a 9. szöveghely, ahol Apor Péter a *paszamánt* szót személynévvel veti össze, mégpedig Pázmány Péter nevével. Ezt még tetézi azzal, hogy alternatívaként hasonló hangzása révén Szent István király hadvezéré, Pázmán vezért is beemeli az összevetésbe: „Abban az időben híre-helye sem vala az paszamántnak, hanem nagy híre vala még Pázmány Péternek, azért ha valakinek eléhoztad volna az paszamántot, azt gondolta volna, hogy Pázmányt emlegeted vagy Pázmántot, az Szent István király hadi vezérit” (616).

2. A népetimológiás eljárást vizsgálhatjuk a megfeleltetés szerkezete szerint is: leggyakrabban egy szó, kifejezés kerül egy másik szóval, kifejezéssel szembe, de egy lexéma akár szerkezettel is párhuzamba kerülhet. Közülük figyelemre méltó az olyan típusú, ahol a magyarázatra szoruló szó értelmes elemekre bontása kézenfekvő: pl. a kolozsvári konviktus berendezését bemutató részben leírja Apor a játékokat és a szórakozási formákat is: „abban volt zöld táblajáték, akit most piliárdnak hínak, de ha akkor mondtad volna, hogy pilliárd, más azt tudta volna, hogy azt mondod, hogy pili árt” (682). Itt is látszik, hogy maga az etimologizálás jól működik, csak éppen elveszíti funkcióját, a kora életkörülményeivel elégedetlen nemes öncélú eszközévé válik.

Érdemes megfigyelni, hogy mennyire sablonosak az idézett szövegek; ismétlődő mondat szerkezetek, érvelések, azonos felépítésű összevetések találhatók.

Egyetlen esetben találunk Apor Péter szövegében ún. naiv szóeredeztető magyarázatot: „Az régi magyarok az új asszonyt azért nevezték menyecskének, hogy az jó feleség olyan, mint egy kis meny vagy menyecske, amint-hogy az gonosz asszony bizony igen nagy pokol és gye-henna” (648). Itt az uráli eredetű és elsődlegesen ’fiatal nő’ jelentésű szó – feltehetően a hasonló alakúság miatt – kerül egy kalap alá az ugyancsak ősi, finnugor eredetű *égboltot* jelentő szóval.

Annak ellenére, az önkéntelen népetimológiát nem választhatjuk el a szándékolttól, mindkettőnek ugyanaz a működési mechanizmusa, egyedül célzatukban térnek el; az emlékirat szerzőjénél is, láthattuk: a gúny, a kipel-lengézés eszköze.

Összegzés

Apor Péter emlékiratának utolsó soraiban is megfogalmazódik az alapvető cél: azért örökíti meg a régi erdélyi életet, szokásokat, erkölcsi normákat, hogy az utódok (a „maradvák”) emlékezzenek a hősi időkre, a régi Erdély gazdagságára; már a leírás korában is, amikor – ahogyan Apor fogalmaz: a „náj módi” mellett ott van a koldusság.

A memoárban mindvégig jelen van ez a tudatos ellenpontozás, amit a szerző még hangsúlyoz az etimologizálásnak e sajátos típusával. Azért nevezhetjük joggal sajátosnak, mert működését tekintve ugyan népetimológiának fogható fel, de a reszemantizálás tudatos alkalmazásával. A vizsgált jelenség tehát nem csupán szóalkotási mód, avagy a nyelvi humor forrása, hanem sajátos írói eljárás is egyben.

Irodalom

- BEKE Ödön (1960): Népetimológia a növénynevekben. Magyar Nyelv, 56. évf. 264–267.
- BENKŐ Loránd (1988): A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BITSKEY István (1982): Magyar emlékirók 16–18. század. Jegyzetek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- FORGÁCS Tamás (2007): Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KÁLMÁN Béla (1967): A népetimológia helységneveinkben. Magyar Nyelvőr, 91. évf. 1–11.

- LELKES György (1992): Magyar helységnév-azonosító szótár. Balassi Kiadó, Bp.
- PENAVIN Olga (1974): A jugoszláviai magyar nyelvjárásokban jelentkező népetimológia = Jelentés- és stilsztika. Szerk.: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László. Nyelvtudományi Értekezések, 83. Akadémiai Kiadó, Bp., 446–451.
- PUSZTAI Ferenc (1999): Beszélt nyelv a középmagyarban. Névtani Értesítő, 21., 380–386.
- RAJSLI Ilona (1995): A XVI. század nyelvfejlődési tendenciái. Tanulmányok, Újvidék, 93–119.
- RÓNAI Béla (1982): A népetimológia földrajzi neveinkben. Névtani Értesítő, 7. 9–18.

FOLK ETYMOLOGY IN PÉTER APOR'S MEMOIRS, *METAMORPHOSIS TRANSYLVANIAE*

In Péter Apór's memoirs under the title *Metamorphosis Transylvaniae* elements of the spoken form of language usage of the time can also be detected. One possibility of research into the spoken language of the time is to follow the functioning of folk etymology. The author confronts contemporary life with life in earlier times in Transylvania; this contrast is stressed by a folk etymology based explanation, "making/giving sense to" or sometimes even parodying new words of foreign origin. For this very reason, we are not able to include the etymologization found in the text among the classic examples of folk etymology, but shall rather refer to the procedure as resemantization.

Keywords: language history, spoken language elements, folk etymology, Péter Apór, 18th century memoirs, resemantization.

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
kalic@tippnet.rs

AZ ÉLŐNYELVI KOMMUNIKÁCIÓ NYELVE A VAJDASÁGI MAGYARSÁG KÖRÉBEN

Language Performance in the Communication of Hungarians in Vojvodina

A tanulmány arra szeretne rámutatni, hogy a vajdasági magyarság mely nyelven, ill. nyelveken kommunikál a különböző szituációkban. A szituációk sorrendjét az intim familiáris szférától a nyilvános színterek irányában haladva taglaljuk. Mivel a hivatalok és a nyilvános színterek nyelvhasználata a hivatalnokok nyelvtudása miatt többnyire szerb, ezért ezt a feltételezésünket igazolni szeretnénk munkánkban.

Kulcsszavak: élőnyelv, kommunikáció, szituáció, egytényezős varianciaanalízis, rétegzett mintavétel, iskolai végzettség, kizárólag magyar nyelvű társalgás, főként magyar nyelvű beszélgetés, főként szerb nyelvű kommunikáció, magyar és szerb nyelvű beszélgetés.

Bevezetés

Jelen munka a vajdasági magyarság körében végzett kutatás egy részterületét mutatja be, amelynek keretében arra térünk ki, hogy a magyar és a szerb nyelv használata hogyan változik az egyes szituációk függvényében.

A kutatást kérdőíves gyűjtéssel rétegzett mintavétel alapján végeztük a következő bácskai és bánáti településeken: Szabadka (SZ), Csantavér (CSA), Zenta (Z), Kishegyes (KH), Szenttamás (SZT), Kúla (K), Újvidék (Ú), Temerin (TM), Nagybecskerek (NB), Csóka (CS), Tamásfalva (TA), Kisorosz (KO), Magyarittabé (MI), Ürményháza (Ü), Torda (T), Sándoregyháza (SE).

A beszélt nyelv kisebbségi helyzetben történő realizálása igen fontos részterülete a szociolingvisztikának, mivel a nyelvhasználat szinterei szoros összefüggésben állnak a kisebbségi nyelv helyzetével és tekintélyével

(vö. BORBÉLY 2001, A, BARTHA 2005). Kutatásunkban arra szeretnénk kitérni, hogy a vajdasági magyarság mely nyelven, illetve nyelveken kommunikál az alábbiakban ismertetésre kerülő szituációkban: a házastárral, a gyermekekkel, a baráti társasággal, a pappal, a munkahelyi felettséssel, valamint a postán, a bankban és a belügyi szerv tisztségviselőjével. A szituációk sorrendjét szándékosan alakítottuk úgy, hogy azok a familiáris szférától a nyilvános színterekig haladjanak, mivel a szociolingvisztikai kutatások azt tanúsítják, hogy amint egy nyelv használata az intim szférába szorul, az említett nyelv fennmaradása kérdésessé válik.

A kutatás során 1165 adatközlőt kérdeztünk meg, azonban a válaszadók száma szituációnként eltérő, mivel nem kaptunk választ minden adatközlőtől. A válaszolók számát táblázat formájában ismertetjük, melyet százalékszámítást tartalmazó grafikon követ. Továbbá egytényezős varianciaanalízissel mutatjuk ki az adatok átlagtól való eltérését. A statisztikai vizsgálatok három iskolai végzettség vonatkozásában kerülnek elvégzésre: az általános, a középiskolai, valamint a felsőfokú végzettségűek nyelvhasználatát kutatjuk.

Zárt típusú kérdésünket és a válaszlehetőségeket az alábbi módon fogalmaztuk meg:

Mely nyelven beszél Ön a következő szituációkban? (A szituációt minden kérdésnél megjelöltük.)

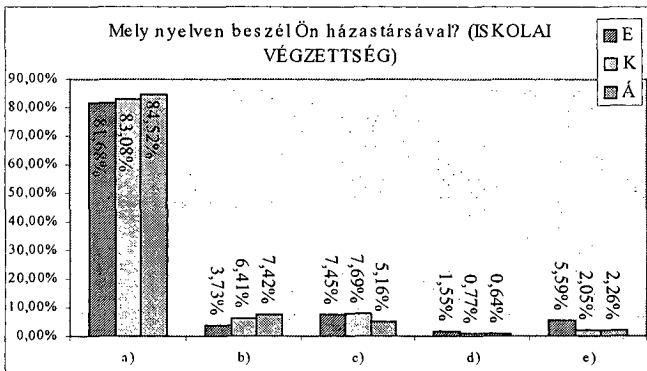
- a) Mindig magyarul;*
- b) általában magyarul;*
- c) magyarul és szerbül (egyenlő mértékben);*
- d) általában szerbül;*
- e) mindig szerbül.*

A vajdasági beszélt magyar nyelv az egyes szituációk függvényében

Iskolai végzettség szerint nem tapasztalunk nagyobb eltéréseket a házastárral történő beszélgetés nyelvét illetően. Mindhárom csoport leggyakrabban kizárólag magyarul, legkevesébé pedig általában szerbül beszél párjával. Legtöbben az általános iskolai, legkevesebben a felsőfokú végzettségűek közül kommunikálnak kizárólag magyarul házastársukkal. Az általános iskolával rendelkezőknél a második leggyakoribb kategória a többnyire magyarul történő kommunikáció, a közép- és felsőfokú végzettségűek azonban gyakrabban beszélnek felváltva magyarul és szerbül. A felsőfokú végzettségűeknél a harmadik helyre a kizárólag szerb nyelven folyó beszélgetés kerül, míg a másik két iskolai végzettségű adatközlői csoport általában magyarul kommunikál házastársával. A főként szerb nyelven lejátszódó beszélgetés mindhárom esetben utolsó helyen áll.

A beszélgetés nyelve házastársak között

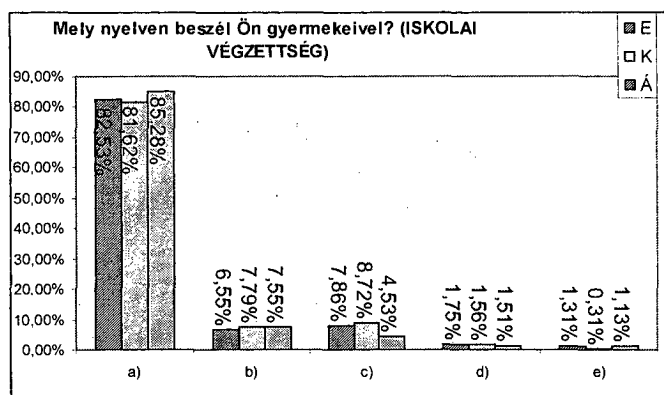
Válaszlehetőség	E	K	Á
a)	263	324	262
b)	12	25	23
c)	24	30	16
d)	5	3	2
e)	18	8	7
Összesen	322	390	310

Az egytényezős varianciaanalízis szerint a kizárólag magyar nyelvű kommunikáció – a) válasz – lényegesen eltér a válaszok átlagától, a három iskolai végzettség azonban egy válaszlehetőség kapcsán sem mutat lényeges eltérést.

A beszélt nyelv realizálódása a gyermekekkel

Válaszlehetőség	E	K	Á
a)	189	262	226
b)	15	25	20
c)	18	28	12
d)	4	5	4
e)	3	1	3
Összesen	229	321	265

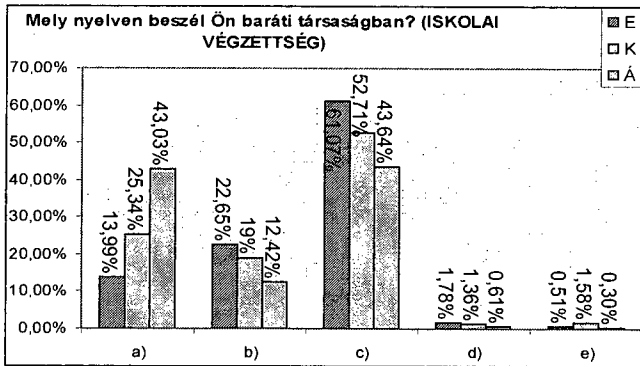

Leginkább az általános iskolai, legkevésbé pedig a felsőfokú végzettségűek beszélnek kizárólag magyar nyelven gyermekeikkel, azonban ez utóbbi mindhárom iskolai végzettségnél magas arányban szerepel. A közép- és felsőfokú végzettségűek többször beszélnek magyarul és szerbül, mint többnyire magyarul. A többnyire szerbül zajló kommunikáció mindhárom iskolai végzettségnél az utolsó előtti, a kizárólag szerb nyelvű társalgás pedig az utolsó helyen áll. Az iskolai végzettség tekintetében a beszélgetés nyelvét felsorakoztató válaszlehetőségeken belül a gyermekekkel történő társalgás nyelvét illetően sem tapasztalunk lényeges eltéréseket.

Az egytényezős varianciaanalízis adatai a kizárólag magyar nyelven zajló kommunikáció vonatkozásában mutatnak lényeges eltérést, csakúgy, mint a házastársak vonatkozásában.

A baráti társaság és a kommunikáció nyelve

Válaszlehetőség	E	K	Á
a)	55	112	142
b)	89	84	41
c)	240	233	144
d)	7	6	2
e)	2	7	1
Összesen	393	442	330

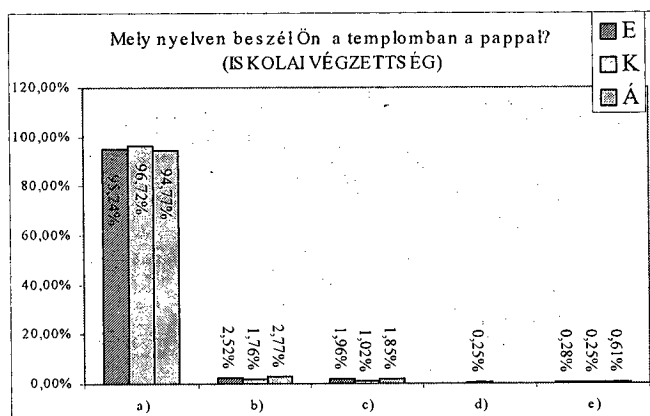
Az iskolai végzettség vonatkozásában először tapasztalunk nagyobb különbséget, mely az első három válaszlehetőségnél mutatható ki.

Az általános iskolai végzettségűek csaknem azonos arányban beszélnek barátaikkal kizárólag magyarul, valamint magyarul és szerbül egyaránt. A felső- és középfokú végzettségűek a leggyakrabban magyarul és szerbül kommunikálnak. A felsőfokú oklevéllel rendelkezők 8,36%-kal gyakrabban teszik ezt, mint középfokú végzettségű társaik. A felsőfokú és az általános iskolai végzettségű adatközlők közötti különbség 17,43% az előbbieik javára. A második leggyakoribb nyelvhasználati szempont az általános és a középiskolás adatközlőknél a kizárólag magyar nyelven folyó beszélgetés, a felsőfokú végzettségűek viszont többször kommunikálnak többnyire magyar nyelven, mint kizárólag magyarul. Mindhárom iskolai végzettség majdnem azonos arányban alkalmazza a főként és a kizárólag szerb nyelvű beszélgetést.

Az egytényezős varianciaanalízis alapján a magyarul és szerbül egyenlő arányban zajló kommunikáció, valamint a főként magyarul, a főként szerbül és a kizárólag szerbül lejátszódó kommunikáció vonatkozásában mutathatjuk ki a lényeges eltérést.

Nyelvhasználat az egyházi személlyel

Válaszlehetőség	E	K	Á
a)	340	384	308
b)	9	7	9
c)	7	4	6
d)	0	1	0
e)	1	1	2
Összesen	357	397	325

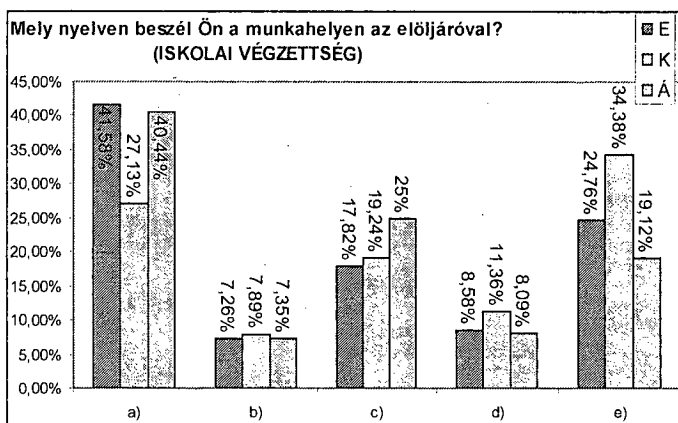

A különbségek minden eddigienél kisebbek az egyes válaszok vonatkozásában. A magyar nyelvű kommunikáció a középiskolai végzettségűeknél a leggyakoribb, ám mindhárom iskolai végzettségnél igen gyakori. A főként magyar nyelvű kommunikáció egy esetben sem éri el a 3%-ot, a magyar és szerb nyelvű kommunikáció pedig 2% alatt mozog. A kizárólag és a főként szerb nyelvű társalgás pedig még az 1%-ot sem teszi ki. Mindez alátámasztja azt a szociolingvisztikai szakirodalomban többször is bizonyítást nyert tényállást, mely szerint az egyház mind a kárpát-medencei magyarságnál, mind pedig a Magyarországon élő kisebbségeknél fontos szerepet játszik az anyanyelv és az identitás megőrzésében.

A szórásnégyzetek közötti lényeges eltérés a kizárólag magyar nyelvű beszélgetés és a többi válaszlehetőség között mutatható ki.

A társalgás nyelve a felettséssel

Válaszlehetőség	E	K	Á
a)	126	86	55
b)	22	25	10
c)	54	61	34
d)	26	36	11
e)	75	109	26
Összesen	303	317	136

A vajdasági magyarság körében a baráti társaságban alkalmazott társalgás nyelvéhez hasonlóan, iskolai végzettség tekintetében a felettséssel zajló beszélgetések nyelvét illetően is nagyobb eltérések mutatkoznak. A baráti társalgás kapcsán a kizárólag magyarul, a többnyire magyarul, valamint a magyarul és szerbül folyó beszélgetések között mutathatók ki gyakorisági eltérések, az előjáró vonatkozásában pedig a b) válasz kivételével (többnyire magyar nyelvű beszélgetés) minden esetben különböznek a válaszok.

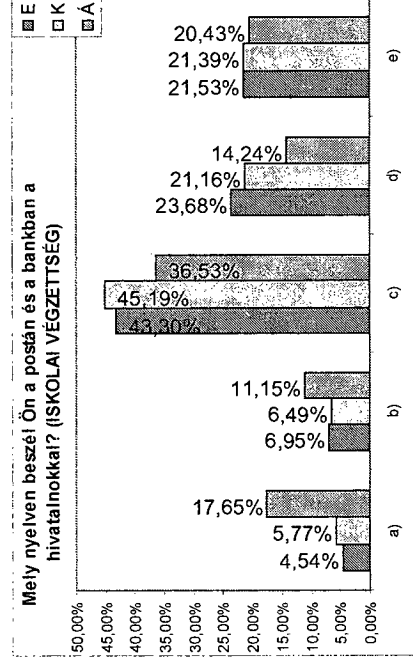
A felsőfokú és az általános iskolai végzettségűek leggyakrabban kizárólag magyarul társalognak, a középfokú végzettségűek közül azonban többször beszélnek kizárólag szerbül, mint kizárólag magyarul. A harmadik helyen a szerb és a magyar nyelven történő beszélgetés áll, mely legkevesebbszer a felsőfokú, legtöbbször pedig az általános iskolai végzettség esetében szerepel. Mindhárom iskolai végzettség gyakrabban kommunikál főként szerbül, mint főként magyarul, bár a felsőfokú és az általános iskolai végzettségnél a különbség alig észlelhető.

Iskolai végzettség szerint a következő válaszok szórásnégyzete között lényeges az eltérés:

- a kizárólag magyar nyelvű, valamint a főként magyar, a főként szerb és az egyaránt magyar és szerb beszélgetés között;
- a kizárólag szerb nyelven folyó társalgás, valamint a főként magyar, a főként szerb, végül pedig a magyar és szerb nyelvű kommunikáció kapcsán.

A postán és a bankban zajló kommunikáció nyelve

Válaszlehetőség	E	K	A
a)	19	24	57
b)	29	27	36
c)	181	188	118
d)	99	88	46
e)	90	89	66
Összesen	418	416	323

A vajdasági magyarság iskolai végzettség tekintetében szinte azonos arányban kommunikál kizárólag szerb nyelven a postai és a banki hivatalnokkal.

Mindhárom iskolai végzettség a magyar és a szerb nyelvű társalgást keverte be legtöbbször, a legmagasabb arányban a középfokú, a legkisebb arányban pedig az általános iskolai végzettségűek közül döntöttek a c) válasz mellett. Az általános iskolai végzettségűeknél a második helyen álló szerb nyelvű kommunikációt a harmadik helyen a kizárólag magyarul lejtárszódó társalgás követi. A középfokú végzettségűeknél a második helyen a kizárólag szerb nyelvű beszélgetés, a harmadik helyen pedig – alig különböző arányszámmal – a többnyire szerb nyelvű kommunikáció áll. A felsőfokú végzettségű adatközlők második leggyakoribb kategóriaként a többnyire szerb nyelvű, harmadszor pedig a kizárólag szerb nyelvű társalgást jelölték meg. Az középiskolai és a felsőfokú végzettségűeknél az utolsó helyen a kizárólag magyar nyelvű, az általános iskolai végzettségűeknél pedig a főként magyar nyelvű kommunikáció áll.

Iskolai végzettség szerint a szituációk nyelvhasználatát illetően az eddigi legnagyobb különbségekkel találkoztunk. A gyakorisági sorrend is különbözik. A válaszok százalékarányai a felső- és a középfokú végzettségűeknél közelebb állnak egymáshoz, mint az általános iskolai végzettségűekéhez.

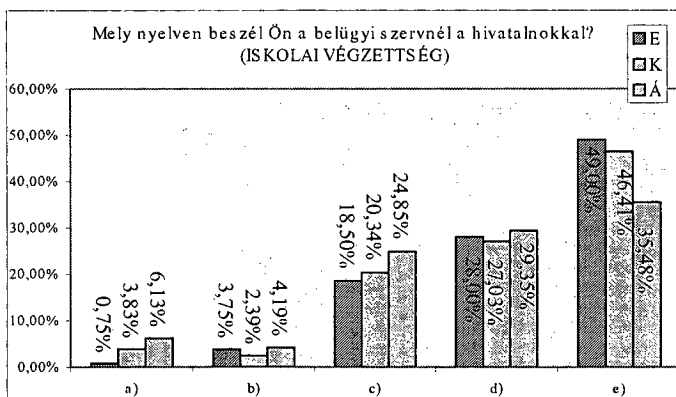
Az egytényezős varianciaanalízis segítségével kiszámítottuk a lényeges eltérést ($SzD_x=33,94775$).

A következő válaszok különböznek lényegesen egymástól:

- a magyar és a szerb nyelvű kommunikáció egyenlő mértékű alkalmazása lényegesen eltér minden felsorolt nyelvhasználattól;
- a főként szerb nyelvű társalgás lényegesen különbözik a kizárólag és a többnyire magyarul zajló beszélgetésektől;
- a mindig szerb nyelven lejátszódó párbeszéd lényegesen eltér a kizárólag és a többnyire magyar nyelvű kommunikációtól.

A vajdasági magyarság kommunikációs nyelve a belügyi szervvel

Válaszlehetőség	E	K	Á
a)	3	16	19
b)	15	10	13
c)	74	85	77
d)	112	113	91
e)	196	194	110
Összesen	400	418	310

A kutatás alapján elmondhatjuk, hogy a főként magyarul, valamint a főként szerbül folyó kommunikáció vonatkozásában észlelhető legkisebb különbség.

A legkevesebb adat az általános iskolai végzettségűektől és a 8 osztálynál kevesebb iskolai végzettségű adatközlőktől érkezett. A másik két iskolai végzettség csaknem azonos adatmennyiséget szolgáltatott.

Kizárólag vagy többnyire magyarul, magyarul és szerbül, valamint többnyire szerbül az általános iskolai végzettségűek közül beszélnek legtöbben. A kizárólag szerbül zajló kommunikációt a felsőfokú végzettségűek közül jelölték meg legtöbbször. Mindhárom iskolai végzettség adatközlői a legtöbb esetben kizárólag szerb nyelven, majd pedig többnyire szerb nyelven kommunikálnak a hivatalokkal. Az utóbbi két kategória között a különbség a felső- és középfokú végzettségűeknél jóval nagyobb, mint az általános iskolás adatközlőknél. Az általános iskolai és a középiskolai végzettségűek közül többen beszélnek kizárólag magyarul, mint többnyire magyarul.

Az egytényezős varianciaanalízis a következőket bizonyítja:

- a magyar és a szerb nyelvű kommunikáció lényegesen eltér a kizárólag magyar és a főként magyar nyelvű társalgástól;
- a többnyire szerb nyelvű társalgás lényegesen különbözik a szerbül és magyarul egyaránt folyó, valamint a kizárólag magyarul és a főként magyarul zajló diskurzustól;
- a kizárólag szerb nyelvű kommunikáció lényegesen különbözik minden egyéb általunk felsorolt nyelvhasználatától.

Összegzés

Tekintsük át először, hogy a kizárólag magyar nyelvű kommunikációt hol, mely szituációkban gyakorolják legtöbbször a fent említett iskolai végzettségű adatközlők:

- a felsőfokú végzettségűek a felettséggel;
- a középfokú végzettségűek a pappal;
- az általános iskolai végzettségűek a házastárssal, a gyermekkel, a barátokkal, valamint a postán, a bankban és a belügyi szervvel.

A legkevésbé viszont az alábbi szituációkban fordul elő kizárólag a magyar nyelv a három iskolai végzettséget illetően:

- a felsőfokú végzettségűek a házastárssal, a barátokkal, a postán, a bankban és a belügyön;
- a középfokú végzettségűek a gyermekekkel, a felettséggel;
- az általános iskolai végzettségűek a pappal szemben alkalmazzák legritkábban kizárólag a magyar nyelvet.

A többnyire magyar nyelvű kommunikáció leggyakoribb alkalmazása úgyszintén változik iskolai végzettség szerint. Az iskolai végzettséget a grafikonokban megtalálható betűjellel ismertetjük, a gyakorisági sorrend tekintetében pedig az alábbi szituációkat sorolhatjuk fel:

E: házastárs, gyermekek;

K: egyházfő, posta és bank, valamint belügyi szerv;

Á: barátok, felettes.

Minden iskolai végzettségnél találunk olyan szituációkat, melyekben adatközlőink a legritkábban gyakorolják a többnyire magyar nyelvű társalgást. Ezek a következők:

E: házastárs, gyermekek;

K: pap, posta, bank, belügyi szerv;

Á: baráti társaság, felettes.

A szerb és a magyar nyelvű társalgás iskolai végzettség tekintetében számos szituációban a leggyakoribb:

E: felettséssel és a belügyi szervvel;

K: pappal;

Á: házastárssal, gyermekekkel, barátokkal, valamint a postán és bankban.

A legkisebb számban előforduló szituációk az alábbi iskolai végzettségekhez köthetők:

E: felettes, belügyi szerv;

K: pap;

Á: házastárs, gyermek, barát, posta és bank.

A főként szerb nyelvű kommunikáció kapcsán a leggyakoribb szituációk iskolai végzettség szerint a következők:

E: gyermekek, házastárs, barátok, posta és bank;

K: pap, felettes;

Á: belügyi szerv.

A felsőfokú és az általános iskolai végzettségűek közül senki sem kommunikál főként szerb nyelven a templomban a pappal. A többnyire szerb nyelvű társalgás legkisebb számban való előfordulása iskolai végzettség és szituáció tekintetében úgyszintén kategorizálható:

E: pap;

K: belügyi szerv;

Á: házastárs, gyermek, barát, pap, felettes, posta és bank.

Irodalom

- BANCEROWSKY, Janusz: A nyelvi kommunikáció modelljének nyelvi képéről. = www.c3.hu/~magyarnyelv/01-3/bancer.htm
- BARLAI Jenő – GÁBRITY Molnár Irén (szerk. 2008): Hazaérsz. Esély és egyenlőség a Vajdaságban. Vajdasági Módszertani Központ, Graforprodukt, Szabadka
- BARTHA Csilla (1996): A kétnyelvűség-kutatás szociolingvisztikai módszerei. = Terts István (szerk.): Nyelv, nyelvész, társadalom. Szépe–Emlékkönyv. Janus Pannonius Tud., Budapest, 19–24.
- BARTHA Csilla (2005): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- BEREGSZÁSZI Anikó–Papp Richárd (2005, szerk.): Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász
- BORBÉLY Anna (2000, szerk.): Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. Budapest
- BORBÉLY Anna (2001a): Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. Budapest.
- BORBÉLY Anna (2001b): A nyelvcseré folyamata és kutatása. = Nyelvtudományi Közlemények. 98. 193–215.
- BORBÉLY Anna (2002): A nyelvcseré, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál. = A. Gergely András (szerk.): Kisebbségi magyarság – nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városon és falun. (Az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-ei konferenciája). 11. évf., 2. 334–343.
- BORBÉLY Anna (2003a): Kétnyelvűség és többnyelvűség. = Kiefer Ferenc (szerk.): A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest, 361–380.
- BORBÉLY Anna (2003b): Egyház és nyelvmegőrzés. = Kozma István–Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a *Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében* című konferencia előadásából. Gondolat–MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 176–204.
- BORBÉLY Anna (2003c): A nyelvcseré kutatásának módszerei. = Tóth Szergej (szerk.): Nyelvek és kultúrák találkozása. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kara, Szeged, 104–108.
- BORBÉLY Anna (2006): Kétnyelvűség és többnyelvűség. = Kiefer Ferenc (szerk.): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 595–628.
- BORBÉLY Anna–VANČONÉ Kremmer Ildikó–HATTYÁR Helga (szerk.2009): Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra

- CSERESNYÉSI László (2004): Nyelvek és stratégiák (avagy a nyelv antropológiája). (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXVII). Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CSERNICKÓ István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest
- GÁBRITYNÉ dr. Molnár Irén (2004, felelős szerk.): Mi ilyen nyelvben élünk. MTT Könyvtár 9., Szabadka
- GÖNCZ Lajos (1985): A kétnyelvűség pszichológiája. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- GÖNCZ Lajos (1999a): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- GÖNCZ Lajos (1999b): Hol beszélnek legszebben magyarul? A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi sztereotípiái. Hungarológiai Közlemények. 1–2. 54–61.
- GÖNCZ Lajos (2004): A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. A magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikainemzeti Kisebbségkutató Intézet (Budapest) közös kiadása, Szabadka
- GYIVICSÁN Anna (1993): Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki Alapítvány, Budapest
- GYŐRI NAGY Sándor és KELEMEN Janka (1991, szerk.): Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I. Kiadja a Széchényi Társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével, Budapest
- HÓDI Sándor (2007): Mi fán terem a nemzetstratégia? Széchényi István Stratégiakutató és Fejlesztési Intézet, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Tóthfalu–Zenta
- KASSAI Ilona (szerk. 1995): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Felelős kiadó: Kassai Ilona, Budapest.
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- KONTRA Miklós (1991, szerk.): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- KONTRA Miklós (2003): Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. Magyar Tudomány. 4. 504–512.
- KOZMA István–PAPP Richard (2004, szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a *Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében* című konferencia előadásából. Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest
- LANSTYÁK István (2000): A magyar nyelv Szlovákiában. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony
- LANSTYÁK István–SZABÓMIHÁLY Gizella (1997): Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- MIRNICS Károly (1993): Kisebbségi sors. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- PÁLMAINÉ dr. Orsós Anna (2008): Nyelvi attitűdök a magyarországi beás közösségben. = Zelliger Erzsébet (szerk.): Nyelv, területiség, társadalom. MNyTK. 228. sz., Budapest, 79–95.

- PAPP György (2004, szerk.): Mi ilyen nyelvben élünk. MTT Könyvtár 9., Szabadka
- PÉNTEK János (1998): Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. Magyar Nyelv. XCIV. évf., 1. 43–49.
- PERCZELNÉ dr. Zalai Magdolna (1986): Biometria. Kertészeti Egyetem, Budapest
- SÁNDOR Anna (1995): Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról. = Kassai Ilna (szerk.): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztálya, Budapest, 211–216.
- SÁNDOR Anna (2000): Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- SÁNDOR Anna (2001): A nyelvi attitűd kisebbségben. Magyar Nyelv. 1. 87–95.
- TRUDGILL, Peter (1997): Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. JGYTF Kiadó, Szeged

LANGUAGE PERFORMANCE IN THE COMMUNICATION OF HUNGARIANS IN VOJVODINA

The study wishes to demonstrate which language or languages are used by the Hungarian population in Vojvodina to communicate in various situations. We explain the sequence of the situations beginning with the familiar and moving on toward the public spheres. Since the language used in most offices and public places is mostly Serbian, due to the language of the employees, we would like to justify our supposition in this paper.

Keywords: living language, communication, situation, one-way analysis of variance, stratified sampling, educational level, communication: exclusively in Hungarian, mostly in Hungarian, mostly in Serbian, either in Serbian or Hungarian.

VUKOV RAFFAI ÉVA

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
vraffaieva@indamail.hu

EGYÉNISÉG ÉS NYELV(HASZNÁLAT)

Personality and Language (usage)

A 10–14 éves korúak nyelvhasználatát a kutatók egyénivé válási szándékkal jellemzik. Leggyakrabban a szókincs főnevet, igét és melléknevet érintő elemeinek a köznyelvitől eltérő jelentésváltozásáról szólnak. A nyelvhasználat egyénivé válását más, önálló jelentéssel nem rendelkező nyelvi elemek jellegzetes ritmusú megjelenése is támogatja. Az életkor és a nem is meghatározza, hogy hogyan lesz egyéni a nyelv.

Kulcsszavak: 7–14 évesek, kötőszók, töltelékelemek, nem.

A kutatás

Kutatásom alapjául közel 170 hét–tizennégy év közötti gyerekekkel folytatott beszélgetés szolgált. A kb. 15 perces beszélgetéseket 2-2 gyerekkel folytattam Vajdaság három településén, Szabadkán, Magyarkanizsán és Újvidéken. A beszélgetések nagyobbik része nem szoros értelemben vett beszélgetés, hiszen a gyerekek 4 képsorról beszéltek, vagyis egy-egy gyerekre általában két képsor jutott. A 180 adatközlő képsorokról szóló kommentárja egyenként kb. 140 szóból álló korpusz leírását tette lehetővé. Így jött létre az a 130 oldalas nyelvi anyag, amelynek feldolgozása számos fontos kérdésre ad választ, és még több további kérdés megfogalmazását sürgeti.

Az egyik ilyen kérdés, illetve jelenség, mely a kutatás tervezésekor nem fogalmazódott meg meg, csupán a kutatás részeredményei vetették a felszínre, az egyéni nyelvhasználat kérdése, azaz annak megvizsgálása, hogy melyek azok a nyelvi elemek, amelyek az életkor haladtával elsőként jelzik a környezet nyelvhasználatán belül az egyéni nyelvhasználatot, stílust, jegyet, illetve hogy a szóban forgó nyelvi elemek megjelenési formáját, helyét mi jellemzi.

A pszichológusok 6–7-től 10 éves korig határoznak meg egy nyelvfejlődési fázist, és 10-től 14-ig a következőt. A két szakaszt nagy vonalakban így jellemezhetnénk: Az első említett szakaszban a felnőttnyelvre jellemző pragmatikai sajátosságok kialakulása kezdődik meg. A túláltalánosított formák kezdenek eltűnni. Megjelennek az összetett, illetve többszörösen összetett mondatok, a szókincs aktív része gazdagodik (GÓSY 2005; 284). A második említett szakasznak, amely 10–14 éves korig terjed, amellet, hogy szókincsi gyarapodás, bonyolult kifejezési formák használata jellemzi, legfőbb sajátossága az egyéni nyelvezet kialakítására vonatkozó szándék. Ennek a korosztálynak a nyelvét szokás ifjúsági nyelvnek vagy diáknyelvnek nevezni, az ezzel kapcsolatos nyelvészeti kutatások főként csoportnyelvi vonatkozásait kutatják, a diákszlengre vonatkoznak.

Ahogy már említettem, az egyéni nyelvezet kialakítása, illetve kialakulása jellemzi a 10–14 éves korosztályt. Tehát beszélhetünk szándékos személyre szabottságról, illetve a nyelv használatának olyan állomásáról, amikor már óhatatlanul, a nyelvhasználat velejárójaként kialakul az egyéni nyelvezet.

A bevezetőben már említett nyelvi korpuszban akadtam ilyen egyéni nyelvhasználati elemekre. Ezek az elemek tartalom nélküliek, a nyelv szervező elemei: kötőszók, névmások, határozószók. Ami által egyénivé teszik a beszélő nyelvét, az előfordulásuk ritmusa.

Kötőelemek

A vizsgált beszédprodukciók igen sok kötőszót, illetve kötőszó szerepében megjelenő határozószót tartalmaznak, a képekről való mesélésnek ez természetes velejárója. Vizsgálatunkba a mellérendelő és-kapcsolásokat kifejező nyelvi elemeket vettük szemügyre. Meglepő felismerés volt az, hogy jó néhány esetben egyénenként jellemző módon fordult elő egyik vagy másik ilyen kötőszó szerepét betöltő nyelvi elem. A legtöbb adatközlő a rendelkezésre álló kötőszóként használható elemek közül váltakozva használ kettőt–hármát, esetleg négyet is egy-egy beszédprodukcióban. Egyes adatközlők viszont látszólag következetesen választanak, és tartanak ki egy-egy, mondhatni, változó mellett, hiszen 5–6 hasonló szerepet betöltő nyelvi elem közül választanak.

Az említett kötőelemek közül az *és*, *aztán*, *és aztán*, *oszt*, *osztán*, *utána*, *akkor*, *akkó*, *és akkó* szerepelnek leggyakrabban a nyelvi anyagban.

Érdekes módon az *azután* forma, az *aztán* és *oszt*, *osztán* köznyelvi, illetve teljes alakja, mindössze két adatközlőnél fordul elő, egyiknél (95 szóból álló korpusz) csupán egyszer (6SZ64F¹), ennél a beszélőnél az *aztán* forma

¹ Az adatközlők kódjának első száma azt jelzi, hányadikos tanulóról van szó, az ezután megjelenő kezdőbetű a települést jelzi, az utolsó betű pedig az adatközlő nemét.

sem fordul elő, a másiknál (7SZ40N) viszont a 344 szóból álló beszédprodukciónban 9 alkalommal előfordul az *azután*, az *aztán* is előfordul, de mindössze kétszer.

Az azután leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
6SZ64F	344	9	3
7SZ40N	95	1	1

Ez a jelenség arra mutat, hogy a beszélő nyelvhasználatát nyelvhasználatának egy apró szegmense egyénivé teszi. Egyénivé, hiszen saját választás eredményeként kerül a nyelvébe az adott nyelvi elem, használatának következetességét pedig a sorozatos előfordulás bizonyítja. Az *azután* esetében kötőszó szerepét betöltő határozószóról van szó, névmási származékról, a szövegnek nem direkt jelentést hordozó eleme, hanem szervezőeleme, éppen ezért szinte észrevétlenül válik a beszéd egyénre jellemző elemévé, szemben a névszói és igei jellegzetességekkel. Míg ez utóbbiak tudatosan választódnak ki, addig az ilyen „apró szegmensek”, szervezőelemek valószínűleg ösztönösebben, esetleg utánzás eredményeképpen válnak a nyelvhasználat markáns jegyeivé.

Az *oszt* (6M71F, 6M74F, 7M78FA) sorozatos előfordulására egy újvidéki példánk van. Az újvidéki adatközlő 206 szóból álló nyelvi anyagában 11 alkalommal fordul elő az *oszt* kifejezés. A szabadkai anyagban nem találtunk rá példát, Magyarokánizsán két adatközlőnél egy-egy alkalommal fordul elő az *oszt*, egy harmadiknál (7M78F) pedig 5 alkalommal fordul elő a 63 szóból álló személyes korpuszban.

Az oszt leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
7Ú98F	206	11	5
7M78F	63	5	7
6M71F	89	1	1,1
6M74F	107	1	0,9

Azok közül a beszélők közül, akiknél csupán egyszer jelenik meg az *oszt*, általában hiányzik az *aztán* is, vagy megvan ugyan (6M74F), de más jelentében, illetve helyzetben: *Aztán van itt egy egér*, míg *mittom én bemén egy*

lukba, *oszt onnan kidobják*. Nem teljes értékű változóparként jelenik itt meg a két nyelvi elem.

Az *akkor*, illetve *akkó*, valamint az *és akkor*, *és akkó* alakok előfordulása mondatrészeket összekötő kötőszóként gyakori. Egy magyarkanizsai adatközlő (4M67N) 60 szavas korpuszában az *akkor*, illetve az *akkó* 6 alkalommal fordul elő. Egy másik adatközlőnél (5M70F) 10 alkalommal jelenik meg az *akkor*, *s akkó*, *és akkó* a 127 szóból álló anyagban.

Az akkor, akkó leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
3SZ26F	150	17	11
4M67N	60	6	10
5M70F	127	10	8

Az *utána* határozószó ugyancsak gyakori kötőelem a korpuszban, egyik adatközlőnk (4M79F) 70 szóból álló anyagában 6 alkalommal fordul elő a szó *és utána* formában, emellett kötőszóként csupán egy elem, az *és* fordul elő még egyszer.

Az utána leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
4M79F	70	6	9
2SZ22F	113	6	5
3SZ26F	150	5	3
6M71N	116	4	3

Bár első hallásra talán úgy tűnhet, hogy nem az egyén valamiféle ösztönös döntése alapján alakul úgy beszédprodukcója, hogy a kötőszók közül éppen egyet választ csak, vagy kiválaszt olyat, amit más alig használ, hanem inkább a véletlen a pillanat hozza így, esetleg a nyelvi környezet diktálja ezt. A nyelvi környezet minden bizonnyal hatással van a választásra, de mindenképpen szem előtt kell tartani, hogy a többi vizsgált adatközlővel azonos, tágabb nyelvi környezetben él az adott beszélő. Az olyan nyelvi elemekből, mint a kötőszó szerepét betöltő nyelvi elemek, szinte valamennyi adatközlő számos választási lehetőséggel rendelkezik még szűkebb nyelvközössége részéről is. Két magyarázatot is lehetségesnek tartunk:

1. Azokban az esetekben, amikor egy adott szervező nyelvi elem mérhetően túlsúlyban van a többi felkínálttal szemben, a beszélő egyéni affinitásának, értelmezési folyamatának hatására választja ki a számára legmegfelelőbb nyelvi elemet.

2. Lehetséges, hogy egyes beszélők számára az megkönnyíti a beszédprodukción, ha a már egyszer aktivált nyelvi elemet használja az adott helyen végig mondandója során.

Töltelékelemek

A kötőszókon kívül egyéni módon használja az adatközlők egy része a töltelékszavakat, melyek szófaja eltérő lehet. Töltelékszavak a 10 évnél fiatalabb beszélők beszédprodukciónban nemigen fordulnak elő. A beszédgyakorlottságának egy bizonyos fokára van szükség ahhoz, hogy töltelékszavakkal kompenzálja a beszélő a beszédfolyamban felbukkanó zavarokat, a nyelvtervezésre fordított időt. A kevésbé gyakorlott beszélőnél ilyen esetekben szünet vagy töltelékhang (pl. *ö*) fordul elő, esetleg az utoljára kimondott szó ismétlése, illetve hang elhúzása. Menyhárt Krisztina (2003) megakadásjelenségekkel foglalkozó tanulmányából megtudhatjuk, hogy kísérlete folyamán megfigyelte, hogy három generáció megakadásainak megfigyelésekor a gyerekek használtak a legritkábban töltelékszavakat, gyakrabban a középgeneráció, és a leggyakrabban az idősek. Ez az eredmény nem a gyerekek gyakorlottsága miatt alakult ki, hanem azért, mert a beszélő számára egy tanulási folyamat eredménye a töltelékszavak használata. Nem véletlenül figyelhettük meg nyelvi anyagunkban azt a jelenséget, hogy 10 éves kor alatt vissza-visszatérő modorosságot is kifejező nyelvi elemek nemigen fordulnak elő, csupán később, és később is csak egy bizonyos rétegnél. A réteg nyelvi készsége határozza meg azt, hogy mi lesz az a töltelékelem, amit beszédébe beemel.

Korpuszunkban ilyen példaként szolgál a *hát, tehát, szintén, szóval, szerintem, nem tudom*. Az egyéni módon való használat alatt az értjük, hogy kevesen használják az adott nyelvi elemet, aki viszont használja, többször is beleilleszti mondandójába.

A *hát* talán az a határozószó, amely töltelékelemként a leggyakrabban fordul elő a korpuszban, főként szövegkezdéskor. Egyes beszélőknél azonban ennél gyakoribb az előfordulása. Egy kanizsai beszélő (6SZ65F) 159 szóból álló anyagában 22 alkalommal fordul elő a *hát* szó. Egy újvidéki beszélő (7Ú100NK) 123 szóból álló anyagában 11 alkalommal fordul elő a szó. Ez talán önmagában nem lenne érdekes és a beszélőt egyéni módon jellemző vonás, de ha tudjuk, hogy a többi adatközlő leggyakrabban csupán szöveg-

kezdéskor alkalmazták, egyszer, akkor jelentős egyéni jegyként kell kezel-nünk adatunkat. Említett két adatközlőnkön kívül a leggyakoribb használata a *hát*nak egy 227 szavas korpuszsal jelenlevő ugyancsak magyarkanizsai be-szélőhöz kötődik, itt is mindössze 4 alkalommal jelenik meg a szó.

A hát leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
4SZ65F	159	23	14
7Ú100N	123	11	9
5M69N	227	4	2

Abban a beszédprodukciónban, ahol a leggyakrabban bukkan fel a *hát*, szinte egyfajta mankó szerepében jelenik meg. A beszélő szempontjából a beszédprodukción biztonságát nyújtja. Korpuszunk tanúsága szerint használata nem a gyakorlott beszélőt jellemzi.

A *szóval* kifejezés egy újvidéki 14 éves beszélő (7SZ60N) 189 szavas korpuszában 5 alkalommal fordul elő, ugyancsak 14 éves beszélőknél fordul még elő háromszor, illetve kétszer. A többi adatközlő – Magyarkanizsán mindössze egy, Szabadkán öt adatközlő – legfeljebb 1-1 alkalommal használja a kifejezést. Gyakorlott beszélő kissé modoros megnyilvánulása, fiatalabb életkorban láthatóan nem fordul elő.

A szóval leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
7SZ60N	189	5	3
7Ú99N	195	3	1.5
7Ú98F	206	2	0.9

Az *azt hiszem, asszem* kifejezések megjelenése a szövegben amellet, hogy bizonytalanság fejez ki, időnyerésre, a mondandó biztonságos keretek közé ágyazására is megoldást nyújt, tehát a beszéd-töltelék szerepét is betölti. A táblázatban nem szereplő adatközlők közül még néhányan 1-1 alkalommal használták a kifejezést.

Az azt hiszem, asszem leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
2SZ21N	184	3	1.6
3SZ30N	124	2	1.6
7Ú99N	188	2	1
6S64N	344	2	0.5

A *szerintem* használata azokban az esetekben, amikor nem hangsúlyos helyzetben jelenik meg a beszédben, ugyancsak a beszédtöltelék szerepében jelenik meg, nyelvhasználati szokássá válhat a használata. A táblázatban nem szereplő adatközlők elvétele, 1-1 alkalommal használták a kifejezést.

A szerintem leggyakoribb előfordulása a korpuszban

adatközlő	szavak száma	előfordulás	%
5SZ39N	62	5	8
6SZ62N	177	5	2.8
5SZ37N	133	3	2.2
2SZ18N	86	3	3.4
6SZ24F	71	2	2.8

Témaisméltó névmás

Következő példánk olyan nyelvi jelenség, amely a beszélők egy részénél nyelvhasználatuk markáns jegyeként jelenik meg. A mutató névmásnak olyan használata, amikor az szinte hátravetett kijelölő jelzőként viselkedik. Íme néhány példa anyagunkból:

- Az egér, az békésen ült, erre a macska, **az** vélelenül. 664N
- Erre a háziasszony, házigazda, **az** az egeret, **azt** megsajnálta. 664N
- A zember, **az** kizavarta a macskákat. 6M71N
- ... közbe az egér, az olvasott... 6M71N
- ... ez a bohócféle ember, **ez** veszített... 4M65N
- A bohóc, **az** elkezd kardozni. 7SZ42N
- A bohóc, **az** segítséget kér. 7SZ42N
- Itt van két ember, az egyik, **az** olvas, a másik, az egy pohárba... 7SZ42N

- A két ember, **az** csodálkozik közben... 7SZ42N
- A zegér, **az** ott ül. 4SZ32F
- Hát szerintem a macskák, **azok** meg szerették volna enni. 4SZ34N
- Az egér, **az** ült a székbe. 4SZ34N
- Aztán a gyerek, **az** elüldözi a macskákat. 4SZ34N
- Akkor a fa, **az** kihajtott. 4SZ55N
- A macska, **az** ahogy odanyúlt érte. 5SZ39N
- Az ember, **az** elfutott. 5SZ39F
- A gazdájuk, **az** a sütőbe tüzet gyújt. 6SZ24N
- A csirke, **az** ki volt rakva az ablakba. 6SZ24N
- A fekete cicus, **az** ügyetlen volt. 6SZ24
- ... itt ez az egérke, **ez** olvas valamit. 7Ú99N
- ... a macskák, **azok** szemet vetettek rá. 7M75N
- ... az egérke, **az** pont ott az ablak alatt ül. 6SZ23N
- ... az egyik macska, **az**... 4M65F

Ennek a hátravetésnek, illetve beékelésnek eredetileg a nyomatékosítás volt a célja, itt minden bizonnyal az a feladata, hogy a beszélő számára időt biztosítson a további beszédfolyam előkészítéséhez. A lexikai keresés idejét őrli ki (vö. EVELLEI Kata 2009). Ez a szerep azonban valószínűleg nincsen jelen minden esetben, úgy tűnik, a jelenség szokássá válik, beszédstílussá, szinte modorossággá a beszélők egy részénél. Ezt támasztja alá az a megfigyelés, miszerint akiknél előfordul – ez a jól beszélők egy csoportja –, nem magányos jelenségeként fordul elő. A hangzó anyag felhasználásával megkülönböztethetünk olyan eseteket, amikor folyékony beszéd részét képezi ez a jelenség, más esetekben pedig hezitálással párosul. Ez utóbbi esetekben beszélhetünk a lexikai keresésre szánt idő kitöltéséről.

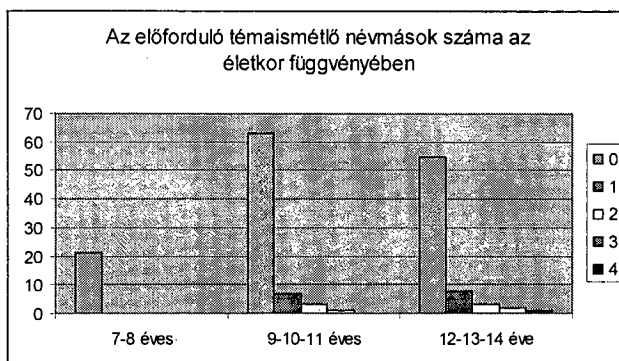
A jelenségre felfigyelt Pásztor Kicsi Mária, aki a „funkcióval rendelkező” redundancia körébe utalja azt, mivel „ez (...) a terjengősségnek azt a fajtáját képezi, mely a kommunikáció hatékonyságát segíti elő” (1995; 151). Szalamin Edit (1988) részletesen tárgyalja a fenti szerkezet típus számos megjelenési formáját, mégis úgy látom, a nyomatékosítás példáinkban közel sem játszik olyan szerepet, mint a töltelékhangok elkerülésére, időnyerésre vonatkozó szándék.

A témaismétlő névmások előfordulását megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy 10–11 éves kortól jelenik meg (1. ábra), főként a nők, illetve esetünkben a lányok használják (2. ábra). Kontra (2003; 60) a nyelvhasználatbeli nemi különbségekről szólva azok többnyire univerzális voltát hangsúlyozza, emellett megjegyzi, hogy a nyugati társadalmakban a nők nyelvi változásokban a férfiak előtt járnak, több presztízsváltozatot használnak. A vizsgált korosztályban azok körében, akik használják az említett nyelvi fordulatot,

határozottan pozitív megítélése miatt teszik ezt. Bár a vizsgált összefüggések nem bizonyultak szignifikánsnak – $p > 0,05$ – az említett tendencia azonban érzékelhető.

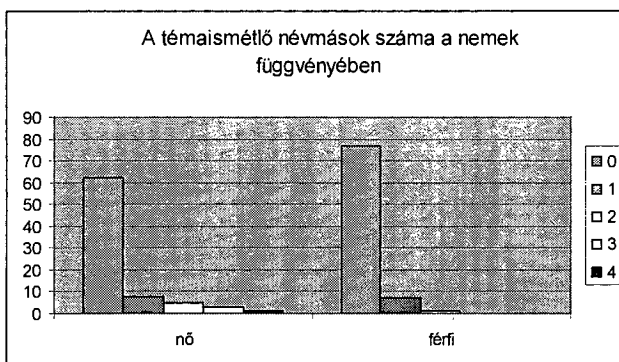
A témaismétlő névmások száma

	0	1	2	3	4
Nő	62	8	5	3	1
Férfi	77	7	1	0	0

$\chi = 6,339$ $df = 8$ $p = 0,609$

1. ábra

$\chi = 8,143$ $df = 4$ $p = 0,086$

2. ábra

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a 10–14 éves korúak nyelvhasználatát a kutatások egyénivé válási szándékkal jellemzik, bár a leggyakrabban a szókincs főnevet, igét és melléknevet érintő elemeinek a köznyelvitől eltérő jelentésváltozásával jellemzik, az egyénivé válás útját más, önálló jelentéssel nem rendelkező nyelvi elemek specifikus megjelenése is támogatja.

Irodalom

- EVELLEI Kata (2009): A téves szótalálások kiváltó okai. *Magyar Nyelvőr* 2. 210–227.
- GÓSYMária (2005) *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- KONTRA Miklós (2003, szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest
- MENYHÁRT Krisztina (2003) *A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében*. = Hunyadi L. szerk.: *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 125–138. URL: <<http://www.nytud.hu/oszt/fonetika/menyhart/publ/kiflaf2.pdf>>
- PÁSZTOR KICSI Mária (1995): A beszélt nyelv mondatainak (megnyilatkozásainak) néhány szintaktikai sajátossága. *Tanulmányok* 28. 147–156.
- SZALAMIN Edit (1988): Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. = Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 90–101.

PERSONALITY AND LANGUAGE (USAGE)

Researchers characterize the language usage of teenagers between the ages 10 – 14 as their intention of forming personalities of their own. Most mention is made of noun, verbal and adjectival elements of the vocabulary, which adopt a meaning differing from the standard language. The characteristic rhythmic occurrence of some other language elements of no independent meaning also aids the personalization of language usage. Age and gender also have a determinant influence on personal language.

Keywords: 7 – 14 years of age, connectives, expletives, sex.

UJVÁRI TÓTH ANITA

Svetozar Miletić Általános Iskola
Verbász
rolandujvari@yahoo.com

A VERBÁSZI MAGYAR AJKÚ DIÁKOK KÓDVÁLTÁSA

Code Shifting of Hungarian Schoolchildren in Verbász

A kutatás témája a verbászi magyar ajkú diákok kódváltása, melyet szociolingvisztikai interjú segítségével végzünk el. A kutatás alanyai a verbászi Svetozar Miletić és Október 20. Általános Iskolák magyar ajkú tanulói. A dolgozat tartalmazza a kódváltás definícióit és az adatközlők interjúinak a feldolgozását. Az interjúkból kiderül, hogy az adatközlők milyen típusú kódváltást alkalmaznak.

Kulcsszavak: a kódváltás meghatározásai, a kódváltás nyelvtani típusai, Verbász.

Bevezető

A dolgozat a verbászi Svetozar Miletić és Október 20. Általános Iskolák magyar ajkú tanulóinak a kódváltását vizsgálja. Célunk az volt, hogy meg tudjuk, hogy a gyerekek milyen szituációkban váltanak kódot, és milyen mértékű a kódváltás. A kutatást az interjú módszerével végeztük el. A két iskolában összesen 77 diák tanulja a magyar nyelvet választott tantárgyként. Mivel Verbászon nincs magyar tagozat, ezért a gyerekek kénytelenek szerb nyelven tanulni. Összesen 10 diákkal sikerült interjút készíteni, mert ennyien beszélnek a magyar nyelvet különböző szinten. A 10 diák közül öten magyar házasságból származnak, öten pedig vegyes házasságból. A vegyes házasságból származó gyerekeknél mindenhol az apa a magyar, az anya pedig szerb. Továbbá a vegyes házasságoknál megfigyelhető, hogy ahol az anya a magyar, ott a gyerek valamilyen szinten beszéli a magyar nyelvet, de ott, ahol az apa a magyar, a gyerek esetleg csak ért magyarul, de nem

beszéli, vagy se nem érti, se nem beszéli a magyart. A helyzet eléggé szomorú, mert a 77 diáknak csak a 13%-a beszéli a magyar nyelvet valamilyen szinten.

A kódváltás meghatározásai

A kódváltásról szóló szakirodalom többféleképpen határozza meg a kódváltás fogalmát. Németh Andrea *A kódváltás pragmatikai kérdései egy két-nyelvű közösségben* (2001) című tanulmányában Bartha Csilla definícióját idézi, mely szerint a „kódváltás két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (BARTHA 1999; 119). A kódváltásokkal kapcsolatos kutatásokban fontos megállapítani, hogy egynyelvű vagy kétnyelvű közösségek nyelvhasználatában fordul-e elő. Az egynyelvű közösségek (homogén közösségek) esetében a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain belül történik, míg a kétnyelvű közösségekben (heterogén közösségek) a beszélő nemcsak nyelvváltozatot vált, hanem nyelvet is.

Ronald Wardhaugh (WARDHAUGH 1995; 92) kétfajta kódváltást különböztet meg: az egyik a helyzetnek megfelelő, a másik a metaforikus kódváltás. Helyzetnek megfelelő kódváltás az, amikor a nyelveket a beszélők a szituáció szerint váltogatják: bizonyos helyzetben az egyik nyelvet, egy másikban a másikat használják. A téma által meghatározott nyelvi váltást metaforikus kódváltásnak nevezi Wardhaugh. Vannak olyan témák, melyek mindkét nyelvi kód használatát lehetővé teszik.

Az, hogy milyen kódot választunk, milyen kódra térünk át egy bizonyos alkalommal, azt jelzi, hogy milyennek szeretnénk látszani mások szemében. Minél több kódot ismerünk, annál nagyobb az előnyünk az egy kódot használó, ismerő emberekkel szemben.

Kiss Jenő (1995) a nyelvek közötti váltást, illetőleg váltogatást nevezi kódváltásnak. Pontosabb meghatározása szerint: „A kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a változó használata egy megnyilatkozáson belül vagy egyazon beszédaktusban” (KISS 1995; 210). Wardhaugh-hoz hasonlóan Kiss is kétfajta kódváltásról beszél. Az egyik a kontextuális, a másik a szituatív kódváltás.

Lanstyák István definíciója az eddigi meghatározásoknál jóval részletesebb. „Kódváltásnak, illetve kódváltogatásnak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfajait nevezzük, melyekben a beszélő egyetlen diskurzuson belül két különböző nyelvet, pontosabban: két különböző nyelvhez tartozó elemeket használ, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelénének egymásnak” (LANSTYÁK 2006; 107).

Egy kétnyelvű diskurzus *bázisnyelve* vagy másképpen *mátrixnyelve* a diskurzus elsődleges nyelve, vagyis az a nyelv, amelyiken a beszélgetés elvileg folyik. A mátrixnyelv elnevezés Myers-Scotton nevéhez köthető. Felállított egy modellt, a Mátrixnyelv Keret Modelljét. A model a mátrixnyelv és a vendégnyelv nyelvtanából indul ki, és kétnyelvűek kódváltásokat tartalmazó beszélt nyelvi diskurzusaiban írja le a két nyelv viszonyát. A kétnyelvű diskurzus *vendégnyelve* vagy *beékelte nyelve* pedig az a nyelv, amelyikből a bázisnyelven folyó diskurzusban megjelennek elemek. A vendégnyelvi elemet vagy elemek sorozatát vendégnyelvi betétnek nevezzük.

Lanstyák (2006; 108) aszerint, hogy a kódváltás mekkora, milyen nyelvi egységet érint, három csoportot különböztet meg.

A bázisstartó kódváltásnál a kódváltás egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet (egy vagy több szó szerkezetet, szó szerkezettagot, nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémát) érint. Ez a bázisnyelv a diskurzus folyamán változatlan marad, a vendégnyelvből csak betétek (szavak vagy szó szerkezetek) kerülnek át a megnyilatkozásba.

Bázisváltás történik, ha a kódváltás egy megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb nyelvi egységet (egyszerű mondat, összetett mondat egy vagy több tagmondata, egy egész összetett mondat vagy több önálló mondat, de nem mondatzó) érint. Ekkor a bázisnyelv megváltozik. Bázisváltogatásról akkor beszélünk, ha sorozatos bázisváltással van dolgunk.

Mondaton kívüli kódváltás az, amikor a kódváltott szekvencia mondatzó, megszólítás vagy más hasonló elem.

A kódváltás egy nyelven belül is történhet pl. a köznyelv és a nyelvjárás között. A dolgozatban a két nyelv közötti kódváltásra helyezük a hangsúlyt, mert a verbászi nyelvhasználat kapcsán ez a domináns.

A kódváltás nyelvtani típusai

Lanstyák (2006) szerint a beszélő ötféleképpen építheti be a vendégnyelvi betéteket a megnyilatkozásba.

1. Z típusú bázisstartó kódváltás (a vendégnyelvi betétek testetlen eszközökkel épülnek be a bázisnyelvi megnyilatkozásba)

2. B típusú bázisstartó kódváltás (a vendégnyelvi betétek bázisnyelvi morfémák segítségével épülnek be)

3. V típusú bázisstartó kódváltás (a vendégnyelvi betétek vendégnyelvi morfémák segítségével épülnek be)

4. H típusú bázisstartó kódváltás (a vendégnyelvi betétek nem kapnak semmilyen toldalékot)

5. X típusú bázisstartó kódváltás (a töredezett megnyilatkozásokban található kódváltás)

A Z típusú vendégnyelvi betét nem kap toldalékot. B típusú kódváltásról akkor beszélünk, ha a bázisnyelvű megnyilatkozásba bázisnyelvi morfémák segítségével épülnek be a vendégnyelvi betétek. V típusú kódváltásnál a vendégnyelvi betétek vendégnyelvi toldalékokat kapnak. H típusú kódváltás esetében a vendégnyelvi betét nem kap toldalékot, holott arra szükség volna. X típusú kódváltásról akkor beszélünk, ha a toldalékok jelenléte vagy hiánya nem releváns, azaz, ha vannak is benne testes vagy testetlen morfémák, ezek hibásak vagy hibásak is lehetnek.

A kódváltás oka lehet a nyelvtudás foka: a kódváltó azt a nyelvet választja, részesíti előnyben, amelyiket jobban ismeri. Elmondható, hogy nyelvhasználatunkkal, megnyilatkozásunkkal mások szemében képet alkotunk magunkról, mert „a szerint a kód szerint ítélnék meg bennünket, amelyet egy adott alkalommal használunk. Az emberek különböző érzésekkel viseltetnek a különböző kódok iránt: bizonyos akcentusokat »kellemetlennek«, másokat »gyönyörűnek« tartanak; bizonyos regisztereket »unalmasnak», bizonyos stílusokat »pedánsnak« tekintenek; bizonyos nyelvek vagy nyelvfajták »elfogadhatatlanok«, illetve beszélők »kevésbé kíváncsiak« és így tovább” (WARDHAUGH 1995; 100).

Fishman kidolgozta a nyelvcsere visszafordítására irányuló nyelvi tervezési elméletét. Fishman a földrengések intenzitását mérő Richter-skála mintájára alakította ki a korosztályok közötti kommunikációs töréspontok minősített skáláját. Ez a skála a beszélőközösségek nyelvének veszélyeztetettségi fokozatait jeleníti meg. Minél nagyobb érték rendelhető egy-egy közösség nyelvészociológiai helyzetéhez, annál nagyobb mértékű a közösségi nyelvváltozat kihálásának veszélye. (A táblázatban X nyelv a visszaszoruló változatot, Y pedig a terjedő nyelvet jelöli.)

A nyelvcsere visszafordításának fishmani modellje (FISHMAN 1991; 395):

*„A nyelvcsere megfordításának fokozatai:
a korosztályok közötti kommunikációs töréspontok minősített skálája*

I. A nyelvcsere megfordítása a diglosszia elérése által

8. fokozat: A nyelv rekonstrukciója és/vagy individuális elsajátítása a felnőttkorban.
7. fokozat: Kulturális interakció az X nyelven, elsősorban a közösség X-et beszélő idősebb korosztályának bevonásával.
6. fokozat: Az X-et beszélő, intergenerációs folytonos közösség létrehozása a családi élet, területi koncentráció és a környező intézmények közötti kapcsolat kiépítése és hangsúlyozása által: az anyanyelv átadásának alapja.

5. fokozat: Írásbeliség a közösségi iskolák révén, amelyek a kötelező oktatás követelményeinek való megfelelést nem tekintik céljuknak.

II. A nyelvcsere megfordítása a diglosszia meghaladása által (annak elérését követően)

- 4.a fokozat: Iskolák, amelyek az X csoport ellenőrzése alatt állnak, és amelyek a kötelező oktatás helyett látogathatók.
- 4.b fokozat: Az Y csoport ellenőrzése alatt álló iskolák az X csoporthoz tartozó tanulók számára.
3. fokozat: Helyi/regionális munkahely mind az X-et, mind az Y-t beszélők körében.
2. fokozat: Helyi/regionális tömegtájékoztató és közigazgatási szolgáltatások.
1. fokozat: Munkahely, tömegtájékoztató, oktatás és közigazgatás magasabb és nemzeti szinten.”

Fishman szerint a nyelvcsere visszafordítása nem lehetséges a terjedő nyelven folyó családi szocializáció gyakorlatának megváltoztatása nélkül. Ez a változás pedig csak akkor valósul meg, ha a törekvés a helyi közösségek szándékaival és céljaival legalább részlegesen egybeesik. Ha az utóbbi feltétel fennáll, a 6. fokozatot akár kormányzati intézmények támogatása nélkül is el lehet érni. A 6. fokozat célja a visszaszoruló nyelv funkcióinak és beszélői létszámának együttes kiterjesztése, és ennek megvalósítása csak az elsődleges nyelvi szocializáció alakításán keresztül valósulhat meg. A modell azt is hangsúlyozza, hogy a formális szociolingvisztikai színterek nyelvhasználatának alakítása – például a visszaszoruló nyelv bevezetése az iskolai oktatásban – önmagában nem elegendő a nyelvcsere folyamatának megszakításához. Verbászon is ez a helyzet figyelhető meg. A magyar nyelv használata kizárólag a familiáris szférára szorul vissza, vagy még onnan is kiszorul (6. fokozat). A kisebbségi nyelvnek az állami oktatáson kívül szervezett oktatása van meghatározott programok segítségével, de ez csak választható tantárgyként szerepel, tehát nem kötelező (5. fokozat). A kisebbségi nyelvet a munkahelyeken nem lehet alkalmazni, mert mindenféle ügyintézés többségi nyelven történik. Verbászon a kisebbség nyelvét a helyi közigazgatásban, lokális médiában nem használják. Olyan nyelvstratégiára van szükség, amely a fishmani modellben részt vevő változatosságokat figyelembe veszi.

Hamers és Blanc (1989; 176) a nyelvcsere folyamatának linearitását egydimenziós modelljükben az ábra olyan kontinuumot jelenít meg, amely

diakrón folyamatként a beszélők egymást követő korosztályainak nyelvi kompetenciáját a visszaszoruló nyelv (L_x) és a terjedő nyelv (L_y) ismeretének egymáshoz viszonyított arányával jellemzi. A beszélőközösségre kezdetben jellemző egynyelvűséget (L_x) a más nyelvű többségi csoportokkal érintkezésbe lépve kialakuló kétnyelvűség váltja fel, amelyben a beszélők kisebbségi nyelvi dominanciájú kezdeti szakaszát ($L_x > L_y$) a következő korosztály kiegyenlített kétnyelvűsége követi ($L_x = L_y$), majd a sorban a többségi nyelven domináns kétnyelvű beszélők csoportja következik ($L_x < L_y$). A folyamat utolsó állomásaként kialakul a beszélőknek a többségi nyelven egynyelvű korosztálya (L_y).

egynyelvűség → KÉTNYELVŰSÉG → egynyelvűség

L_x → $L_x > L_y$ → $L_x = L_y$ → $L_x < L_y$ → L_y

Az egymással kapcsolatba kerülő nyelvek kölcsönösen hatnak egymásra, s ez fokozottabban érvényes a heterogén nemzeti közösségekre, ahol az álmagyar nyelv nagyobb mértékben hat a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatára, mint fordítva. Így van ez a Vajdaságban is. A többnemzetiségű közösségekben a magyarok aránya – az évszázadok során – a történelmi és politikai viszonyok miatt nagymértékű változást mutat. A szerb nyelv hatása a magyar nyelvrendszer minden szintjén észlelhető, s már a korai gyermekkorban kezdődik. A másodlagos szocializáció során és azt követően az egyén mind jobban rá van utalva, hogy a többségi környezet nyelvét használja. Míg az óvodáskor előtti gyermek leginkább a családban mozog, a családtagokkal kommunikál, addig óvodás- és iskoláskorban már szükségszerűen kapcsolatba kerül a szerb nyelvvel, valamely idegen nyelvvel, s ez rendjén is van, mert ebben a korban sajátítja el legkönnyebben a második, harmadik nyelvet. A korai gyermekkorban tehát a családnak van döntő szerepe a gyerekek anyanyelvi fejlődésére (vagy a kétnyelvűség kialakítására, ha vegyes házasságban született). Ez később is nagymértékben befolyásolja az egyén nyelvhasználatát, de a tapasztalatok alapján a szocializálódás folyamata során az óvoda, az iskola, az utca, a média hatása átveszi ezt a domináns pozíciót a családtól. Az óvodában, iskolában az anyanyelvápolásra fektetett fokozottabb hangsúly elodázhathatja, csökkentheti a szerb nyelv negatív befolyását, de ugyanakkor annak gyorsabb és könnyebb elsajátítását is lehetővé teszi. Ha azonban a tanulók anyanyelvi tudása és kifejezőkészsége nincs kellőképpen megalapozva, később már nagyon nehéz kivédeni a környezeti nyelv hatását, sőt szinte lehetetlen.

A verbászi diákok esetében a szerb nyelv hatása a magyar nyelv minden szintjén tapasztalható, kezdve a beszédhangok helytelen, magyartalan ejtésétől a magyar nyelv szellemétől idegen mondatalkotásig, de leginkább mégis a szóhasználat terén érhető tetten.

Verbász területi elhelyezkedése és a lakosság számaránya

Verbász a Vajdaság dél-bácskai körzetében található, Szenttamás, Temerin, Újvidék, Petróc és Palánka községgel határos.

A lakosság számaránya a nemzeti vagy etnikai hovatartozás szerint

	Verbász község	városi lakosság	vidéki lakosság	Verbász
összesen	45 852	25 907	19 945	25 907
szerbek	21 907	10 670	11 237	10 670
montenegróiak	11 371	7785	35 86	7785
jugoszlávok	675	529	146	529
albánok	45	13	32	13
bosnyákok	23	10	13	10
bolgárok	14	14	-	14
bunyevácok	23	16	7	16
vlahok	1	-	1	-
magyarok	2885	2003	882	2003
macedónok	155	84	71	84
muzulmánok	100	40	60	40
németek	127	106	21	106
romák	136	40	96	40
románok	7	7	-	7
oroszok	47	44	3	44
ruszinok	3765	1478	2287	1478
szlovákok	312	89	223	89
szlovénok	57	46	11	46
ukrajnaiak	975	745	230	745
horvátok	659	427	232	427

csehek	18	17	1	17
többiek	60	46	14	46
nem nyilatkoztak és meghatározhatatlanok	1326	904	422	904
regionális hovatarozás	149	111	38	111
ismeretlen	1014	682	332	682

A lakosság számának áttekintésekor a 2002-es népszámlálás adatait vettük alapul. Mindebből kiderül, hogy a magyar lakosság Verbászon számarányát tekintve kisebbségben van.

Sok esetben a magyar nyelv ismerete inkább passzív, és az elődök nyelve már nem a kommunikáció elsődleges eszköze. Mivel a verbászi magyarság harmadik generációjába tartozó személyek nagyobb része vegyes házasságból származik, így nekik kétféle származásuk és feltehetően két(féle) vagy kettős identitásuk van, illetve felnőttként azzal fognak rendelkezni. A származás adott, az egyén identitása azonban változó. Egy magyar szülőktől származó, Szerbiában született egyén szerb nemzetiségűnek is vallhatja magát, és tarthatja a szerb nyelvet anyanyelvének. Ez például akkor fordulhat elő, amikor a (sokszor szerb gyökerekkel is rendelkező) szülők tudatosan nem használják otthon a magyar nyelvet, a magyarsághoz érzelmi kötődésük nincsen. Vegyes családokból származóknál az identitásérzés szintén könnyen átbillenhet a szerb javára. A szülők és az iskolák feladata, hogy a kettős (nyelvi) identitást tudatosítsák, rögzítsék.

A Verbászon élő sokadik generációs magyarság esetében az egyén nyelvi életében a magyar nyelv a második helyre kerül. Mivel Verbászon nincs magyar tannyelvű iskola, sem magyar tagozat, így az első nyelv az iskola nyelve, vagyis a szerb nyelv. Ez a nyelv a szerb nemzetiségű tanulók anyanyelve. A szerb iskolarendszer a más nemzetiségű családok gyermekei számára a legtöbb településen támogatja az anyanyelvi (származási nyelvi) oktatást. Első nyelvként ekkor az anyanyelv szerepel, a szerb nem anyanyelv, hanem környezetnyelv.

A magyar mint származási nyelv nemcsak abban tér el a magyar mint idegen nyelvtől, hogy tanulója magyar (párú) házasságból származik. A magyar származási nyelvet tanulóknak nem kell kiegyensúlyozott kétnyelvűeknek vagy két anyanyelvűnek lenniük. A kétnyelvűségnek azonban feltételnek kellene lennie. A magyar nyelvet a gyermekeknek mikrokörnyezetükben, illetve kisebb, időszakos makrokörnyezetükben (pl. magyarországi nyaralás) rendszeresen és biztosan kellene használniuk ahhoz, hogy az iskoláskor kezdetével már legyen olyan magyar nyelvi kompetenciájuk, amelyet fejleszteni lehet.

„A magyar származási nyelvként történő oktatása nem csak nyelvoktatás. A magyar nyelvi kompetencia kialakításához mint elsődleges feladathoz rendeljük a magyar (vonatkozású) kulturális ismereteket. Más oldalról megközelítve: a kulturális ismeretek átadásával egyidejűleg, azok segítségével támasztjuk alá, erősítjük meg a nyelvi kompetenciát. A kulturált nyelvi magatartásra való felkészítés tehát a magyar nyelvi és irodalmi nevelés mellett a történelmi, a földrajzi, a művelődéstörténeti stb. ismeretek átadásával jár együtt. A fokozatosan bővülő szóhasználat, a szövegértési képesség fejlődése a tantárgyi integráció során tágítja a tanulók magyar nyelvi kompetenciáját. A tárgyi tudás alapvető eszköze a magyar nyelvi és kulturális kompetencia fejlesztésének. A tanterv megvalósítása során a magyar származási nyelvként történő oktatásában törekedni kell a tanulócsoportok, azon belül is az egyes diákok szükségleteinek megfelelő módszertani változatosságára és differenciálására” (ILLES-MOLNÁR).

Bokor József (2009; 19–20) tanulmánya oktatási, kutatási és személyes tapasztalatokból kiindulva írja le a muravidéki magyar anyanyelv használatának legfontosabb jellemzőit. Ugyanezek a jellemzők érvényesek a verbászi magyarság anyanyelv használatára is:

- „kevés és csökkenő tendenciájú a magyar nyelv beszélőinek a száma;
- erősen szórványosodik a magyarság (sok a vegyes házasság, erős a migráció, az asszimiláció és az előregedés);
- nem működik egyformán a három szint: a családi-mindennapi, a közéleti-szakmai és a tudományos-publicisztikai-szépirodalmi szint;
- korlátozódnak a funkciói, csökken az életképessége, és szűkül a használati köre.”

A kódváltás és szituációi

A verbászi felmérés interjúja a következő kérdéseket tartalmazza:

1. Milyen nyelvű tévéműsorokat szoktál nézni?
2. Milyen nyelven beszélsz: szüleiddel, nagyszüleiddel, barátaiddal, rokonaiddal? (Miért?)
3. Milyen gyakran használod a magyar nyelvet? (Miért?)
Ritkán
Mindig
Gyakran
4. Mi történt veled a nyári szünidőben?
5. Meséld el, mi történt veled tegnap!

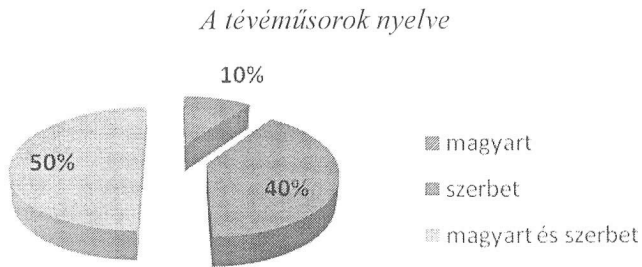
Először is megvizsgáljuk a gyerekek nemek szerinti eloszlását, majd a szülők nemzeti hovatartozását és az iskolák szerinti eloszlást.

Az adatközlők 60%-a lány és 40%-a fiú.

A gyerekek 50%-a magyar családból származik, a másik 50% pedig vegyes házasságból.

A gyerekek 30%-a a Svetozar Miletić Általános Iskolába jár, míg 70%-uk az Október 20-a Általános Iskolába.

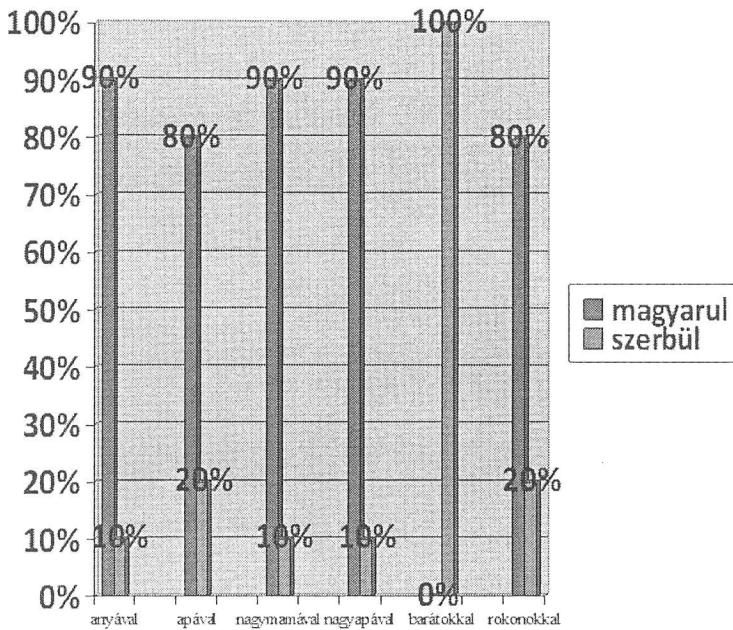
A kérdésekre adott válaszok értékelésével a következő eredményeket kaptuk:

Az adatközlők 50%-a magyar és szerb nyelvű tévéműsorokat egyaránt néz, 40%-uk csak szerb nyelvű tévéműsorokat néz, és csak 10%-uk néz magyar nyelvűeket. Ezekből az eredményekből láthatjuk, hogy a média is nagymértékben befolyásolja a gyerekeket abban, hogy melyik nyelvet használják intenzívebben. Tehát a média egyfajta követendő példát jelent a számukra, ez látszik is a százalékokból, mivel a 40% elég magas arány.

A kommunikáció nyelve generációk függvényében

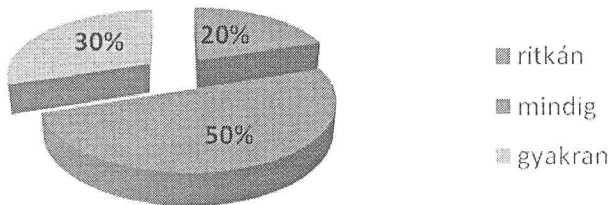
A Milyen nyelven beszélsz szüleiddel, nagyszüleiddel, barátaiddal, rokonaiddal? kérdésre a következő eredményeket kaptuk:

A gyerekek 90%-a magyarul beszél az anyjával és a nagyszülőkkel, 80%-a pedig az apával és a rokonokkal, míg a barátokkal senki sem beszél magyarul (0%).

A magyar nyelv használatának gyakorisága

A magyar nyelv használatának a gyakoriságát vizsgáló kérdésre a következő válaszokat kaptuk.

Az adatközlők 50%-a (vagyis azok a gyerekek, akik magyar házasságból származnak) mindig használja a magyar nyelvet, 30%-uk gyakran, és 20%-uk ritkán, ez utóbbiak vegyes házasságból származnak.

A gyerekek kódváltása spontán beszédben

A következő adatok összegyűjtésére úgy került sor, hogy az interjú két utolsó kérdésében a gyerekeknek mesélniük kellett a megadott témáról. Ezzel az volt a célunk, hogy konkrét példákkal támasszuk alá a kódváltást.

A vendégnyelvi betétek beépülését a megnyilatkozásokba Lanstyák meghatározása szerint csoportosítottuk.

Z típusú kódváltás figyelhető meg a következő mondatokban:

Ništa više.

A nagyapám onako bio sretan, és akkor elenged kint játszani.

Ottan van nagy ljudi koji beszél magyarul.

Én ujutru sam ustala, és kicsit kimentem napolje.

B típusú kódváltás van a következő mondatokban:

Voltam/voltunk a bazenon.

Voltam banjába.

Mentünk a salába.

A bazenon voltunk fürdeni.

Voltam takmičenjén itt Verbászon és kaptam medaljokat.

Crtanikat néztem a tévében.

Példák a H típusú kódváltásra:

Ottan a Vrbas ljudi mind beszél szerbül.

X típusú kódváltás figyelhető meg a következőkben:

Voltunk rokonoknál Budimpeštalon.

Játszottunk kompjuterba.

Mentem dógozni a földön.

Az enyém barátai nem tud magyar.

Lanstyák meghatározását szem előtt tartva azt állapíthatjuk meg, hogy ezek a gyerekek a bázisstartó kódváltást alkalmazzák.

Összegzés

Ebben a környezetben a szerb nyelv hatása magától értetődő és elkerülhetetlen. A tanulás és tanítás nyelve kizárólag a szerb. A magyar már csak választható tantárgyként szerepel. Sokszor a szülők a gyerekek helyett döntenek el, hogy kell-e a magyar nyelv vagy nem. A szülők nagyon sok esetben úgy

gondolják, hogy a gyerekek ebben az országban könnyebb lesz a jövőben boldogulnia, ha a szerb nyelvet használja és azon a nyelven tanul. Vegyes házasságban a szülők inkább a többség nyelvét használják, hogy mindenki megértse őket, és nem nagy gondot fordítanak arra, hogy a gyerek elsajátítsa a magyar nyelvet, valamiért ezt nem tartják fontosnak. A magyar nyelv helyzete Verbászon elég szomorú. Sajnos kihalóban van, tehát a nyelvcsere példájával állunk szemben. Általában a magyar házasságból származó gyerekek választják a magyart, mint választható tantárgyat és az olyan vegyes házasságból származó gyerekek, ahol az anya magyar anyanyelvű.

Reméljük, hogy a tudatos tervezésnek, a nyelvpolitikának és a kutatók munkájának köszönhetően megakadályozhatjuk a magyar nyelv elsorvadását, valamint elősegíthetjük az anyanyelvként történő oktatását is.

Irodalom

- BARTHA Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- BOKOR József (2009): A nyelvpolitika és a muravidéki kétnyelvűség. = Bokor József (2009): Nyelviség és magyarság a Muravidéken. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- CSERNICKÓ István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó, Budapest
- CSERNICKÓ István: Az ukrán nyelv oktatásának problémái Kárpátalja magyar iskoláiban. URL: www.hhrf.org/netpansip/ungparty/docu/.../ukrannyelvokt.htm
- FISHMAN, Joshua A. (1991): Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Multilingual Matters, Clevedon. = Bodó Csanád: Nyelvi szocializáció és nyelvi tervezés a moldvai magyar–román kétnyelvű beszélőközösségekben.
- GASPARICS Judit: A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada. URL: www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=265
- HAMERS, Josiane F. és Michel H. A. Blanc (1989): Bilinguality and Bilingualism. Cambridge University Press, Cambridge
- ILLÉS-MOLNÁR Márta: Minden anyanyelv származási nyelv, de nem minden származási nyelv anyanyelv. URL: www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=191
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- LAKOVA, Cvetelina: Kétnyelvű kisiskolások anyanyelvi nevelése Bulgáriában. URL: www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=156
- LANSTYÁK István (1991): A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918 – 1991). = Kontra Miklós (szerk.) Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 11–72.

- LANSTYÁK István (2006): A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában. = Uő.: Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- NÉMETH Andrea (2001): A kódváltás pragmatikai kérdései egy kétnyelvű közösségben. Forum Társadalomtudományi Szemle, 3. www.foruminst.sk/index.php?&Mid=&
- SHIROBOKOVA, Larisa: Az udmurt nyelv és anyanyelvi oktatásának mai helyzete. URL: www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=121
- STANOVNIŠTVO. Nacionalna ili etnička pripadnost. Podaci po naseljima 1. Beograd, februar 2003. Republika Srbija, Republički zavod za statistiku
- WARDHAUGH, Ronald (1995): Szociolingvisztika. Osiris–Századvég, Budapest

CODE SHIFTING OF HUNGARIAN SCHOOLCHILDREN IN VERBÁSZ

The topic of the research was code shifting of Hungarian schoolchildren in the town of Verbász (Vrbas); the research was carried out using the method of sociolinguistic interview. The subjects of this study were Hungarian schoolchildren attending the “Svetozar Miletić” and “Oktober 20” primary schools. The paper gives the definitions of code shifting and the elaboration of the material compiled during the interviews. The interviews reveal the types of code shifting used by the informants.

Keywords: definitions of code shifting, grammatical types of code shifting, Verbász (Vrbas)

DANYI MAGDOLNA

Palics

Ribarska 1.

magdolnadanji@gmail.com

BESZÉDSZERŰ MONDAT-
ÉS GONDOLATALAKZATOK KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
HAJNALI RÉSZEGSÉG CÍMŰ VERSÉBEN

Speech-like Rhetorical Sentence-and-Thought-Figures
in the poem *Hajnali részegség* by Dezső Kosztolányi

A tanulmányban Kosztolányi Dezső *Hajnali részegség* című csodálatosan szép versében elemzem a beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokat mint a költői beszédigény és a szónoki szövegszervezés költői nyelvi eszközeit.¹ A meghatározó jellegűnek mondható beszédszerű retorikai alakzatokban Kosztolányi poétikájának, költői világlátásának nyitottsága érvényesül a nyelvileg is jelölt olvasó bevonásával a szövegbe. Célom a *beszédszerűség* konkrét költői nyelvi alakzatainak, az állító és a kérdő pragmatikai alakzatoknak a vizsgálata, kifejtve eközben, hogy miért tekintem őket pragmatikai alakzatoknak, megkülönböztetve e beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokat az élőnyelvi spontán beszéd nyelvi-grammatikai formáitól is. *Kulcsszavak:* Kosztolányi Dezső, Hajnali részegség, beszédszerű, mondatalakzat, gondolatalakzat, pragmatikai, szónoki, beszédigény, megszólítás, kérdés.

I.

Egy korábban írt tanulmányomban (*Beszéd és vers, A költői nyelv beszédszerűségét kialakító versmodellek Kosztolányi Dezső A bús férfi panasza [1924] című kötetében*) úgy láttam, hogy Kosztolányi Dezső költői nyelvének meghatározó jegyei a beszédszerűség és a zeneiség. Úgy gondolom,

¹ A tanulmány az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének 2010. november 17-én és 18-án *A beszéd módzatai* címmel megtartott nyelvészeti konferenciáján felolvasott szöveg szerkesztett változata.

hogy erre utalt az impresszionista kortárs kritika is, amikor Kosztolányit a magyar nyelv „nyelvművésze” nevezi.

Idézem meghatározásom e korábbi tanulmányból: „Kosztolányinál a vers kialakulását, létrejöttét egyfajta *beszédigény* befolyásolja. (...) Kosztolányi költői nyelvének beszédszerűségét olyan stílusjegynek tekintem, amelyből, különösen, ha az valóban egész költészetére vonatkoztatható, Kosztolányi poétikájának, költészetfelfogásának egésze is értelmezhető lesz: költészetének, költői világlátásának nyitottsága, a mindig feltételezett befogadó bevonása a költői gondolkodás folyamatába, mely költészetének korszerűségét, a 20. századi modern költészet egy alakváltozatát jelöli, szemben például a hermetikus költészettel” (DANYI 2007).

Ez idézett tanulmányomban előreláttam mostani dolgozatom témáját is. „A költői nyelv beszédszerűségét kialakító, létrehozó versmodellek elemzését szükséges lenne kiegészíteni a beszédszerűség konkrét költői nyelvi alakzatainak elemzésével, tipologizálásukkal, s retorika elméleti meghatározásukkal” – írtam (DANYI 2007), azzal, hogy mostani elemzésem a *Számadás* verskötetben 1935-ben megjelent *Hajnali részegség* című nagy versben tárja fel és jellemzi a beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokat.

2.

Kosztolányi Dezső sok versében, így a *Hajnali részegség* című híres versében is, nyelvileg jelölt, sőt témává lesz a valakihez közvetlenül intézett szólás. Ez a valaki lehet a megnevezetlen hallgató, illetve olvasó, akit csak az egyes szám (esetleg többes szám) 2. személy jelöl, vagy egy megnevezett másik személy (például itt a *barátom*) megszólítása. E verseiben Kosztolányi azonnal kialakítja azt a *beszédhelyzetet*, amelyben a költő a maga kommunikatív-pragmatikus intencióját egy jelen idejű, valakihez máshoz intézett beszédként vagy kérdésként látatja. Ez az inkább fiktív, mint reális beszédmozzanat költői nyelvének kialakításában Kosztolányi egy meghatározó stratégiája lesz. „A könyvet mindig ketten alkotják, az író, aki írta, s az olvasó, aki olvasta” – írta Kosztolányi Dezső 1928-ban, öt évvel azután, hogy az angol Richards *A jelentés jelentése* című könyvében megfogalmazza a szemantikai relativizmus tételét” (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004).

Kiefer Ferenc írja *Jelentéelméletében* (KIEFER 2007), hogy a beszélőnek „kommunikációs céljának megfelelően meg kell találnia az adott beszédhelyzetben a legalkalmasabb, legmegfelelőbb megnyilatkozást”. Kosztolányi költészetében ez sokszor a fiktív, mégis tényleges kommunikációra törő beszédigény, amelyet az 1. és a 2. személy közti szemantikai struktúra kialakításával argumentál.

„Attól függetlenül, hogy maga a beszélő és a hallgató ebben a szemantikai struktúrában meghatározott-e, a köztük levő *szociális kapcsolat* megalapozottá lesz” – olvasható a *Grundzüge einer deutschen Grammatik* volt keletnémet grammatikakönyvben (HEIDOLPH–FLAEMIG–MOTSCH 1981). Úgy gondolom, hogy Kosztolányi Dezső poétikájának ún. *nyitottsága* erre a gondolatilag és pszichikailag óhajtott és a kommunikatív-pragmatikai alakzatokban bizonyosságként tételezett *szociális kapcsolatra* támaszkodik. Versmondait, melyeket ez a nyelvileg-grammatikailag jelölt kommunikatív-pragmatikai intenció formál, s amelyekben a köznyelvből vett lexémák szó szerinti jelentésükben használtak, beszédszerű mondat- és gondolatalakzatnak nevezem. Beszédszerű mondat- és gondolatalakzatoknak nevezem azonban azokat az egyes szám (esetleg többes szám) első személyű közléseket is, amelyekben a költői én kommunikációs-pragmatikai intenciója az önmagáról való monologikus vagy vallomásos közvetlen beszéd, esetleg önmagához intézett kérdések megfogalmazása. Ezek a beszédszerűnek tartott versmondatok hangsúlyosan a köznyelvből származó, szó szerinti jelentésükben használt kifejezések nyelvtani formációi, legtöbbször az élőnyelvi spontán beszédben használt szavakkal, melyek a beszélő, megnyilatkozó költői én által fontosnak tartott beszédhelyzetre vagy/és léttapasztalataira közvetlenül vonatkozó állításokat fogalmazzák meg. Pragmatikai szempontokkal megközelíthető *pragmatikai alakzatoknak* tekintem tehát e versmondakat is, amikor is a hallgató, illetve olvasó latensen jelen van, feltételezett a költő poétikai szemlélete által, vagy mint e versben, tudott is a versszöveg többi kompozicionális egységéből.

Nem foglalkozom e dolgozatban azzal a nagyon fontos kérdéssel, hogyan hozta létre a nyelvművész Kosztolányi a köznyelvből építkező beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokban költői nyelve összetett dallamosságát, zeneiségét, hogyan alakította ki versmondait és verssorait gazdag rímstruktúráját, minthogy ez külön vizsgálatot igényel.

3.

A *Hajnali részegség* című verset a magyar költészet egyik legszebb verseként olvassuk, melynek szépségét olvasatomban a vers kompozicionális és strukturális felépítettségében megvalósult ellentétező kommunikációs-pragmatika intenció összehangoltsága eredményezi; a megszólított barát-hoz intézett, a köznyelvből építkező beszédszerű közlések és az így kialakított beszédhelyzetben a barátnak elmondott, ám a költői nyelvi megjelenítés gazdag lehetőségeivel megidézett csodálatos, rendkívüli *égi látomás* kompozicionális és gondolati összetartozása. E nagy vers olyan monologikus

kompozíciót alkot, amelyben a megnyilatkozó költői én mintegy szónoki beszéd-, illetve szövegtervezéssel a ténylegesen megéltnek állított rendkívüli élményt, az égi látomást nemcsak a maga rendkívüli szépségében bemutatni akarja, hanem a barátjához intézett beszédszerű közléseivel mintegy meg is akarja őt győzni, és ismeretlen olvasóit is, a csodálatos látomás valóságosságáról, igazság hiteléről. A meggyőzés szónoki igényének ez esetben külön súlya van, hiszen a költő állítása szerint látomásában a mennyországot, az égi másvilágot látta, és magát „*az ég óriását*”, „*a nagy ismeretlen Urat*”, gyönyörű, profán, „világias” költői képekben megjelenítve.

A gyönyörű vers tehát monológus megszólítással, a barátjához intézett költői beszámoló, akinek bevonása mindannyiunk meggyőzését szolgálja.

4.

A vers 10 különböző hosszúságú, szabad szerkezetű, rímstruktúrájában gazdag versszakból áll, melyeket másodfokú kompozicionális egységnek is nevezek. Itt nem elemzem a nagy vers kompozícióját, az azonban biztos állítható róla, hogy eleget tesz a **szónoki beszéd** bevezetés–tárgyalás–befejezés retorikai felépítésének.

Az **első** szabad szerkezetű versszak minden versmondata a köznyelvből építkező beszédszerű mondat- és gondolatalakzat, azzal, hogy az élőnyelvi spontán beszéd elemeit tartalmazó beszédszerű versmondatok mellett az 5. összetett versmondat első tagmondata és az utolsó, a 12. sokszorosan összetett versmondat 5. és 6. tagmondata kifejezetten választékos köznyelvi elemekből építkezik. Az első versmondat kivételével monologikus közlések követik egymást a költő élethelyzetéről, melyeket az első versmondat, itt meg nem nevezett, csupán az egyes szám 2. személyű szóalakkal grammatikailag jelölt baráthoz intézett, s az egész verskompozíció szempontjából nagyon hangsúlyos közlése vezet be: „*Elmondanám ezt néked. Ha nem umnád.*”

A **második** szabad szerkezetű versszak versmondatai közül az első a megnevezetlen baráthoz intézett, egyes szám első és 2. személy közötti kapcsolatot jelölő kérdő mondat, amelyben az első versszak első versmondatához hasonlóan az elmondás kérdése tematizálódik. A 2. és a 3. versmondatban ez a szociális kapcsolat a beszélő és a megszólított másik személy között nemcsak megőrződik, hanem a 3. versmondatban az első személyű beszélő jelöletlen lesz, akárha idézné a megszólított személyhez intézett mondatát, vagy pedig egyszerre önmagához is és hozzá is intézi azt.

A **harmadik** szabad szerkezetű versszak versmondatai egyes szám első személyű beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok. Az egyes szám 2. személyű grammatikai igealak a 2. sokszorosan összetett versmondat egy tagmondatában

jelenik meg, és a 3. versmondattal egy tagmondattal, ez utóbbi azonban nyelvi-
leg jelölt idézet, s nem vonatkozik a később megnevezett barát személyére. E
versmondatok mindegyike választékos köznyelvi elemekből építkeznek.

A **negyedik** szabad szerkezetű versszak versmondattal közül az első vers-
mondattal első tagmondata, az utolsó előtti összetett versmondattal utolsó három
tagmondata és az utolsó összetett versmondattal első két tagmondata tekinthető
köznyelvből építkező, egyes szám első személyű beszédszerű mondat- és
gondolatalakzatnak, azzal, hogy az első versmondattal első tagmondattal
megneveződik a megszólított személy („*barátom*”), miközben beemelődik
egy hangsúlyosan választékos szóhasználat, melynek okán a többi tagmon-
dat nem beszédszerű költői nyelvi megfogalmazásként értelmezhető.

Az **ötödik** szabad szerkezetű versszak egyetlen, sokszorosan összetett
körmondattal áll, amelyben egyedül a bevezető első tagmondat igei és idő-
határozói szerkezete tekinthető élőnyelvi közlésre emlékeztető állításnak,
minthogy a tagmondatok mindegyike kifejezetten választékos köznyelvi
elemekből építkeznek, szemantikai terükben az égi látomást idézve meg.

A **hatodik** szabad szerkezetű versszakban az egész versszakot kitöltő,
szemantikailag az égi látomás újabb részleteit megjelenítő, sokszorosan ösz-
szetett körmondattal egyetlen tagmondat tekinthető a köznyelvből építkező
beszédszerű közlésnek, ám az itt is érvényesülő választékos szóhasználat,
valamint a korábbi tagmondatokban megnevezett égi lényt jelölő alany (*an-
gyal*) kérdésessé is teszi ezt.

A **hetedik** szabad szerkezetű versszak többszörösen összetett versmon-
datában az első két tagmondat tekinthető a köznyelvből építkező, egyes
szám első személyű beszédszerű közlésnek, azzal, hogy a második tagmon-
dat választékos igehasználata valamelyest ellent is mond az első tagmondat
köznapis, sőt pejoratív szóhasználatának: „*Szájtátva álltam, s a boldogságotól
föl-fölkiabáltam.*”

A **nyolcadik** szabad szerkezetű versszak első versmondattal a köznyelv
élőnyelvi elemeiből építkező, egyes szám első személyű beszédszerű mon-
dat- és gondolatalakzat, s ilyennek tekinthető a 2., önmagához intézett, több-
szörösen összetett kérdő mondatban az első négy kérdő tagmondat is.

A **kilencedik** szabad szerkezetű versszak első többszörösen összetett
versmondattal a köznyelv választékos elemeiből építkező tagmondatok
között az első, egyes szám első személyű tagmondat különválasztott, be-
vezető időhatározói szerkezete, valamint a harmadik, egyes szám első sze-
mélyű tagmondat tekinthető beszédszerű közlésnek, melyekben az élőnyelvi
beszéd választékos nyelvhasználatának konvencionizálódott alakzataira
ismerhetünk: „*halottjaim is itt-ott, egyre többen –*”. A második, vallomás
jellegű összetett versmondattal első tagmondata a köznyelv választékos eleme-

iből építkező, egyes szám 2. személyű beszédszerű mondat- és gondolatalakzat, ahogyan a 2. és a 3. egyes szám első személyű tagmondat is a köznyelv kifejezetten választékos elemeiből építkező, azokat szó szerinti jelentéssel használt beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok.

A **tizedik**, utolsó szabad szerkezetű versszak első sokszorosán összetett versmondatában az első, figyelemfelhívó, egyes szám 2. személyű igei szerkezetű tagmondatot, valamint a 2. és a 4. egyes szám 1. személyű tagmondatot tekintem beszédszerűnek, míg a 3. és az 5. tagmondatot a köznyelv választékos elemeiből építkező, ugyanakkor a választékos élőnyelvi beszédben felismerhető, konvencionálizálódott nyelvi alakzatnak mondhatjuk: „*s azt s tudom, hogy el kell mennem innen*” – a választékos köznyelvi beszédből tudott fogalmazás, a „meghalok” durvább kifejezés helyett.

A második, egyben utolsó összetett versmondat első, egyes szám első személyű tagmondata, mely ismételten meg is nevezi a megszólított személyt, barátját, beszédszerű mondat- és gondolatalakzat, míg az első tagmondatba beékelődött 2. tagmondat a köznyelv választékos elemeiből építkező, ám az élőnyelvi beszédben is lehetséges közlésnek minősül, szemben a verslezáró hangsúlyos helyzetben fennkölt érzéseket és gondolatokat megfogalmazó többi tagmondattal.

5.

A *Hajnali részegség* nagy vers összetett költői nyelvi struktúrájában a beszédszerű mondat- és gondolatalakzatoknak pragmatikai szempontok alapján a következő típusai különíthetők el:

Az **állító** versmondatok lehetnek:

1. A köznyelvből építkező és az élőnyelvi beszédre emlékeztető, egyes szám első személyű vagy egyes szám 2. személyű igei szerkezettel rendelkező, szó szerinti értelemmel formált beszédszerű közlések:

pl. a) „*Szájtátva álltam...*” (VII/1)

b) „*Te ismered a házam, / s ha emlékezni tudsz a / hálósobámra, azt is tudhatod, / milyen szegényes, elhagyott / ilyenkor innen a Logodi-utca, / ahol lakom.*” (II/2)

2. Beszédszerű mondat- és gondolatalakzatnak tekintem azokat a köznyelvből építkező, ám választékos szóhasználattal élő, a szavakat szó szerinti értelemben használó, egyes szám első személyű vagy egyes szám 2. személyű közléseket is, amelyekben a fogalmazás választékossága nem mond ellent egy tanult személy, író, élőnyelvi beszédnormáinak. Pl. „*Le is feküdtem. Ám a gép az agyban / zörgött tovább, kattogva-zúgva nagyban, / csak forgolódtam dühösen az ágyon, / nem jött az álom.*” (I/3)

3. Olyan köznyelvből építkező, egyes szám 1. vagy 2. személyű igei szerkezettel rendelkező, beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok, melyekben felismerhető lesz valamely, az élőnyelvi beszédben konvencionálizálódott nyelvi szerkezeti formáció. Pl. „*halottjaim is itt-ott, egyre többen –*” (IX/2)

4. Az élőnyelvi beszédből tudott, „a beszédpartnerhez intézett *bevezető szavak* célja, *hogy felhívják a figyelmet a közleményre, vagy meghatározott viszonyt létesítsenek közte és a leírt tények között: nézd, látod...*” (KESZLER 2000) Pl. „*Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinnem...*” (X/1)

5. A **kérdő** versmondatok vagy valaki máshoz, a megszólított baráthoz intézett, a köznyelvből építkező, az élőnyelvi beszédre emlékeztető, beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok – pl. „*Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?*” – vagy pedig önmegszólító, a köznyelv élőnyelvi vagy választékos elemeiből építkező, a szavakat szó szerinti értelemben használó, beszédszerű kérdő mondat- és gondolatalakzatok. Pl.: „... *hát te mit kerestél / ezen a földön, mily kopott regéket, miféle ringyók rabságába estél, / mily kézirat volt fontosabb tenéked...?*” (VIII/2)

6.

Wacha Imre az *Élőnyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz* című tanulmányában (KONTRA 1988) szükségesnek mondja „annak elemzését, hogy (...) az élősóra emlékeztető mondat szerkesztés (pl. Krúdy mondat szerkesztése) mennyire felel meg a spontán beszéd mondathatárának.”

Ezt figyelve Kosztolányi beszédszerű mondat- és gondolatalakzataiban csupán a legfőbb jellemzők felsorolására szorítkozom.

1. Az egyes szám első személyű mondat- és gondolatalakzatokban a költői én a maga élethelyzetéről, pl. az első versszakban az előző éjszakán bekövetkezett eseményekről számol be barátjának szubjektív és nagyon konkrét közlésekben. A valakihez intézett **elmondás** mondat- és gondolatalakzataiban az élőnyelvi spontán beszéd konkrét tény meghatározásai érvényesülnek. Pl. „*Múlt éjszaka – háromkor – abbahagytam a munkát.*”

Ugyancsak az élőnyelvi beszéd spontán jellemzője a versmondatok legtöbbször jelöletlen, kapcsolatos vagy magyarázó mellérendelő viszonya a szöveg alakulásban. Pl. „*Az, amit írtam, lázasan meredt rám. // Izgatta szívem negyven cigaretta.*” Ugyanez figyelhető meg a többszörösen vagy sokszorosan összetett beszédszerű versmondatokban is, azzal, hogy ezekben főlépül egy-egy hasonlító határozói, tárgyi vagy másfajta alárendelő mellékmondat is, tehát egy összetettebb szintaktikai szerkezet jön létre, ami kétségkívül az élőnyelvi spontán beszéd jellemzője is lehet. Pl. „*Mellettk*

a cipőjük, a ruhájuk, / s ők a szobába zárva, mint dobozba, / melyet ébren szépítnek álmodozva, / de – mondhatom – ha így reá meredhetsz, / minden lakás olyan, akár a ketrec.”

Az igei állítmány nélküli nominális első tagmondathoz jelölt kapcsolatos mellékmondatként kötődik a 2. hiányos nominális mellékmondat, melynek helyhatározóját egy hiányos, köznapi metaforikus hasonlító, alárendelő mellékmondat fejt ki, míg a 4. hiánytalan szerkezetű tagmondat kijelölő jelzői alárendelő vagy inkább álvonatkozó tagmondatként mellérendelő tagmondattá alakíthatóan minősíti a 2. és a 3. tagmondat helyhatározóit. Az 5. tagmondat ellentétes mellérendeléssel kötődik a 4. tagmondathoz, miközben főmondatként beleékelődik egy pragmatikus közlést tartalmazó igei állítás és egy feltételes mellékmondat. A közvetlenül pragmatikus közlés mintegy **függő idézetté** változtatja a tagmondatok állításait, az élőnyelvi spontán beszéd szituációját és szerkezetét idézve meg.

Ide tartozik természetesen a kötetlen társalgásokra jellemző s az e versben is megjelenő elliptikus nominális mondatszerkesztés (PETŐCZ 2002) és a hiányos nominális mondatok jelöletlen kapcsolatos, illetve magyarázó mellékmondatként való egymás mellé helyezése. Pl. „*Meg más egyéb is. A fekete. Minden.*” (Nem ismétlődik meg az *izgatta* igei állítmány az előző versmondatból.) Hangsúlyoznám, hogy e beszédszerű mondat- és gondolatalkatokban rendre megjelennek az élőnyelvi spontán beszédben használt szóalakok (pl. itt a *fekete* hiányos szóalak a *feketekávé* főnév helyett).

2. A **választékos** köznyelvi szóalakokból építkező mondat- és gondolatalkatokban is erőteljesen érvényesülnek a beszédigény kommunikációs szempontjai, és egy író választékos beszéd mondatainak tekinthetők. Pl. „*Szóval bevallom néked, megtörötten / földig hajoltam, s mindezt megköszöntem.*”

Kommunikációs ismereteink alapján állítható, hogy e szó szerinti jelentésükben használt szavak a legtermészetesebb módon elhangozhatnak tanult személyek közti beszélgetésben. Az idézett összetett versmondatban a baráthoz intézett fölérendelő mondat olyan egyes szám 2. személyű közlés, amely témaként értelmezi a maga megszólalását, beszédét, metanyelvi állításként **vallomásnak** minősítve azt. A tárgyi alárendelő, egymáshoz kapcsolatos mellérendeléssel kötődő tagmondatok választékos szóhasználatukban és jelentésük fennkölt érzelmi és gondolati telítettségében az **égi látomás** különleges, rendkívüli élményére reflektálnak.

A beszédszerűség pragmatikai és szemantikai jellemzői érvényesülnek a tagmondatok ige + határozó(k) vagy ige + tárgy könnyen áttekinthető szintaktikai szerkezetében, ami különböző fokú szintaktikai összetettséget alkotva ugyan, de elmondható a vers minden beszédszerűnek tartott mondatalkatáról.

A beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok másik szintaktikai jellemzője a kevés jelző használata, szemben az **égi látomást** megjelenítő, leíró versmondatokkal. A beszédszerűnek tartott versmondatokban előtérbe kerülnek a határozók, a közölt tények időbeli, módbeli pontos, konkrét meghatározásai, sőt esetenként a melléknevek és a melléknévi igenevek is határozói raggal ellátva, határozóként szerepelnek.

3. Az élőnyelvi beszédben konvencionizálódott, állandósultnak tekinthető nyelvi-szerkezeti formációk átvétele, miként a **bevezető szavak** használata is, a megszólított baráthoz vagy önmagához intézett versmondatokban természetesen a beszélt nyelv normáihoz és a beszélgetés kommunikációs-pragmatikai szempontjaihoz való igazodást jelenti, mintegy **idézve az élőnyelvi spontán beszéd nyelvi alakzatait**. E beszédszerű mondat- és gondolatalakzatok erőteljesen hangsúlyozzák a beszédszerűség pragmatikai intencióját.

4. A gyönyörű hosszú versben csupán két kérdő mondat- és gondolatalakzat van. A már idézett kérdő versmondatok közül a baráthoz intézett összetett versmondatokban az élőnyelvi kommunikációból tudott „*Várj csak...*” frazeológiai egység vezeti be a két kérdő tagmondatot, melyek nem **valóságos**, hanem **figyelemfelkeltő kérdések**, melyeket **költői** vagy **szónoki** kérdésnek is mondhatunk. Hangsúlyoznám itt a figyelem felkeltésnek az élőnyelvi spontán beszélgetésből ismert kommunikációs szándékát, amit esetenként a beszélő és a hallgató közti **szociális rétegződés** tényei is indokolhatnak, tényleges magyarázat igényét, szükségét feltételezve. Itt a beszédszerű költői közlésekben megfogalmazott beszédhelyzetet és az általa irányított beszédigényt fogalmazzák meg, egyben a beszédszerű versmondatok állításaira vonatkozó metanyelvi közléseként is értelmezhetően.

Nem tekinthető **valóságos kérdésnek** az önmagához intézett, többszörösen összetett kérdő versmondat első kérdő tagmondata sem, melyet kifejezetten élőnyelvi spontán beszédre emlékeztető állítás („*Egyszerre szóltam...*”) vezet be, az önmegszólító kérdő tagmondatban az egyes szám második személyű személyes névmást pedig a *Magyar értelmező kéziszótár* (1972) által **bizalmasnak** mondott „*hát*” **bevezető szó** egészíti ki, olvasatomban az önmegszólítás beszédaktusát nyomatékosítva. Az első kérdő tagmondatot emellett egy, a választékos köznyelvből ismert, konvencionizálódottnak mondható nyelvi szerkezet alkotja, „*mit kerestél ezen a földön?*”, a beszédhelyzet, ill. a szövegösszefüggés által befolyásolt, mégis állandónak mondható képi jelentéssel.

A hiányos 2. kérdő tagmondat, valamint a 3. hiánytalan kérdő tagmondat értelmezhető az írónak önmagához intézett **valóságos kérdéseként**, amit valamelyest mégis hiteltelenít a szembetűnően, durván leértékelő beszédigény.

A túlzásnak minősülő, negatív jelentésű „*kopott*” jelző, valamint a durva „*ringyó*” főnév a beszélő indulatosságát, tehát beszéde szubjektivitását minősíti, amit az **égi látomás** rendkívüli élménye váltott ki a költői énbén. Az írói léthez tartozó vagy tartozható élettények kérdés alakjában történő durva leértékelésében is az élőnyelvi spontán beszéd esetenként indulati túlzásokkal élő stratégiájára ismerhetünk.

Ez a leértékelő indulati stratégia mutatkozik meg az utolsó, a 4. kérdő tagmondatban is. Az elismert, sőt híres, és már nem fiatal költő, író a hivatására utaló „*kézirat*” kifejezés jelölte tartalmak alapvető fontosságát is kétségbe vonja, szembeállítva az **égi látomás** magasrendű jelentéskörével, a vallásos hit tartalmaival. A formailag **költői** vagy **szónoki kérdő mondat** szövegösszefüggésében tehát **valóságos kérdésként** jut jelentéshez.

5. Kosztolányi Dezső tíz különböző hosszúságú versszakból álló gyönyörű versében az első és a második szabálytalan versszak első versmondatai a költői beszédhelyzetet és a valakihez irányuló beszédstratégiát témaként, metanyelvi közlésekkel értelmezik. Ez a közvetlenül hangsúlyozott, megnevezett költői beszédigény formálja a beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokat, a megszólított hallgató, olvasó „*barátom*” megnevezésére azonban csak a 4. versszak első versmondatában kerül sor, amely egyben az **égi látomást** felidéző első összetett, névszói elemekből építkező hiányos nominális mondat is. A költői állítások az „*égbolt*” „*fényes nagyszerűségét*” hirdetik fennkölt hangvételű költői képekben. A **megszólítás** maga tehát nem kiemelt a költői beszédhelyzetben, ill. szövegösszefüggésben; az érzelmi és gondolati hangsúlyozás helyett inkább az égi látomásra való figyelemfelhívás a funkciója. A DUDEN *Grammatika* könyvében (1973) olvashatjuk a megállapítást, miszerint „az érzelmileg nem hangsúlyozott nominatív (ill. vokatív) megszólítás legtöbbször nem áll mondatkezdő helyzetben”. Példaként Goethe egy versét idézik.

A *Hajnali részszegség* nagy vers utolsó összetett versmondatában a fennkölt költői állításokat két beszédszerű tagmondat előzi meg, melyekhez kötődik a mondatértékű megszólítás („*barátom*”), ami hangsúlyozottan a verskompozíciót lezáró szubjektív költői közlés, **vallomás** (?) („*úgy érzem én*”) érvényességét, az utolsó tagmondatokban megfogalmazott nagy horderejű, fennkölt költői állítások igazsághitelét erősíti.

7.

Végezetül: Mondat- és gondolatalakzatoknak „a mondatformában is megnyilvánuló gondolatalakzatokat” tartom (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988). Az elnevezéssel a retorikai szakirodalomban a mondatalakzatokkal kapcsolatos,

illetve a mondatalakzatok és a gondolatalakzatok közötti nyitott kérdésekre kívánok utalni.

Fónagy Iván írja Szabó Lőrinc verséről: „...ha szándéka szerint köznapi nyelven szolt is, másképpen használja a nyelvet, mint a köznapi beszéd vagy a tudományos próza” (FÓNAGY 1992). Kosztolányi beszédszerű versmondadatai nyilvánvalóan a költői szemlélet stratégiájának részei és eredményei, s mint ilyenek retorikailag rendszerezhetők. A *Hajnali részegség* nagy vers beszédszerűnek mondott mondat- és gondolatalakzatait többségükben **pragmatikai alakzatként** értelmezem. Elsősorban természetesen, a **megszólítás** és a **kérdés** alakzatairól van szó. A **kérdő mondat** „alakzattá akkor válik, ha sajátos funkciót kap a beszédben, mint a pátosz eszköze, vagy ha a gondolatmenetének kiélezését szolgálja” (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988).

Szathmári István *Stilisztikai lexikonában* (SZATHMÁRI 2004) **stilisztikai célú kérdések** egy alakzataként nevezi meg a költői, szónoki vagy retorikai kérdést. E beszédszerű kérdő mondatokat és alakzatokat mint ilyeneket jellemeztem, azzal hogy az önmagához intézett kérdő versmondat tagmondadatai értelmezhetőek szemrehányó kérdésként, azaz az **epilexis** alakzataként, és talán a **ratiocinatio** alakzataként is, melyben a fokozás, a **gradáció** alakzata is megjelenik (SZATHMÁRI 2008).

Az **állító** versmondatok között **pragmatikai alakzatként** is leírhatónak tartom a *Kis magyar retorika* könyvben a **dialektikus alakzatok** között tárgyalt **concessio** – vallomás, megengedés alakzatát (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988). Pl. „*Én nem tudom, mi történt vélem akkor...*” Lehetségesnek tartom **pragmatikai alakzatként leírni** a **monológként** értelmezett, egyes szám első személyű beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokat is, ha azok a szövegkörnyezetből tudottan a megszólított személy felé irányulnak, az ő **meggyőzését** vagy a maga szavahihetőségének bizonyítását szolgálják.

Kibédi Varga Áron írt a **kommunikatív alakzatokról**, melyeket „az érintkezés alakzatainak” nevezett (KIBÉDI VARGA 1998). Ezen alakzatok közé sorolom azokat a beszédszerű mondat- és gondolatalakzatokat, melyekben elmarad a megszólítás, ám az egyes szám 2. személlyel grammatikailag jelölt a valaki máshoz irányuló gondolatközlés. E **kommunikatív alakzatokat** is besorolhatónak tartom a **pragmatikai alakzatok** közé, s ugyanakkor a Heinrich Lausberg által magyarázott **serminotinato** alakzatai közé is (LAUSBERG 1979).

Tátrai Szilárd szerint „az a közös a pragmatikusnak nevezett alakzatokban, hogy magára a nyelvi tevékenységre, illetve a nyelvi megformáltságra irányítják a figyelmet, vagyis a **metapragmatikai** tudatosság jelölésének különböző lehetőségeit mutatják” (SZATHMÁRI 2006). Úgy gondolom, hogy ennek a metapragmatikai szempontnak a tudatosítása rendkívül fontos, és

ugyanennyire fontos egy másik tanulmányában kifejtett megállapítása is, miszerint „a pragmatikai tudatosság *eltérő mértéke* jellemezheti az egyes megnyilatkozásokat” (MÁRTONFI–PAPP–SLÍZ 2006) (a kiemelés tőlem).

Irodalom

- ADAMIK Tamás–A. JÁSZÓ Anna–ACZÉL Petra (2005): Retorika. Osiris Kiadó, Budapest
- Duden Grammatik (1973). Dudenverlag, Mannheim–Wien–Zürich
- DANYI Magdolna (2007): Beszéd és vers. = Hózsa Éva, Arany Zsuzsanna, Kiss Gusztáv (2007, szerkesztők): Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön, Városi könyvtár, Szabadka, 43–62.
- FÓNAGY Iván: A költői kutatásról. = Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László (1992, szerkesztők): Szemiotikai szövegtan, Szeged, 77–117.
- HEIDOLPH, Karl Erich–FLAEMIG, Walter–MOTSCH, Wolfgang (1981): Grundzüge einer deutschen Grammatik. Akademie Verlag, Berlin
- JUHÁSZ József, SZŐKE István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSZKY Miklós (1972. szerkesztők): Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KESZLER Borbála (2000. szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- KIBÉDI VARGA Áron: A realizmus alakzatai (Zeuxistól Warholig). = Thomka Beáta (1998, szerk.): Az irodalom elméletei. Jelenkor, Pécs. 131–149.
- KIEFER Ferenc (2007): Jelentésemélet. Corvina Kiadó, Budapest
- LAUSBERG, Heinrich (1979): Elemente der literarischen Rhetorik. München
- PETŐCZ Éva (2002): A nyelvi hiány fogalmának szövegtani értelmezése. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László (1988): Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó, Budapest
- SZATHMÁRI István (2004): Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó, Budapest
- SZATHMÁRI István (2008, főszerk.): Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó, Budapest
- TÁTRAI Szilárd: Az alakzatok kontextuális értelmezéséről. = Szathmári István (2006, szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 83–89.
- TÁTRAI Szilárd: „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. = Mártonfi Attila, Papp Kornélia és Slíz Mariann (2006. szerkesztők): 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére, Argumentum Kiadó, Budapest, 617–621.

SPEECH-LIKE RHETORICAL
SENTENCE-AND-THOUGHT-FIGURES IN THE POEM
HAJNALI RÉSZEGSÉG BY DEZSŐ KOSZTOLÁNYI

I analyze the speech-like rhetorical sentence- and thought-figures in *Hajnali részegség* (*Daybreak Drunkenness*), a fantastically beautiful poem by Dezső Kosztolányi, as linguistic devices of poetic diction and rhetorical text-organization. In the speech-like rhetorical figures – which we could say to be one of the defining characteristics – the openness of Kosztolányi’s poetics prevails by also engaging the linguistically denoted reader in the text. My aim is to examine the concrete poetic language figures of *speech-likeness*, of the affirmative and interrogative pragmatic figures, explaining alongside the reason why I regard them as pragmatic figures by differentiating these speech-like rhetorical sentence- and thought-figures from the linguistic and grammatical forms of real-life spontaneous speech.

Keywords: Dezső Kosztolányi, *Hajnali részegség* (*Daybreak Drunkenness*), speech-like, sentence-figures, thought-figures, pragmatics, oratorical, address, question.

ANDRIĆ EDIT

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
andrice@sbb.rs, andrice@ff.uns.ac.rs

TEGEZÉS ÉS MAGÁZÁS A MAGYAR ÉS A SZERB NYELVBEN*

Forms of Addressing in Serbian and Hungarian

A dolgozat a tegezés és magázás kérdéskörét tárgyalja a magyar és a szerb nyelvben, éspedig elsősorban nyelvészeti szempontok alapján, de utalás történik a jelenség történeti alakulására is. Számba vesszük azt is, hogy mi mindentől függ a tegezés és magázás a két nyelvben, milyen formái vannak a tegezésnek és magázásnak a szóban forgó nyelvekben, s miben térnek el a két nyelvközösség szokásai e tekintetben.

Kulcsszavak: kapcsolatteremtés, megszólítás, tegezés, magázás, önözés, magyar nyelv, szerb nyelv.

A kapcsolatteremtés, kapcsolatfenntartás nyelvi eszközeinek s ezen belül a köszönésnek, megszólításnak és a személyemlékezésnek mindig jelentős szerep jut a kommunikációs kapcsolatok kezdeményezése, folytatása és lezárása során. Ezek egy-egy nyelv beszélt nyelvi változatainak alapszának, s a beszéd kötött formáinak, fordulatainak, formuláinak számítanak.

A tegezés és magázás kérdésköre rendkívül sokoldalú: vizsgálhatjuk kimondottan formai, nyelvészeti, pragmatikai, szociolingvisztikai, de pszicholingvisztikai szempontból egyaránt.

Már a cím megadása is gondot okoz. Egyfelől van az ún. tegezés vagy tegeződés, amely közvetlen viszonyt feltételez a beszédpartnerek között, a másik oldalon meg a tiszteletadás megnyilvánulásaként a magyarban sorol-

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178017 számú projektuma keretében készült

hatjuk az alakváltozatokat: magázás, önözés, kendezés, s folytathatnánk még tovább az urazással, bácsizással, nénizéssel stb. Ezért talán találóbb lenne Deme László terminusát használni, a nemtegezést, amibe a fent említett alakok mind beletartoznának, s a tegezés ellentétének egységes kategóriáját képviselné.

Ha a jelenség történelmi fejlődését szeretnénk nyomon követni, akkor az emberré válás legrégebbi időszakából kellene kiindulni, amikor „az emberi tudatban először az én és a nemén különült el, s csak utána vált ki az általános ’nemén’ kategóriájából a *’te’*, ... a feudalizmus az az időszak..., amelyben a második személy, a kommunikációs partner ’osztódásnak indult’: minthogy a második személyű igealak mellett, ugyanőrá vonatkoztatva, megjelenik egy másik is” (DEME 1987; 59).

Ezzel az elgondolással rokon az a felfogás, miszerint a tiszteletadás formái az ún. fejedelmi többes számból eredeztethetők, s kialakulásuk körülbelül a 4. századra tehető. Állítólag az akkori római császár önmagáról szólva a többes számot használta (a többes szám első személyt), s akkor logikus volt, hogy alattvalói is többes számban szólítsák meg (ezúttal többes szám második személyben). Később ez nemcsak a császár, majd a többi király viszonylatában volt érvényes, hanem a társadalom magasabb rétegeire is. A régebbi alak – a *te* – a bizalmas, bensőségebb viszonyt volt hivatott érzékeltetni, míg az újabb forma az idegent, a magasabb rangú személyt illette meg. Deme emlékeztet azonban arra, hogy ugyanakkor nem született új igealak, nem vált szét a tegező második és a magázó második személyű igealak: „az új szerepre a meglévő igealakok valamelyike értékelődött át”. Az indoeurópai nyelvek egy részében a többes szám második személy vállalta fel ezt a szerepet, azzal, hogy a többes szám második személyű névmásához a neki megfelelő igealak társult. Így pl. az angolban a *’you’*, a szerbben a *’vi’*. Sokan tévesen úgy vélik, hogy az angol nyelv tegező, mivel nemcsak a személyes névmás, hanem az igealak is megegyezik az egyes és a többes szám második személyében. Szem elől tévesztik azonban, hogy a mai *’you’* eredetileg a többes szám második személyét jelölte (amelyből kialakult a magázó forma is), amely kiszorította a *’thou’* tegező formát. Tehát az angolban ez a tiszteletadó forma vált általánossá, ez a forma terjedt el úgymond „felülről lefelé”. Ezek után azt is mondhatjuk, hogy – a fenti állításokkal ellentétben – az angol nyelv nem tegező, hanem magázó.

A németben a többes szám harmadik személyű névmás vette át ezt a szerepet, ami arra enged következtetni, hogy a magázás kialakulásakor ott olyan társadalmi viszonyok uralkodtak, hogy a megszólító nem láthatta vagy pedig nem nézhetett egyenesen a megszólított szemébe, hanem alattvalói helyzetének megfelelően, alázatának jeléül, a földre kellett szegeznie

tekintetét, úgy szólt hozzá, mintha az nem is lenne közvetlenül jelen a kommunikáció során.

A spanyolban szintén harmadik személy szolgál a tiszteletadás kifejezésére, méghozzá a magyarhoz hasonlóan, lehet egyes számban és többes számban is magázni, az e célra használatos névmások azonban eltérnek a harmadik számra vonatkozóaktól¹ (akár a magyarban).

Az olaszban ma leginkább a többes számú második személy használatos a magázásra (*voi*), bár létezik harmadik személyű alakja is a többes számú nemtegezésre (*loro*), amely azonban túl formálisnak hat, és csak protokolláris szituációkban alkalmazzák. Egyébként az olaszban éppen spanyol hatásra terjedt el a harmadik személyű magázási forma.

A szerbben a tiszteletadás formája mind a névmás, mind az igelakok tekintetében is megfelel a többes szám második személyének.

A magyarban a nemtegező második személy szerepét az egyes szám harmadik személyű igelak vállalta fel. A magyart idegen nyelvként tanuló szerbek számára nagy gondot okoz ennek a jelenségnek a megértése: azt még könnyen felfogják, hogy külön személyes névmások léteznek a nemtegezésre, de hogy miért kell hozzájuk harmadik személyű igelakokat fűzni, már nehezen fogadják el. Arról nem is beszélve, hogy a magyarban lehet egyes számban is és többes számban is magázni. A szerbben, függetlenül attól, hogy a tiszteletadás egy személyt illet vagy többet, a forma azonos.

Te is itt vagy?

I ti si tu?

Maga is itt van? / Ön is itt van.

I vi ste tu?

Ti is itt vagytok?

I vi ste tu?

Maguk is itt vannak? / Önök is itt vannak?

I vi ste tu?

Csak a konkrét beszédhelyzetből, illetve a szöveggörnyezetből (vagy kontextusból) derül ki, hogy a három szerb azonos mondatban mit fed a 'vi' személyes névmás.

Ha visszapillantunk a múltba, a magyarban különböző nyelvi kifejezőeszközei voltak a tiszteletadásnak. Nyelvtörténészeink a következő formáit mutatták ki:

– A 16. század második felében a *kegyelmed* forma jelentkezett, éspedig néha a *te* személyes névmás kíséretében, néha viszont egymagában, a névmás nélkül. Ehhez a formához már akkor harmadik személyű igelak járult, függetlenül attól, hogy a főnéven magán második személyű birtokrag fordul elő.

– Ezzel majdnem párhuzamosan jelentkezett a (*te*) *nagyságod* szavunk.

– Kétszáz év múlva bekerül a nyelvhasználatba a *méltóságod* kifejezés.

¹ A harmadik személyes egyes és többes szám névmása *el/ella*, a magázáskor pedig *Usted/Ustedes*.

Az új formák megjelenése azt eredményezte, hogy a *kegyelmed* szavunk – mintegy megrövidülve – különbözőképpen terjedt el: *kelmed*, *kegyed*, *kend*... s ez a leépülése jelentésének degradálásához is vezetett. A *kend* inkább lenéző, lekezelő értékűvé vált, ma már csak a mindennapi falusi szóhasználatban él, éppúgy, mint a *kelmed* és a *kegyelmed* is, az utóbbi kettő még megtisztelő megszólításként használatos falun. A *nagyságod* és *méltóságod* azonban anakronisztikussá válásával teljesen elvesztett.

– A *maga* szavunk ebben a jelentésben az etimológiai szótárunk tanúsága szerint először 1668-ban jelent meg, éspedig előbb csak a *kegyelmed* kíséretében: *maga kegyelmed*, majd önállóan is. Azonban, csakhamar a már kissé műveletlen, durva mellékíz tapadt hozzá. Ma a *maga* oldalirányban és lefelé elfogadható, míg oldalirányban és felfelé az *ön* használatos.

– Az *ön* magázó névmásunkat a mai jelentésében 1828-ban Széchényi használta először.

– Ezzel párhuzamos formaként a 19. század elején német hatásra elterjedt, s még ma is használatos az említő alakú megszólítás, amikor a *maga* vagy *ön* helyett a megszólító alakot használjuk a harmadik személyű igealak mellett: *Tegnap mondta a tanárnő...*, *Kérem az igazgató urat...*

– Magyarországon, pontosabban ott is inkább a művelt réteg megszokott udvariassági formája az ún. 'tetszikelés', amit sokan a magázás legudvariasabb válfajának tekintenek, nálunk Vajdaságban viszont idegennek, erőletettnek hat. „A *tetszik* jelentése: látszik valamilyennek; *úgy tetszik*: úgy tűnik, úgy rémlik; *tetszik neki*: szépnek jónak tűnik a számára. Ebből az utóbbiból fejlődött ki az udvarias beszédben az efféle használata: *Ha (önnek) jönni tetszik?* (DEME 1987; 74). De folytathatnánk a mai gyakori példákkal: *Le tetszik-e szállni?*, *Hogy tetszik lenni?* ...

Vizsgáljuk meg még a jelenséget jelölő szavakat alaktani szempontból is. A magyarban a személyes névmások képzett alakjai szolgálnak a jelenség megnevezésére:

te – *tegez* (1795-től használatos), *tegezés*

maga – *magáz* (1821-ben jelentkezik először, bár valószínűleg korábbról ismeretes, mert a *tegez* ige képzésére is hatott²), *magázás*, ritkábban használjuk még az:

ön – *önöz*, *önözés* és a

kend – *kendez* (1779-től), *kendezés* formákat.

A szerb nyelvben nincs megfelelő szó a jelenség megnevezésére (se főnév, se ige), csak idegen szóval tudjuk kifejezni, mégpedig csak a tisztelet-

² Korábban a *tegez* helyett a *tez*, *téget* formák léteztek.

adó formát: *persirati / persiranje*³, egyébként csak körülírással lehet megfeleltetni a magyar kifejezéseket:

tegez – *govoriti nekome 'ti', oslovljavanje sa 'ti', biti s nekim na 'ti'*,

magáz – *osloviti nekog sa 'vi', biti sa nekim na 'vi'*.

Tréfálkozó hangnemben az élőbeszédben hallani ugyan a magyar analógiájára továbbképzett formákat is: *tikati*⁴, *tikanje / vikati*⁵, *vikanje*.

Nemoj me, molim te, vikati/vijati. (Ne magázz már, kérlek.)

Ennek a felszólításnak többletjelentése is van, mert a szerb *vikati* és *vijati* igének teljesen más az alapjelentése, tehát az így – helytelenül – gyártott formák véletlenül egybeesnek, homonimák a már meglevő, teljesen mást jelentő igékkel⁶.

Mikor tegezőnk és mikor magázunk? Fontos ez a kérdés az emberek közötti kapcsolatok minősége szempontjából, de a nyelvi viselkedésforma megnyilvánulásaként is.

Egykor az osztálytársadalom létezésekor a vagyoni, rangbeli, születési különbségek érzékeltetésére szolgált a magázás, annak megszűnésével inkább a megbecsülés, tisztelet megadásának a kifejező eszközévé vált. Az oldalirányban, a fölfelé, lefelé való fordulás s annak szabályrendszere valamikor egyértelmű volt, a rangok és rangkülönbségek függvényében állt. Ma a tiszteletadás a korban, nemben, tapasztalatban, tudásban, ismeretekben más vagy magasabb szintet képviselő személyt illeti. Olykor azonban a távolságtartást, az intimitás kerülését is szolgálja.

Az egymás közötti viszony a tiszteletadás, illetve a közeliség szempontjából lehet kölcsönös és lehet egyoldalú, tehát a tegezés vagy magázás jelenségének négy fokozatát különböztethetjük meg: a kölcsönös tegeződést, az egyoldalú tegezést, a kölcsönös magázást és az egyoldalú magázást.

– A *tegeződés* főnevünk magában is kölcsönösséget feltételez, egyenrangúságot, bizalmas érintkezésformát értünk alatta.

– A tegezés egyoldalú, félpertunak is szokás nevezni, a nem egyenrangúak közti bizalmas érintkezési forma – az egyik fél tegezi a másikat, az pedig visszamagázza őt. Ennek is két változata van:

– visszamagázással járó egyoldalú tegezés és

– visszategezéssel járó magázás.

– A kölcsönös nemtegezés a nem egyenrangúság, a távolságtartó érintkezésforma hordozója. Az említett négy fokozat között is lehetnek átmenet-

³ Učtivo obraćanje sa 'vi', biti sa nekim na 'vi'.

⁴ Érdekes, hogy még Palich Emil magyar szerb szótárában is megtaláljuk a magyar *tegez* ekvivalenseként, de a szerb értelmező szótárban nincs meg.

⁵ Palich Emilnél a *magáz* megfelelőjeként is a *vikati* áll.

⁶ A szerb szavak jelentése: *vikati* – kiabál, *vijati* – kerget.

tek, amelyeket a hozzá kapcsolódó névmási elemek árnyalhatják. „A névmásoknak megszólító formákkal való helyettesítése – akár tegezésben, akár nemtegezésben – tovább segíti a differenciálást, a ’kinek kitől mi jár’ megítélést és éreztetést” (DEME 1987; 75).

Hogy kit tegezzünk és kit magázzunk, erre sem a szerb, sem a magyar nyelvben nincsenek szabályok, receptek, csak tapasztalat van, és nyelvhasználati szokások, viselkedésformák, amelyeket igen gyakran bizonytalanságok s időnként általános zűrzavar is követ.

Mi mindentől függ ez:

- a kommunikációs felek korától, pontosabban korkülönbségétől,
- a beszédpartnerek nemétől,
- a fizikai távolságtól, amely közöttük van, vagy pedig érintkezésük gyakoriságától,
 - ismerik-e és mennyire ismerik egymást a kommunikációs felek,
 - a beszédpartnerek közötti kapcsolatok fajtától (családi, rokoni, intim kapcsolat stb.)
- a közöttük levő szerepviszonyok jellegétől (ügyfél – tisztviselő, kereskedő – vásárló, orvos – beteg...),
- a település jellegétől (falu – város),
- a beszédpartnerek foglalkozásától (diák – tanár...)
- néha a beszédhelyzet követeli meg a jó ismerősök magázását is (hivatalos beszélgetés során: doktori disszertáció védeése, interjú a tömegtájékoztatási eszközökben stb.).

A családban egykor a feleség és a gyerekek magázták (vagy kendezték) a családfőt és az idősebb családtagokat, ugyanakkor a férj tegezte a feleséget. Előbb a házastársak közötti magázás maradt el. Ma már a családtagok kölcsönösen tegezik egymást, a gyerekek jogai nagymértékben növekedtek, minden tekintetben egyenrangúaknak tartjuk őket, csak hogy ez a közeledés amennyire jó, annyira rossz is, mert mindinkább kérdésessé válik a letegezett szülők autoritása. Igyekszünk gyerekeink szintjére ereszkedni, baráti viszonyt kialakítani, ami nyíltsággal, nagyobb fokú bizalommal jár, de egyben a tisztelet érzését is csökkenti. Hiszen tiszteletadó tegeződésünk nincsen. Odáig jutottunk, hogy a mai gyerekek a nagyszülőket is tegezik, még akkor is, ha a szülők ezt irányukban nem teszik. Ez a teljes és kölcsönös tegeződés vonatkozik a magyarra is és a szerb nyelvre is, bár falu–város viszonylatban még helyenként van ingadozás.

A mikroközösségekre is inkább a tegeződés jellemző. Amint azonban kilépünk a privátszféra köréből, elindul a differenciálódás.

Az iskola az egyoldalú magázás legjobb példája: a tanuló magázza a tanárt, az viszont tegezi a diákot. Az egyetemen ezt a viszonyt a kölcsönösség

váltja fel. Bár Magyarországon a közelmúltban terjedni kezdett a kölcsönös tegeződési forma is. S most itt újra Deme Lászlót idézném: „Megszokás dolga. És annak megfontolásáé: nem nagyobb pedagógiai nyereség-e, ha az önálló személyi igazolvánnyal bíró serdülő fél felnőtt úgy érezheti: nem abban egyenrangú, hogy haverkodva leszálltak hozzá, hanem abban hogy maga felé emeli őt a felnőtt világ, viszonzva neki az egyenrangúság felé lépkedő ember iránti megbecsülést, komolyanvételt, ami jogosítja is, de kötelezi is arra, hogy minél hamarabb és minél jobban beleilleszkedjék a felnőttek, a világot vállukon továbbvivők sorába...” (DEME 1987; 80)

Talán épp azért értünk egyet Deme Lászlóval, mert hatással van ránk a szerb szokás, miszerint a szerb nyelvben – még ez ideig – elképzelhetetlennek tűnik a tanárok és az egyetemisták kölcsönös tegeződése.

A munkahelyen a vállalati alá- és fölérendeltségi viszony, a beosztottak rangviszonya határozza meg az íratlan érintkezési szabályokat.

A reklámoknál kétféle tendencia figyelhető meg, mivel azok mindig a potenciális vásárlóhoz szólnak, ezért a célcsoport korosztályához mérik a megfogalmazást. A gyógyszereknél:

A kockázatokról és a mellékhatásokról kérdezze meg kezelőorvosát, gyógyszerészét!

De:

Nyerj ingyen Sun-os vizsgalehetőséget!

Nyerj 2 személyes VIP-belépőt!

Nyerj egy iPhone 4-et! Stb.

Ugyanez figyelhető meg a szerb reklámok esetében is. Amennyiben fiataloknak szánt árut vagy szolgáltatást hirdetnek, tegezik a vásárlójelölteket, különben a szélesebb közönségre számítva a magázás a megszokottabb.

Végül elmondhatjuk, hogy a magyar és a szerb nyelvben a tegezés és a magázás inkább csak formai szempontból tér el, a nyelvi kifejezőeszközök tekintetében és a nyelvi lehetőségek változatosságában, a szokások mindkét kultúrában hasonlóak.

Irodalom

DEME László (1987): Tegezés és nemtegezés. = Deme László–Grétsy László–Wacha Imre: Nyelvi illemtan. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp., 59–92.

FORMS OF ADDRESSING IN SERBIAN AND HUNGARIAN

The paper discusses the formal and informal modes of address in Hungarian and Serbian (i.e. the polite, or else the familiar use of “you” *te* (*tegezés*) or the formal *maga* (*magázás*) in Hungarian, and *ti* or *vi* in Serbian, first of all from linguistic aspects, but there is also mention of the historical development of the usage. We also consider the facts which affect the use of the familiar or formal forms of addressing people in the two languages, the forms of *tegezés* and *magázás* in both languages, and the differences between Hungarian and Serbian concerning the custom of familiar or formal ways of addressing people.

Keywords: making contact, addressing, *tegezés*, *magázás*, *önözés*, Hungarian language, Serbian language.

GRABOVAC BEÁTA

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
beagrabovac@gmail.com

SZEMÉLYISÉG, SZOCIALIZÁCIÓ, ÉRZELMI MŰKÖDÉS ÉS KÉTNyelVŰSÉG

Personality, Socialization, Emotional Functioning and Bilingualism

A kétnyelvűséggel foglalkozó kutatási ág az utóbbi évtizedekben egyre szélesebb vizsgálódási területtel rendelkezik. Dolgozatomban az Aneta Pavlenko nyelvész által elindított új pszicholingvisztikai hullámmal foglalkozom, amelynek alapvető célja a többnyelvűség és az érzelmek közötti kapcsolat feltérképezése. Az irányzat az érzelmek mentális leképezésének, feldolgozásának és kifejezésének problémájára fókuszál többnyelvű kontextusban. A bilingvizmussal foglalkozó kutatásokban új fogalomként jelenik meg a kulturális keretcsere elnevezés is (CFS). A kulturális keretcsere a bikulturális kétnyelvűekre jellemző, és olyan viselkedési változásokat jelöl, amelyekben a kultúrafüggő ingerek az aktualizált kultúrába illeszkedő reakciókat váltanak ki. Itt tehát a kétnyelvű személyek eltörlik, megváltoztatják értékrend-szerüket a specifikus ingerek által előhívott és éppen aktualizált kulturális keret szerint.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, érzelmek, kulturális keretcsere, identitás, szocializáció.

A mai pszichológia kétnyelvűséget megcélzó ága egyre több újonnan felmerülő és eddig még megoldatlan kérdésre keresi a választ. Bialystok és munkatársai (BIALYSTOK 2009) szerint a világ különböző részei egyre jobban átjárhatóak, és össze vannak kötve egymással, így ma már a kétnyelvűség inkább szabálynak számít, mintsem kivételnek. Crystal 1997-beli (BIALYSTOK 2009) felmérésében kifejti, hogy a világ gyermekeinek kétharmada kétnyelvű környezetben nő fel. Ellen Bialystok szerint is a Földön élő gyermekek nagy része több nyelvet hallva lép be a nyelvtanulás világába (BIALYSTOK 2005). Ezek a fiatalok a mindennapi kommunikációra nemcsak egy nyelvi rendszert használnak, hanem kettőt vagy többet. A két-

nyelvűség pszichológiájának tárgyát a többnyelvű emberek lelki sajátosságainak kutatása képezi, de ezen túl összevető elemzések az egy- és kétnyelvű egyének közötti különbségeket is megcélazzák. E kutatási folyamatban mind több és több mentális működésre vonatkozó vizsgálat jelenik meg.

Érdekes vizsgálati és egyben tematikus kitérőt tett Aneta Pavlenko nyelvész, aki egy egészen új hullámot indított el a pszicholingvisztikában: a többnyelvűség és az érzelmek kapcsolatának kutatási irányzatát. Ezen területnek alapvető és meghatározó kérdése az érzelmek mentális leképezésének, feldolgozásának és kifejezésének a problémája többnyelvű kontextusban. E vizsgálódások az állapotként, folyamatként és kapcsolatként felfogott érzelmekre, valamint a második nyelv elsajátításának megértésére és a kétnyelvűségre fókuszál (PAVLENKO 2006a).

Az egyik alapvető kérdés, hogy a kétnyelvűek érzelmi világa hogyan szerveződik és működik. Az elmélet egy egész sor még tisztázatlan pontba ütközik: vajon a két nyelv egy közös és alapvető, általános érzelmi rendszerhez kötődik, vagy több különálló és nyelvhez kötött emocionális rendszer létezik a kétnyelvű elmében? Felvetődött az a probléma is, hogy milyen mértékben hathat egy másik nyelvben zajló szocializáció (például különböző kivándorlási, migrációs tapasztalatok) a születésünktől kezdve fejlődő érzelmi rendszerre, és mennyiben módosíthatja, változtathatja meg azt.

Ebbe a kérdéskörbe kicsit másként, de a pszichológiatörténetben néhány lépést hátrálva is belebotlunk, merthogy a pszichológiában egy általánosan jelen lévő, lappangó és mindent átszövő dilemma az, hogy az emberben mi az öröklött és mi a szerzett, tapasztalat által elsajátított dimenzió, vonás, viselkedés, képesség és működés. A pszichológia mint tudomány fejlődése kezdeteitől fogva sok vita folyt arról, hogy az emberi viselkedésben és személyiségben vajon mely tényezők a genetikailag meghatározottak, és melyek környezetfüggőek, mi alakítható és változtatható környezeti hatások által.

Pléh Csaba (2007) is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Kiemeli Mechelli és munkatársai (2004) eredményeit, miszerint a kétnyelvűeknél a szürkeállomány sűrűsége annál nagyobb, minél nagyobb a második nyelv tudásának szintje – ez tehát egy olyan jelenség, amely a kétnyelvűeknél egy új nyelv tanulásának és használatának hatása nyomán fejlődik ki. A sejtsűrűséget emellett növeli a minél korábban, fiatalabb korban kezdődő nyelvtanulás is, tehát ez is pozitív következményekkel jár az agyfejlődésre. Pléh több érdekes példát és kutatási eredményt is kiemel dolgozatában annak illusztrálására, hogy milyen strukturális agyi változások jelentkezhetnek a tanulás és a tapasztalatszerzés hatása következtében. Nagyon is figyelemreméltó tény például, hogy a magasabb szintű iskolázottsággal hosszabb össz-dendrit-hosszúság jár, valamint bizonyított az is, hogy hivatásos zénészeknél a sokéves motoros gyakorlás

következtében olyan agyi változások mennek végbe, amelyek elejét veszik a szürkeállomány öregkori ritkulásának – így ezeknél a személyeknél idősebb korban nem lép fel teljesítményromlás. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy egyes tevékenységek gyakori ismétlése, a velük való korai tapasztalat fiziológiai és testi szintű változásokat is létrehozhatnak – s a továbbiakban látni fogjuk, hogy a kétnyelvűeknél is megvannak ezek a hatások.

A kétnyelvűség személyiségbeli és szocializációs hatásai

A kettő, avagy több nyelv hatásának gyerekkoruktól kitett személyek „módosított” környezetben és körülmények között nőnek fel. Nagyon sokszor az iskola nyelve sem hasonlít az otthon használtira, esetenként két merőben különböző nyelvről van szó – ilyenkor a tanulást a hasonlóság sem könnyíti meg (BIALYSTOK 2005). A két nyelvvél való mindennapos találkozás következtében változások nemcsak biológiai szinten, hanem a szociális szférában is megjelenhetnek. A *Tanulj egy új nyelvet – szerezz egy új lelket!* (RAMIREZ-ESPARZA és munkatársai 2006) cseh szólás például arra világít rá, hogy a nyelvek különböző világokat nyithatnak meg előttünk. A kétnyelvűséggel foglalkozó kutatókat már régóta érdekli az a kérdés, hogy vajon a kétnyelvűeknek nyelvfüggő-e a személyiségük, és ha igen, vajon milyen mértékben. A kétnyelvűek személyiségét sokszor változónak éli meg a környezetük, és néha még ők maguk is, attól függően, hogy épp az egyik vagy a másik nyelvet használják-e. Ralston, Cunnill és Gustafson 1995-ös kérdőíves vizsgálatai (RAMIREZ-ESPARZA és munkatársai 2006) kimutatták azt a rendkívül lényeges tényt, hogy a válaszadásra választott nyelv (L1 vagy L2) hatással van az értékítéletekre, és módosíthatja azokat. Fel kell arra is hívni a figyelmet, hogy egyes kutatások eredményei szerint a bikulturális kétnyelvűeknél a kultúrafüggő ingerek az adott kultúrához igazodó válaszokat hívják elő. Néhány kutató új fogalomként bevezette a kulturális keretcsere elnevezést (Cultural Frame Switching – CFS, Hong, Chiu & Kung, 1997; Hong, Morris, Chiu és Benet-Martínez, 2000, lásd RAMIREZ-ESPARZA és munkatársai 2006) – ami arra a jelenségre utal, amikor a kétnyelvű személyek eltolják, megváltoztatják az attribúcióikat, és értékrendszerüket a specifikus ingerek által előhívott és az éppen aktualizált kultúrához illesztik. Egy másik elnevezése ennek a jelenségnek a kulturális akkomodáció (cultural accommodation, Bond & Yang, 1982, lásd RAMIREZ-ESPARZA és munkatársai 2006).

A „megosztott” személyiségre irányuló spekulációk is sok kutatás ihletőivé váltak. Ramirez-Esparza és mtsai (2006) felmérése a kétnyelvűek személyiségvonásaira irányult, és arra, hogy leellenőrizték, vajon megjelennek-e ezekben különbségek, attól függően, hogy a kérdőívet angol vagy spanyol

nyelven töltik-e ki a kutatásban részt vevő alanyok. Eredményeik szerint a vonások igazodtak az adott kultúra dinamikájához és szokásaihoz, vagyis az angol válaszok szerint a kétnyelvűek extrovertáltabbak, együttműködőbbek és lelkiismeretesebbek voltak, mint a spanyol válaszaik szerint.

Újabb vizsgálatok a nyelvhasználat és a nemiség kapcsolatát is kutatni kezdték. Ingrid Piller (2001) szerint a második nyelv gyermekkori elsajátításának és a korai szocializációnak messzemenőbb hatásai vannak, mint ugyanezen hatásoknak felnőttkorban.

A kutatók az exogámia, a nemzetségen kívüli házasság hatásaival is foglalkoztak. Ezen jelenség kimenetelei általában kétfelé irányulhatnak: vagy az anyanyelv megőrzése vagy pedig a nyelvváltás felé (egyik nyelv háttérbe szorulása). Piller (2001) néhány kutatási eredményt is felsorol a témában, többek között, hogy Pauwels 1985-ös eredményei szerint a kódváltás mindig jelen lévő dolog a vegyes házasságokban, bár váltakozó mértékben. Megemlíti Chiaro és Nocella adatait is, akik arra mutattak rá, hogy az anyák nagyobb hangsúlyt fektetnek, jobban hatással vannak gyermekeikre és odafigyelnek az anyanyelv átvitelére a bikulturális házasságokban, mint az apák. Boyd (PILLER 2001) ezt a jelenséget a különböző családi nemi szerepfelfogással magyarázza, miszerint az anya és az apa másként hat és áll hozzá a nyelvi átvitelhez (ezt a felvállalt társadalmi szerepeik meghatározzák). Lényeges megemlíteni azt a dolgot is, hogy amikor az egyik nyelv eltűnőfélben van, mindig megjelenik egyfajta harc és küzdelem ennek bekövetkezése ellen, ahogy elkerülhetetlenül egy belső fájdalomérzés is jelentkezik a nyelvvesztés miatt. Tehát sokszor ambivalens érzelmek sorakoznak fel a kétnyelvű házasságokban, ami még jobban felerősödik és kifejezésre jut, ha a két nyelvrendszer közül az egyik gyengébb erejű és társadalmilag elnyomottabb, kevésbé becsült, nem domináns és „kevésbé értékes” csoportba tartozik. Pavlenko és Piller (2001) kiemelik Harvey (1994) és Loftin (1996) véleményét, akik szerint az észlelés és élmény szintjén a domináns nyelv az erő és a férfiaság megtestesítője, míg a második nyelv inkább a nőiességhez és a családi értékekhez kötött. Ez a jelenség is magyarázattal szolgál a nők kifejezettebb nyelvmegőrző szerepére.

Yumiko Ohara (2001) az új identitás konstrukciójára helyezi a hangsúlyt második nyelv tanulásakor. Konkrétan japán nyelvet tanuló személyekkel foglalkozott. Ennek a nyelvnek és kultúrának a különlegessége az, hogy a női identitáshoz és feminin szerephez a magas hanghordozás is hozzátartozik – ez egyfajta „kulturális eszköz a nem kiemelésére és hangsúlyozására” (OHARA 2001; 248). Így a második nyelvet tanuló személyeknek dönteniük kell arról, hogy a második nyelvet használva identifikálódnak-e ebben a szempontban is a japán nőkkel vagy sem.

Az identitáskérdést feszegetve érdekes felfogás az interakcionista (GOLDSTEIN 2001), amely szerint az emberek különböző nyelvekkel különböző értékrendszereket, kulturális értékeket és szociális szerepeket kötnek össze. Így a nyelv is az identitás eszközévé válik és szimbolizálja azt, valamint identitásváltásokat is lehetővé tesz – természetesen egy kívánt, vágyott irányban. Sokszor az anyanyelvi kulturális szokások és a hagyományörző világkép miatt egy másik nyelv és kultúra éppen a szabad önkifejezésnek ad teret – olyan viselkedésmódokat, szokásokat engedélyezhet, amit esetleg az anyanyelvi kultúra elítél (PAVLENKO, PILLER 2001).

Érzelmek és kétnyelvűség

A kétnyelvű nyelvelsajátítás érdekes módon hasonlít az egynyelvűre: erőfeszítésmentes és sikeres az objektíven jelenlévő dupla terheltség ellenére. Mára már bizonyított, hogy a nyelvelsajátítás nemcsak biológiailag meghatározott érés, fejlődés és kibontakozás eredménye, hanem egy olyan folyamat, amely finoman rá van hangolva a környezetből bejövő ingerekre, emellett a gyerekek figyelmi és észlelési képességeire, valamint kognitív és fogalmi alkalmasságára.

A nyelvi készséget illetően a fejlődés mérföldköveinek időrendi sorrendje megegyezik az egy és két nyelvet tanuló gyerekeknél (BIALYSTOK 2009). Bialystok (2009) kiemeli, hogy Eimas, Siqueland, Jusczyk és Vigorito 1971-es eredményei szerint a csecsemők majdnem minden nyelvből észlelik a különböző hangok közötti eltéréseket, differenciálják őket, de ez a képességük idővel – általában hat hónapos kor után – leszűkül a környezetükben jelen lévő nyelv(ek)re. A két nyelvet halló csecsemőknél az a helyzet, hogy náluk megmarad a környezetükben hallott nyelvek megkülönböztetésének képessége, míg ez az egynyelvűeknél eltűnik. Ennek következményeként egyesek úgy gondolják, hogy ez a korai tapasztalat és tanulás kapcsolatban áll azzal is, hogy az egynyelvű személyek később általában akcentussal beszélnek az idegen nyelveket (BIALYSTOK 2009). Pléh (2009) a kétnyelvű fejlődés három előnyét emeli ki, amelyeket eddigi kutatások bizonyítottak:

1. A nyelvi fejlődést nem hátráltatja, nem terheli különösebben két nyelv egyidejű elsajátítása, ahogy azt korábban feltételezték.
2. Intellektuális előnyök – kognitív szinten, rugalmasabb a feladatmegoldás és nézőpontváltás a kétnyelvűeknél.
3. Szociális szinten is megjelenik a flexibilitás, a gyakori nyelvváltás emberekhez, helyzetekhez is kapcsolódik (lásd még az előnyöket: GRABOVAC 2009).

Javier (2007; 57) kiemeli Blom (1971) és Greenfield és Fishman (1975) véleményét, akik szerint az anyanyelv „az érzelmi és intim interakciók hor-

dozója”, míg a második nyelv a „formálisabb és kevésbé intim interakciókkal asszociálódik”. Többek között Pavlenko (2006b) és Caldwell-Harris (2008) is az első nyelv alapvetően erősebb érzelmi intenzitását bizonyító kutatási eredményeket sorol fel. Pavlenko a pszichoanalitikusok (Greenson, Buxbaum, Krapf 1940–1955 között) korai felismerésére hívta fel a figyelmet, miszerint a páciensek sokkal érzeletelibbek és szorongóbbak az első nyelvükön, a később tanult nyelvben pedig szenvtelenebbek és tárgyilagosabbak. Caldwell-Harris és munkatársai (2008) fiziológiai szinten is különböző intenzitású reakciókat kaptak érzelmi tartalmakra az első vagy a második nyelv aktiválásától függően. Tehát a különbségek nemcsak viselkedéses és verbális szinten vannak jelen, hanem egy mélyebb biológiai nívón is.

Egyes kutatók a szerelem jelenségével foglalkoztak a kétnyelvűeknél (DEWAELE, 2008). A szerelem megélése különböző kultúrákban más és más viselkedésmódokhoz, szokásokhoz kötődik. Schmitt (2006; 252) szerint a szerelem egy bizonyos szintig szociálisan meghatározott konstrukció, melyben tükröződik az idő és a hely is, amelyben zajlik. Schmitt a szerelemre kifejtett kulturális hatásokkal foglalkozva kiemeli Belsky, Steinberg és Draper (1991) evolúciós modelljét. Eszerint a korai szocializáció, a szülők meleg vagy elutasító nevelési és kötődési módszerei meghatározzák, hogy két reprodukív „ösvény” közül melyiket fogjuk járni. A hideg, elutasító nevelés és a stresszes, nélkülöző környezet bizonytalan kötődési mintázatot eredményez. A biztonságosabb kultúrákra, ahol alacsonyabb a stressz-szint, és jólétet biztosítanak, általában nagyobb érzelmi bevonódás jellemző, és magasabb szintű szerelemérzés. A szülők itt biztonságos kötődési mintázatot szerint viselkednek.

A kulturális különbségekre valószínűleg az is hat, hogy individualista vagy kollektivistikus-e a kultúra.

A kétnyelvűeknél a családi és kulturális hatások mellett egyfajta nyelvi hatás is megjelenhet. Dewaele (2008) a „szeretlek” (I love you) kifejezés érzelmi intenzitásával foglalkozott többnyelvű személyek esetében a különböző nyelveikben. Eredményei szerint általában az első nyelvben hatásosabb ezt hallani, ami az élmény erősségét illeti. Arra is rámutat, hogy a többnyelvűek nyelvenként megfelelően érzékelik az érzelmi színezetbeli finom eltéréseket, árnyalatokat és minimális jelentésbeli különbségeket.

Befejezés

A dolgozatban bemutatott kétnyelvűséggel foglalkozó vizsgálatok közös vonása, hogy szinte minden téren vannak eltérések az egy- és kétnyelvű működések között. A kétnyelvűeknél általában összetettebb a kép a funkcionálás-

ban, de ez nem jelenti azt, hogy a kétnyelvűek mindig előnyben lennének. Például náluk gyakori a kódkeverés, ami egy egynyelvű környezetben arra utalna, hogy a személy nem elég kompetens egyik nyelvében sem. Az identitáskérdést illetően a kétnyelvűség érdekes lehetőséget nyújt, sokszor az elérhetetlen szabadság érhető el benne, és másfajta szerepeket is kipróbálhatunk általa. A legfontosabb itt az, hogy szélesebb repertoárból válogathatunk viselkedéseinket illetően, mivel egyik kultúrában lehet, hogy megengedett valami, ami a másokban nem. A kétnyelvűség és érzelmek kapcsolatát vizsgáló új hullám eredményei arra utalnak, hogy általában két érzelmi világ, egy intenzívebb és egy gyengébb éli szimbiozist a kétnyelvűeknél. Az intenzitás megjelenhet élményszinten vagy csak verbális szinten, és reszocializációs hatásokkal még a második nyelvet is felemelhetjük az érzelmek domináns nyelvének szintjére.

A bemutatott kutatási eredmények újabb keletűek, és általában mindegyik kötődik a másikkhoz, illetve összekapcsolható vele – ily módon egyre komplexebb képet hozva létre a vitatott tárgykörrel.

Irodalom

- BIALYSTOK, Ellen (2005): Consequences of bilingualism for cognitive development = Handbook of bilingualism. Eds.: Kroll, J., F., De Groot, A., M., B., Oxford University Press, USA, 417–32.
- BIALYSTOK, Ellen, CRAIK, I., M., Fergus, GREEN, W., David, GOLLAN, H. Tamar (2009): Bilingual minds. Psychological science 10 (3) 89–129, http://www.psychologicalscience.org/journals/pspi/pspi_10_3.pdf, 2011. 05. 12.
- CALDWELL-HARRIS, Catherine, L., AYCICEGI-DINN, Ayse (2009): Emotion and lying in a non-native language, International Journal of Psychophysiology 71, 193–204.
- DE WAELE, Jean-Marc (2008): The emotional weight of I love you in multilinguals' languages. Journal of Pragmatics 40 (10): 1753–1780, <http://eprints.bbk.ac.uk/709/1/dewaele3.pdf>, 2011. 05. 12.
- GOLDSTEIN, Tara (2001): Researching women's practices in multilingual workplaces = Multilingualism, second language learning, and gender. Eds.: Pavlenko, A., Blackledge, A., Piller, I., Teutsch-Dwyer, M. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 77–101.
- GRABOVAC Beáta (2009): Egynyelvű és kétnyelvű kognitív működés = Bene Annamária szerk: Integrálás, felzárkóztatás, esélyegyenlőség. Az esélyegyenlőség és felzárkóztatás vetületei az oktatásban III. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, 200–212.
- OHARA, Yumiko (2001): Finding one's voice in Japanese: A study of the pitch levels of L2 users = Multilingualism, second language learning, and gender. Eds.: Pavlenko, A., Blackledge, A., Piller, I., Teutsch-Dwyer, M. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 231–254.

- PAVLENKO, Aneta (2006a): Preface: Multilingualism and emotions as a new area of research = Bilingual minds. Ed.: Pavlenko, A. Multilingual Matters Ltd., Frankfurt Lodge, XII–XVI.
- PAVLENKO Aneta (2006b): Bilingual selves = Bilingual minds. Ed.: Aneta Pavlenko, Multilingual matters Ltd, Clevedon, Buffalo, Toronto, 1–33.
- PAVLENKO, Aneta, PILLER, Ingrid (2001): New directions in the study of multilingualism, second language learning, and gender = Multilingualism, second language learning, and gender. Eds.: Pavlenko, A., Blackledge, A., Piller, I., Teutsch-Dwyer, M. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 17–52.
- PILLER, Ingrid (2001): Linguistic intermarriage: Language choice and negotiation of identity = Multilingualism, second language learning, and gender. Eds.: Pavlenko, A., Blackledge, A., Piller, I., Teutsch-Dwyer, M. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 199–230.
- PLÉH Csaba (2007): A tanulási és fejlődési plaszticitás történelmi megközelítésben: Cajaltól Kandelig. *Psychiatria Hungarica* 22, 108–123.
- PLÉH Csaba (2009): A kétnyelvűség pszicholingvisztikai kérdései. Előadás Az anyanyelv a tudományban címmel a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozaton. 2009. november 5.
- RAMIREZ-ESPARZA, Nairán, GOSLING, Samuel, D., BENET-MARTINEZ, Verónica, POTTER, Jeffrey, P., PENNEBAKER, James, W. (2004): Do bilinguals have two personalities? A special case of cultural frame switching. *Journal of Research in Personality* 40, <http://www.utpsyc.org/Nairan/research/bilingual.pdf>, 2011. 05. 12.
- SCHMITT, David, P. (2008): Evolutionary and cross/cultural perspectives on love: the influence of gender, personality, and local ecology on emotional investment in romantic relationships = *The new psychology of love*. Eds.: Sternberg, R., J., Weis, K., Yale University Press, New Haven, London, 249–273.

PERSONALITY, SOCIALIZATION, EMOTIONAL FUNCTIONING AND BILINGUALISM

The new branch of psycholinguistics has been covering wider and wider fields in the past decades. In my paper I am concerned with the new wave initiated by the linguist Aneta Pavlenko, whose goal is the mapping of the relations between multilingualism and emotions. It focuses on the problems of mapping, elaboration and expression of emotions in a multilingual context. In researches into the field of bilingualism a new concept, the concept of Cultural Frame Switching (CFS) has been introduced. CFS is a phenomenon characteristic of bilingual-bicultural individuals and denotes changes in behaviour in which cases the culture dependent stimuli trigger off reactions fitting into the actualized culture. In this case, therefore, the bilingual individuals shift or change their value system according to the actualized cultural framework evoked by the specific stimuli.

Keywords: bilingualism, cultural frame switching, identity, socialization

CSEH MÁRTA

Újvidéki Egyetem, BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
cehmarta@gmail.com

TOLNAI OTTÓ *CAPTATOK* CÍMŰ VERSÉNEK SZAVAIRÓL

On the Words of the Poem *captatok* by Ottó Tolnai

A szókészlet elemei (a szavak, szókapcsolatok) a versbeszéd részeivé válva, sajátos, poétikai alkalmazásuk során többletérték hordozóivá válnak ugyan, de továbbra is hordozzák mindazokat az általános nyelvi/nyelvhasználati tulajdonságaikat, amelyek jellemzik őket. Ez a dolgozat Tolnai Ottó *captatok* című költeményének szavaival, azok néhány nyelvi (grammatikai, ill. szemantikai) jellemzőjével foglalkozik azzal a céllal, hogy a vers stilisztikai, poétikai megközelítését közelebb segítse a befogadóhoz.

Kulcsszavak: vajdasági magyar irodalom, Tolnai Ottó, Wilhelm-dalok, *captatok*, versbeszéd, versszó, szókészlet, szókincs.

1.1. A Wilhelm-dalok¹ Falusi Orfeuszáról az irodalmi kritika sok esetben úgy beszél, mint aki a költő alteregója, alakmása, s ha elfogadjuk ezt a megközelítést, különösen izgalmassá válik – és többsikűvává azonnal, némi iróniával azt is mondhatnánk: egyetemes emberi léthelyzetté – a *captatok*² című vers versvilága.

¹ TOLNAI 1992

² *captatok / captatok körbe-körbe a hátsó udvaron / kaptatok már eleget mondom a libáknak / captatok / captatok körbe-körbe / captatok / kaptatok már eleget mondom a disznóknak / captatok / inkább a falat rugdosom mezítláb / mint a disznószalonnát / captatok / egész nap captatok / kaptatok eleget / kaptatok / captatok captatok captatok / kaptatok már eleget mondom a marháknak / captatok / kaptatok / captatok captatok captatok / ha így hasra vágódom a sárban / akkor nem captatok / akkor én kapok / akkor nem captatok / akkor csak mondom / hogy captatok captatok / akkor csak mondom / mondom hogy captatok / mondom hogy kaptatok kaptatok / most én kapok / én kapok / captatok / captatok körbe-körbe a hátsó udvaron / captatok captatok captatok (TOLNAI 1992: 9)*

Pedig első ránézésre/olvasásra úgy tűnhet, hogy egyszerű zsánerképről van itt szó: egy kicsit habókos (vagy „csak” szerencsétlen?) szolgálóember ténfereg – captat – „egész nap” „a hátsó udvaron”, a libaólak, a disznóólak és a marhaistálló között „körbe-körbe”, tapossa az udvar sarát, s közben motyog magában mindenfélét. Egyes szám 1. személyben. De nem is csak magában beszél, hanem „társaihoz”, az állatokhoz is, már olyanokat mond nekik tudniillik, amit azoknak okvetlenül tudniok kell: hogy „kaptatok már eleget”... (Embertársak nincsenek is a közelben, csak olyan emberek jelennek meg a „hős” gondolataiban, akiktől „kapni” lehet; disznószalonnát is esetleg, de szidást-verést még inkább.)

1.2. A *captatok* című Tolnai-vers ennek ellenére sem szomorú vers. Igaz, „mondanivalójában” nem is különösebben vidám. (Lejtése, dallama már inkább az, s nyilván ez a lejtésmód, dallamosság igencsak hozzájárul ahhoz, hogy ne érezzük szomorúnak a mondanivalót – a „létélményt” – se.)

Azért nem szomorú vers a *captatok*, mert nem a tehetetlenség verse. Nem arról szól, amiről pl. József Attilának a „semmi ágán” ülő költeményei, hogy „az ember, végül homokos / szomorú, vizes síkra ér”, ahol „szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél”, hanem a masszív valóságban, a való világban élő, maga körül a világot és benne önmagát is reálsan néző/látó (vagy „csak” megélő?) ember szemlélete tükröződik benne, „naturalizmus”, az „ez van – mért is lenne másként” realitása. A Tolnai-vers „minden részlete ellenőrizhető a realitások síkján” – írja Bori Imre (BORI 1993; 217), igaz, még a *Homorú versekről*, viszont a *captatok*ról ugyancsak elmondható ugyanez. Wilhelm, alias Habakukk nem boldogtalan ember, nem olyan gondolatokat forgat a fejében, hogy az élet valami olyasmi, amibe „más is belehalt már”, hanem teszi a dolgát, s legföljebb azon tépelődik, hogy „ha így hasra vágódok”, akkor lesz kapsz, vagy legalábbis szidás, de végül is akkor sem történt semmi különös, hisz azok után is lehet a falat rugdosni mezítláb (inkább, „mint a disznószalonnát”), és captatni körbe-körbe a sáros hátsó udvaron, ellátni az állatokat, mikor eljön az etetés ideje, s megbeszélni velük, amit okvetlenül meg kell velük beszélni; azt, hogy „kaptatok eleget / kaptatok”...

1.3. Tolnai költői világformálására az a jellemző, hogy – miként Bori Imre fogalmaz – „a rafinált líraiság és a naív természetesség változatai” (BORI 1993; 217) ismerhetők föl benne. A *captatok* című versben is megfigyelhető ez a kettősség, szétválaszthatatlanul, egybefonódva, és ez a kettősség mintha éppen annak a főntebb említett kettősségnek („zsánerkép” kontra/és „egyetemes emberi létélmény”) a versben való bennefoglaltatását volna hivatott kifejezni. A vers általános kisbetűzése és a központozás teljes hiánya akár nyelvi minimalizmusként is értékelhető volna egyébként, ahogy a versen végigvonuló szóismétlések sorozata is, illetve a szóhasználat egyszerűsége.

Holott éppen ezekkel a „fogásokkal” s közöttük is leginkább a szóismétléssel mint költői eszközzel él igazán tudatosan és szerencsésen a költő. Továbbá azzal, **ahogyan** megválogatja a szavakat, melyekből felépíti a verset: a leg-hétköznapibb szavakból építkezik. Tudatosan (és „refináltan”), ehhez semmi kétség nem férhet, s amire könnyen fény derülhet, ha közelebről megvizsgáljuk a költemény szóanyagát.

2.1. A lexémák és a szóalakok aránya drasztikusan eltér az átlagostól: a 33 soros vers 97 szövegszava – a 98. „szövegszó” a cím – 33 szótári szóhoz kötődik! Ez azt jelenti, hogy – szinte pontosan! – 3:1-hez a szövegszavak és a szótári szavak aránya, azaz (átlagosan) a lexémák 3-3-szor „aktualizálódnak”. Azonban e mögött az átlag mögött, természetesen, valójában nem az a helyzet áll, hogy ahány szótári szó megjelenik a versben, az mind háromszor jelenik meg (bár van néhány ilyen is, pl. az *én*, a *hogy*, a *körbe-körbe*, a *már*), hanem azt, hogy vannak olyan szavak, amelyek egyszer-kétszer csupán, s szép számmal olyanok, amelyek feltűnő módon ismétlődve. (A vers mondanivalóját – és stilisztikumát – illetően ez utóbbi csoport kiemelt figyelmet érdemel, főleg az olyan tartalmas szavak esetében, amelyeknek beszédbeli előfordulási gyakorisága a közönséges beszédben össze sem hasonlítható némely formaszavakéval (pl. a névelőkkel vagy némely kötőszókéval, partikulákéval).

2.2. De nézzük sorjában, azaz előfordulásuk számának növekvő gyakorisági rendjében a versszavakat! 1-1 előfordulással a sort (a betűrendhez igazodva) a *disznó* (*disznóknak*)³, a *disznószalonna* (*disznószalonnát*), a *egész*, a *fal* (*falat*), a *ha*, a *has* (a *hasra vágódok* szókapcsolatban); az *így*, az *inkább*, a *marha* (*marháknak*), a *mezítláb*, a *mint*, a *most*, a *nap*, a *rugdos* (*rugdosom*), a *sár* (*sárban*) és a *vágódik* (a *hasra vágódok* szókapcsolatban) kezdi; közöttük 6 főnevet, 4 határozószót, 2 kötőszót, 2 igét és 1-1 melléknevet, ill. névmást találunk. Kétszer-kétszer olvasható a versben a *csak* partikula, a *hátsó* melléknév, a *nem* tagadószó és az *udvar* (*udvaron*) főnév. A háromszoros előfordulású szavakat föntebb már láthattuk; közöttük egy névmás, egy kötőszó, egy határozószó és egy partikula van. Négyyszer jelenik meg a versben az *elég* (*eleget*) főnév, ötször az *akkor* határozószói névmás⁴, hétszer a *mond* (*mondom*) ige, nyolcszor az *a* határozott névelő (egyébként a közönséges beszédben ez a leggyakrabban előforduló szavunk), 11-szer a *kap* ige (*kapok*, *kaptatok*) és 26-szor (!) a *captat* (*captatok*) hangfestő mozgásige. (Egyébként a versben előforduló egyszerű szavak közül ez az egyetlen, amely nincs meg a 75 000 címszót tartalmazó Éksz.²-ben – csak alakváltozata, a 'sárban

³ A zárójelben a lexéma versbeli szóalakja áll.

⁴ A szófaji minősítéseket a MGr. értelmezése szerint adom meg.

gázolva nehézkesen lépked' jelentésű *caplatot* találjuk meg itt –; s amelyet még az *Új magyar tájszótár* is csak utaló címszóként említi: *captat* l. *caftat* 'sárban megy'.)

2.3. A vers legtöbb szava az alapszókészletbe tartozik, közönséges, gyakran használatos, stilisztikai értékét tekintve jellegtelen (Károly Sándor meghatározása szerint „nem motivált”) köznyelvi szó.

Az ÉKsz²., mint tudjuk, gyakorisági értékjelző számokkal minősíti a feldolgozott szóanyagot, a címszókat⁵. A versnek 19 rendkívül gyakori, azaz 1-es jelzésű szava van (az *a*, *akkor*, *csak*, *egész*, *elég*², *én*, *fal*², *ha*¹, *hogy*², *így*, *inkább*, *kap*, *már*, *mint*², *mond*, *most*, *nap*, *nem*², *udvar*), s feltűnhet, hogy meglehetősen nagy arányban vannak köztük homonim lexémák egyedei). 2-es jelzésűekből, azaz a valamivel ritkábban, de még mindig meglehetősen gyakran használatosakból 6-ot találunk a versben (ezek a *disznó*, *has*, *hátsó*, *liba*, *marha*, *sár*), 3-as jelzésű kettő van (a *mezítláb* és a *rugdos*), 4-es egy, illetve egy sem, attól függően, hogy a *kaptatok* igelakban pusztán csak a *kap* ige aktualizálódását látjuk-e (kijelentő mód, jelen idő, többes szám 3. személy), vagy pedig beleértjük/beleérezzük helyenként a *kaptat* igét is (kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 1. személy), ott, ahol a központosítás hiánya miatt nem egészen egyértelműek a mondathatárok, a szövegformálás, mondatszerkesztés. (A *captatokra* való rárimelés hatása is érvényesülhet ilyenkor.) A teljes képhez hozzátartozik, hogy 3 olyan versszót is találunk, amelyeket az értelmező kéziszótár nem vett föl. Ezek közül kettő összetett szó (a *disznószalonna* és a *körbe-körbe*), a harmadik pedig a vers kulcsszava, a *captat*, amely mint kevéssé ismert tájszó maradhatott ki az értelmező szótár címszókeretéből. (*Caplat* és népnyelvi *caftat* alakváltozatai 4-es jelzésű címszók.)

2.4. A versszakok jelentését is érdemes megvizsgálni. Az értelmező kéziszótár 2. kiadásának feldolgozásához igazodva 30 szó szemantikai arculatáról nyerhetünk képet. (3 versszó, mint már említettük, nincs meg az ÉKsz²-ben.) E 30 szó között egyetlenegy, a *kaptat* monoszém – ha egyáltalán számolnunk kell vele, hisz (ha alakilag beleérezhető is a *kaptatok* szövegszóba) 'mereked úton fölfelé kapaszkodik' jelentésével nem igazán illik bele a vers képiségébe. A többi 29 lexéma viszont többjelentésű, s nagy részük az alapjelentésében aktualizálódik (pl. a *csak*, *liba*, *marha*, *rugdos*, *sár*, *udvar*), bár vannak olyanok is, amelyeknek a másodlagos, illetve (valamelyik) mellékjelentése ismerhető föl (pl. az *akkornak* a 2., ill. a 3., bizalmas jelentése van

⁵ 1-es jelzést kaptak a legnagyobb beszédbeni gyakoriságú szókészleti egységek, az alapszókészlet törzsállományához tartozó közzszavak, 2-est a valamivel ritkább, 3-ast, 4-est és 5-öst pedig a gyakoriságukat tekintve mind kevésbé gyakori alapszókészleti elemek. (Az 5-ös indexel ellátott szavak esetében feltehető az is, hogy azok már mintegy az alapszókészlet és a peremszókincs határmezsgyéjén helyezhetők el.)

jelen, a *hasnak* 'a törzs hasi oldala' értelmű 4., az *inkábbnak* az 5. stb.). Az „egyszerű” polisziémia mellé több esetben többszófajúság társul (pl. *disznó, egész, én, marha, nap*), s – mint fõntebb már esett róla szó – a homonímia is jelen van a vers nyelviségében. Nemcsak a *kaptatok*ra kell itt gondolnunk, hanem az *elég, fal, ha, hogy, mint* szavakra is, amelyek a szótári homonímia esetei, a nyelv szintjén tapasztalható többértékűségük, ill. kettõsségük azonban a versbeszédben nem hordoz stilisztikai értékötletet.

Forrás

TOLNAI Ottó (1992): *Wilhelm-dalok*. Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs

Irodalom

BORI Imre (1993): *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

ON THE WORDS OF THE POEM *CAPTATOK* BY OTTÓ TOLNAI

Elements of lexis, (words, phrasemes), when becoming parts of a narrative voice due to their poetic use, become bearers of surplus values; nevertheless, they continue having all those general features of linguistic or language usage which characterize them. This paper looks into Ottó Tolnai's poem *captatok* and analyzes the words and some of their linguistic (grammatical, or rather semantic) features with the aim of bringing the recipient closer to the poem's stylistic and poetic approach.

Keywords: Hungarian literature in Vojvodina, Ottó Tolnai, Wilhelm Songs, *captatok*, narrative voice, lexis, vocabulary.

LAKI BOGLÁRKA

Tankönyvkiadó Intézet
Újvidék
bogica@stcable.net

VAJDASÁGI MAGYAR NŐK BESZÉLT NYELVI
ÉLETTÖRTÉNETÉNEK VIZSGÁLATA KOGNITÍV
ÉS FUNKCIONÁLIS SZEMPONTOK ALAPJÁN

Analysis of Life Stories through the Oral Language of Women
from Vojvodina Based on Cognitive and Functional Viewpoints

A tanulmány a beszélt nyelvi élettörténetek kognitív és funkcionális elemzési szempontjaival foglalkozik: milyen mentális folyamatok hozzák létre e szövegtípust, és milyen szerepet töltenek be a kommunikatív interakció folyamán. A történet valójában kognitív sémaként funkcionál. Az élettörténet a rekonstruáló emlékezet, az események tudatos narratív elrendezése által jön létre. A narrátor elsősorban önmagát prezentálja, az ént mutatja be, az élettörténetekből azonban kiolvasható az én és a másik kapcsolata, a személyiség társadalmi helyzete, és nem utolsósorban identitásmeghatározó (-fenntartó) szerepe van.

Kulcsszavak: kognitív, történet, emlékezés, séma, forgatókönyv, én-prezentáció, szerep, identitás.

Bevezetés

Dolgozatomban a beszélt nyelvi élettörténeteket kognitív és funkcionális szempontok alapján vizsgálom. Röviden áttekintem, milyen mentális folyamatok játszanak szerepet e szövegtípus létrehozásában, majd a beszélt nyelvi élettörténetet a kommunikatív interakcióban betöltött funkciója szempontjából tanulmányozom. A kognitív és funkcionális elemzési szempontok betekintést nyújtanak az élettörténetek szerkezetébe is.

Az életrajzi történetmondást konkrét nyelvi anyag feldolgozása által tanulmányozom. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben megjelent, előszóban elhangzott szövegek írott formája képezi. E szövegek általában kérdések által előhívott válaszok, többnyire hosszabb terjedelmű történetek sorából állnak össze. A kötet tizenöt magyar nő élettörténetét mutatja be az olvasónak. Az élettörténetek betekintést nyújtanak a vajdasági magyar nők hétköznapijaiba és nyilvános szerepvállalásaiba.

Történet és emlékezés

A pszichológiai emlékezetkutatás egyik legfontosabb felfedezése, hogy az emlékek *sémák* alapján rögzülnek. Minden szövegtípus létrehozásában bizonyos mentális folyamatok játszanak szerepet. A történet is kognitív séma alapján jön létre.

A séma fogalom Bartlett nevéhez fűződik, eredetileg egy neurológustól vette át. Az emlékezés folyamatában legfontosabb szerepet betöltő séma „múltbeli reakciók, múltbeli tapasztalatok aktív szerveződését jelöli” (BARTLETT 1985; 293, idézi ANDÓ 2006; 116). A sémák folyamatosan változnak, minden új tapasztalat hat rájuk.

Egyes elemzések szerint az emlékezet csupán reprodukív jellegű. Ennek alapján lehetetlen lenne az élettörténetek feldolgozása, hiszen az elme időrendbe helyezi az eseményeket, jelentést tulajdonít nekik. Bartlett megállapítása szerint az emlékezet konstrukció jellegű, és nem reprezentáció. A történet létrehozása, szerkesztése az elme képessége.

Brown és Kulik az olyan múltbeli események megnevezésére, amelyek megtörik a mindennapi tevékenységek sorát, a nagy érzelmi hatást előidéző híreket *vakuemlékeknek* nevezi, amelyek kiemelkedő fontosságúak. Neisser szerint azonban ezek az emlékek csak később válnak fontossá, jelentőségük miatt, vagyis az emlék fontossá válása a *rekonstruáló emlékezet* műve. „A vakuemlék olyan alkalmat idéz fel, amikor rendszeren egymástól külön kezelt két narratívum – a történelem lefolyása és saját életünk folyása – egy pillanatra egymás mellett sorakozik fel” (NEISSER 1993; 453, idézi ANDÓ 2006; 118). Két párhuzamos narratívum találkozik itt, két párhuzamos narratívum metszéspontja ez, a személyes élettörténet és a történelem találkozása. A legtöbb nyelvben a történelem szó a személytől elvált múltra utal. Az önéletrajzi emlékezés a történet és a történelem között egyensúlyoz, személyes történelem. A történelem és az emlékezés összefonódik a személyes élettörténetben, az egyén életében a történet és a történelem átfedi egymást. A személyes módon megélt közéleti és politikai történések a történelem részét képezik.

¹ A továbbiakban e kötet cím rövidítése: VMNÉ.

A hosszabb életperiódust átívelő történetek, illetve az egész élettörténet elmondása során váltakozik a közéleti események és a személyes történetek előtérbe, illetve háttérbe kerülése.

„Aznap azt mondták, hogy senkinek se szabad az állomáson maradnia, kivitték a szerelvényt a római sáncokhoz, a személyzettel együtt. Én nem akartam kimenni, mert egy órákor el kellett haladnia egy vonatnak, amely gyümölcsöt szállított. [...] Ő egy Kerekes nevű romániai fiatalember volt, aki igazi munkatárs volt, s szerencse hogy nem hagyott ott, mert akkor bombázták az állomást és meghallhattam volna. Az egy nagyon borzasztó élmény volt. Hazamentem a szüleim házába, s amikor a bomba leesett, úgy éreztem, hogy a fejem a sarkamon jön ki.” (VMNÉ; 69)

„Emlékszem, hogy a bombázás éjszakájára nagy társaságot hívtunk össze, mindenféle hangszert összeszedtünk, és zenéltünk a kertben.” (VMNÉ; 198)

„A második bombázás szintén itt ért. Palacsintát készítettem.” (VMNÉ; 171)

A történelmi eseményekre való visszaemlékezésekkor több évtized távlatából is bizonyos személyes történések apró, gyakran lényegtelen részletei idéződnek fel és válnak a szöveg(világ) szerves részévé.

A személyes emlékek felidézésének két fő csoportja különböztethető meg: a megfigyelő és a beleélő típus. Nigro–Neisser (1993; 500, idézi ANDÓ 2006; 119) meghatározása szerint a két típus közötti különbség a visszaidézés szándékában rejlik. Amikor a beszélő megpróbál függetlenedni a múltbeli eseményektől, akkor általában megfigyelői stratégiát alkalmaz, kívülállóként, külső nézőpontból figyeli a történeteket, míg a beleélő megközelítésnél az eredeti érzelmek átélése a cél. A felidézés típusa függ az eredeti esemény sajátos vonásaitól, az egyén szándékától és érzelmi viszonyulásától, az esemény és a felidézés közötti időintervallumtól (a frissebb emlékek általában beleélő típusúak).

Az élettörténetek emlékező perspektívája gyakran kettős: személyes és mégis külső: hiszen az elbeszélő rálát az életére, történetére, miközben visszatekint. Az elbeszélés e külső perspektívája a pszichológiában az emlékezeti tudatosság, az irodalomelméletben pedig a mindentudó narrátor perspektívája. Az önéletrajzi elbeszélő esetében az emlékezet valós élményeken nyugszik.

A megfigyelő emlékei valójában az emlékezés mint rekonstrukciós folyamat eredményei: az események utólagos narratív elrendezése, a tudatos visszatekintés, a nézőpont. A következő példában tetten érhető, hogy az időben távolodó eseményről most már képes megfigyelői pozícióból beszélni a történet elbeszélője.

„Ezért mindig úgy éreztem, hogy az apukámat jobban szeretem, mert anyukám szigorúbb volt. Most már nem úgy érzem, mert mindkettőjüket egyformán szerettem.” (VMNÉ; 64)

Maria Horsdal szerint gyakran polifóniát tapasztalhatunk az elbeszélő részéről, amikor az elbeszélő vitatkozik önmagával, többféleképpen értelmez egy történetet, és gyakran párbeszéd hatását kelti a narratíva.

Maurice Halbwachs *kollektív emlékezet* fogalma arra utal, hogy az emlékezés társas alapú értelmezés. A kollektív emlékezet időhöz és környezethez kötött. A családoknak általában megvannak a saját kis emlékeik, amelyeket többnyire csak a családtagok ismernek. Ez funkciója alapján a csoporthoz (családhoz) tartozást is erősíti.

A történet mint séma

A történetsémának mint az emberi gondolkodás alapvető sémájának kognitív szempontból kiemelt jelentősége van. „A séma fogalma a narratív elméletekben kettős szerepű: egyrészt a történetek rögzítésére vonatkozik, másrészt pedig az individuum tudatában létező, a világlátással összefüggő elrendező mintázat.” (ANDÓ 2006; 124) Ez a terület a szövegtan és az emlékezetkutatás érintkezési pontja. A sémákat általában úgy határozzák meg, mint globális ismeretminták, amelyek az események és állapotok időbelileg vagy oksági kapcsolatok alapján rendezett egymásutániságát tartalmazzák. A kognitív tudomány a sémafogalmat kiegészíti azzal, hogy a sémákban mindig vannak kitöltetlen helyek, amelyek lehetőséget biztosítanak aktualizálni a sémát, illetve új információval tölteni ki.

A séma fogalma mellett meg kell említeni az áttételesség fogalmát is, amely többnyire attól függ, hogy az egyén milyen szinten adaptálja a sémát, viszi bele a saját elérni kívánt céljait az adott kommunikációs helyzetbe. Egyes kutatók szerint az áttételesség jelentős szerepet játszik a szövegtípusok kialakulásában. Bruner szerint 3 típusú séma különböztethető meg: 1) a lineáris, cselekvésközpontú szerveződés; 2) a szokatlan iránti érdeklődés; 3) az egyértelmű perspektíva.

A séma mint az észlelés alapvető szerkezeti kerete Neisser definíciója szerint: az észlelőhöz képest belső, a tapasztalat által módosítható, az észlelt dolgot illetően pedig specifikus, irányítja a megismerő folyamatokat. Az új információk és a tapasztalatok által állandóan módosul, „fejlődik” a séma.

A *makrostruktúra*. Kintsch és van Dijk megállapítása alapján a mikrostruktúrát a kijelentések alkotják, a makrostruktúrát pedig a kijelentésektől nagyobb egységekből körvonalazódik ki. A van Dijk-féle szövegelméletben

kiemelt szerepe van a makrostruktúra fogalomnak: a produkció folyamán kiindulópontot jelent, a percepció esetében pedig ennek létrehozása a végcél. A nyelvhasználó nem csak egy bekezdés, fejezet vagy az egész szöveg után tud következtetni arra, miről szól a szöveg, hanem már az első propozíciókból származó minimális információból megpróbálja kikövetkeztetni, kitalálni azt.

A különböző szövegek különböző sémákkal rendelkeznek. Más a sémája pl. egy argumentációnak és más egy pszichológiai beszámolónak. Az ilyen séma a szöveg *szuperstruktúrája*.

A történet is egy ilyen makrostruktúra, mely által meghatározhatók a szövegben a történetek állandó elemei, pl. az epizód, a bonyodalom, a megoldás, illetve az élettörténetekben: pl. születés, iskola, párválasztás, munka.

A forgatókönyvek, tervek. Schank és Abelson szerint forgatókönyvünk van bizonyos helyzetekben való viselkedésre. Legismertebb példájuk az étterem forgatókönyve, amelyben az egyes szerepekhez kapcsolt cselekvések bizonyos rendben követik egymást. Az étterem-forgatókönyv például leírja az események sorát az étteremben: a négy fő epizód a belépés, rendelés, evés, távozás, illetve célokat, terveket, viselkedési magatartásformákat, fizikai felszerelést tartalmaz. A forgatókönyv tehát cselekvéssor, amelyet egy sztereotip esemény során végrehajtunk.

A vizsgálatok azonban kimutatták, hogy nem rendelkezünk minden társas szituációra forgatókönyvvel. Ilyenkor az egyén a tervezési képessége által (Wilensky) tud következtetni a partner terveire. A sémák általános jellegűek, de a generikus tudás által alkalmazhatók a konkrét helyzetekben is. A forgatókönyvek számtalan egyéni formában jelenhetnek meg, de az ember tudása révén vissza tudja ezeket vezetni egy alapsémára, s kezelni tudja az atipikus kommunikációs szituációkat is, pl. az élettörténetek esetében is van egy előzetes tudásunk róluk. A további vizsgálatok arra engedtek következtetni, hogy a forgatókönyveken túl egy általánosabb szerkezet is létezik: a *tervek*, amelyek nem konkrét helyzetekhez, hanem tematikus alapon eseménysorokhoz kötődnek.

Történetnyelvtanok. Colby Propp mesemorfológiáját generatív elvvé dolgozta át. Történetnyelvtanának alapegységei az *eidonok*. A legjelentősebb kategóriák a motiváció, a tevékenység és a megoldás. A jól formált történetek kettős tulajdonsággal, jellegzetességgel rendelkeznek: a narrációban gyakoriak az ismétlések, mégis a nem megszokottat, a közönségestől eltérőt mondjuk el narráció során. Colby eidon kategóriája pedig pontosan ez utóbbinak tesz eleget, ugyanis az eidonok a nem szokásos epizódok, illetve a szokásos epizód elmaradását jelzik.

Rumelhart a generatív grammatika elképzelései alapján olyan történetnyelvtant próbált létrehozni, amely képes egy olyan szabálysort leképezni, amely által bármely történet generálható. Elképzelése szerint a történetnek is van mélyszerkezete: történetséma, és léteznek újraíró szabályok, amelyekkel feltárhatók a történetmegértés és -felidézés vázlatos mechanizmusai.

Thorndyke elmélete szerint az egyszerű narratívum részei a keret, téma, cselekmény és az eredmény. A keret alkotói a szereplők, a hely és az idő. A témát pedig a cél és az esemény alkotja. Ez a modell alkalmazható az egyszerű narratívumok elemzése esetében, de az összetett narratívumok analíziséhez túlságosan merevnek bizonyul.

Prince arra próbált rámutatni, hogy a szövegek szerkezete megfogalmazható véges számú explicit szabály formájában.

William Labov narratívummodellje. Labov a perszonális narráció fogalmát így határozza meg: valamely személyes élmény elbeszélése egy olyan eseménysorozatról, amely a beszélő élettörténetének egy része. „A narratívum alapsémája tehát nem egy kulturálisan hagyományozódott irodalmi szöveg [...], hanem egyéni élményből kiinduló, tervezetlenül elhangzó beszédprodukció.” (ANDÓ 2006; 128)

A *kiértékelő modell* egy formális elemzési módszer, amely az ismétlődő elemeket vizsgálja. A modell alapját a referenciális és az értékelő funkció képezi. Az elbeszélés referenciális funkciója, hogy a hallgató információhoz jusson a történetről. Az értékelő funkció abban nyilvánul meg, hogy a narrátor személyes megjegyzéseket fűz a történethez, illetve saját nézőpontjából adja elő a történetet.

Labov szerint egy személyes tapasztalaton alapuló szóbeli narratívum szerkezete 6 részre osztható:

1. Tartalmi összefoglalás (fakultatív egység)

A történet indulhat a téma rövid összefoglalásával vagy egy általános megnyilatkozással, amit a történet majd igazolni fog. Pl. „A bombázást átélni nem volt kis dolog.” (VMNÉ; 69)

2. Orientáció

Az orientáció az ún. narratív kontextust határozza meg: idő, személyek, hely, szituáció. E háttértudás nélkül a történet általában nem érthető meg. Pl. „Én még a régi Jugoszlávia ideje alatt jártam iskolába. Később jöttek a magyarok, azután a bombázás.” (VMNÉ; 69)

3. Bonyodalom

Az eseménysorozatot elbeszélő narratív mondatok sora. Itt jelenik meg a konfliktus vagy krízis és a fordulópontok. Valójában ez a történet tartalma. Pl. „Én nem akartam kimenni, mert egy órákor el kellett haladnia egy vonatnak...” (VMNÉ; 69)

4. Értékelés

A beszélő álláspontját juttatja kifejezésre, kiderül a mesélő eseményekhez fűződő viszonya. Pl. „...szerencse, hogy nem hagyott ott, mert akkor bombázták az állomást és meghalhattam volna. [...] Hálásan köszönöm neki, hogy visszajött.” (VMNÉ; 69)

5. Eredmény

A konfliktus, illetve a krízis megoldása. Pl. „Az egyik munkatársam biciklivel hazaindult, de... visszafordult értem...” (VMNÉ; 69)

6. Kóda (fakultatív egység)

Visszatér az elbeszélés idejéhez, lezárja a történetet. Pl. „Ezek a mostani fiatalok, mikor legutóbb volt a bombázás, kimentek és nézték...” (VMNÉ; 69)

Labov narratív elemzési módszere strukturalista megközelítésű, vázlatos, csupán csak egy keretet ad az elemzéshez, a történetet a felsorolt kategóriákon kívül számtalan funkció módosítja, alakítja. Tapasztalatom azt mutatja, hogy az egységek sorrendje nem azonos minden történet során. Ezt a módszert Labov a gyémántmodellben ábrázolta, melynek csúcán az értékelés állt. Az élettörténet narrációja szempontjából fontos mozzanat, hogy az értékelés áthatja a történet szerkezetét, a beszélő perspektívája érvényesül a történet minden pontján. Az értékelés teremti meg a narratívum értelmét.

Az értékelés kifejezésre juttatásakor a történet időbeli előrehaladása megáll egy pillanatra, a narrátor kiszól az elbeszélésből (Pl. a már említett mondatnál: Hálásan köszönöm neki, hogy visszajött!). Az értékeléssel jelzi, hogy képes elmondani, bemutatni, láttatni a történetet („Az oroszok nagyon szomorú dolgokat műveltek, amit én elítélek.” (VMNÉ; 69)).

Én-prezentáció, szerep, identitás

A beszélt nyelvi élettörténet-mondást a nyelvi interakcióban betöltött funkciója alapján is vizsgálhatjuk. Az élettörténetekben a narrátor elsősorban önmagát prezentálja, az *ént* mutatja be, a személyiségét. Az élettörténetekből azonban kiolvasható még az én és a másik kapcsolata, a személyiség társadalmi helyzete, és *identitás-meghatározó (-fenntartó)* szerepe is van.

Az élettörténeti narratíva az identitás és az önértelmezés alapja. A valóságban megtörtént események és a narrátor által előadott élettörténet eseményei között különbségek lehetnek, vagyis a múlt eseményeit megélő én az önéletrajzi emlékezetben másképpen is reprezentálódhat.

Andó Éva a következő kategóriákat különbözteti meg: a múlt eseményei és az ezekben részt vevő *történeti én*, az átélt események az akkoriban *érzékelt ént* tartalmazzák, az *emlékező én*, aki felidézi a múlt történéseit, és az emlékezés által a *felidézett én* megszerkesztése.

A felidézett én tehát a történeti én emlékekből rekonstruált variánsa. A történetek ismétlése által az emlékek megkövülnek, merev struktúrákká formálódnak, amelyeken nagyon nehéz változtatni. Olykor a megkövült emlékekben megjelenő én tehát nem azonos a valódi történeti énnel.

A narratíva események sora, amelynek van kezdete és vége. Az életünk eseményeiről beszélhetünk kronologikus vagy akronologikus sorrendben. A jelenből visszapillantva a múlt eseményeire az élettörténet egészét is átlátja az elbeszélő. A szelektív és rekonstruáló önéletrajzi visszaemlékezés alapján jön létre az élettörténet. Az élettörténet az elbeszélő életénél hosszabb vagy rövidebb időintervallumot is felölelhet.

Az elbeszélő számára általában az első problémát az jelenti, hogyan kezdje az élettörténet mesélését, milyen keretbe helyezze. Megnehezíti a helyzetet, hogy sok esetben egyáltalán vagy nem ismeri jól az interjúert, a hallgatót.

Az elbeszélők olykor őseik történetével indítják saját életük történetét, mások születésükkel, első emlékeikkel vagy életük még későbbi szakaszával. A gyermekkort gyakran eszményített világgént ábrázolják.

„Hat fiú után születtem én, az egyedüli lány, a legfiatalabb gyermek, aki-
nek nagyon szép gyermekkorra volt.” (VMNÉ; 62)

„A gyerekkorom nagyon szép volt. Rengeteget játszottunk, a természet-
ben csavarogtunk. (VMNÉ; 191)

„Úgy vélem, hajlamosak vagyunk idealizálni a gyermekkort, fiatalkort,
múltat s így van ez esetemben is.” (VMNÉ; 162)

Egyes elbeszélők nem kronologikus sorrendben kezdenek a történetmeséléshez, hanem „in medias res”, vagyis életük egy sorsdöntő eseménnyel indítják történetüket, ez azonban nem volt jellemző az általam vizsgált anyagban.

Az élettörténet mesélése során nem egyforma részletességgel térünk ki az élet különböző időszakaira, eseményeire. Az elbeszélő egyes eseményeket részletezhet, más események csak röviden, az említés szintjén jelennek meg, és bizonyos eseményeket ki is hagyhat (ellipszis). Az élet fő problémájára azonban több alkalommal is visszatérhet az elbeszélő, más-más szempontból mesélve azt. Visszaugrások (analepszis), illetve előreugrások (prolepszis) is megjelenhetnek.

Néhány élettörténetben igen gyakori jelenség, hogy a régmúlt eseményeit mesélve az egyén – szembeállításként – állandóan a jelenre reflektál.

„A tánciskola nagyon emlékezetes maradt, a fiatalságnak szüksége van egy kis szórakozásra. Ha ez nincs, akkor nincs hol megismerkedniük, nincs hol szórakozniuk. Az, amit ma tesznek, nem szép! A mi időnkben nem volt

ital és cigarettázás, csak az előcsarnokban volt szabad dohányozni. A táncterem gyönyörű szép volt.” (VMNÉ; 64)

„El kell mondjam, hogy nagyon figyelmes férjem volt. Már húsz éve nézem a fiatalokat, ahogy bejönnek a lépcsőházba, vagy az emeletre, egyáltalán nem előzékenyek.” (VMNÉ; 68)

„Szerettünk ebéd közben elbeszélgetni, megbeszélni az ügyes-bajos dolgainkat. Szükség van erre a családban, mert a sok munka, elfoglaltság miatt ma másképp élnek az emberek, mint régen.” (VMNÉ; 73)

Az időkezelés vizsgálata fényt derít a történet felépítésének stratégiájára, másrészt az elbeszélő belső, pszichés állapotára. „...a narratívumokban alkalmazott időkezelés nem azonos a kronologikus idővel, hanem az ún. narratív kronológia szabályait követi. A narratív kronológia lényege, hogy a beszélő szubjektum a számára fontos eseményeket a lineáris kronológia széttörésével és új rendbe állításával, az idődimenzió sűrítésével, illetve tágításával, tömörítésével és széthúzásával éri el” (EHMANN 2003; 38). Az önéletrajzi történetekben tehát a nagy érzelmi hatást, illetve traumát kiváltó események megtörhetik az események időbeli linearitását. A szakirodalom ezt a traumatikus emlékezetformát töredékes emlékezésnek is nevezi.

A személyes történet kohéziója az én kohézióját is jelenti. „...a narratív koherencia mértéke az élettörténeti epizódokban, illetve magában az élettörténeti elbeszélésekben a belső állapotok, intrapszichés történések érzékeny mutatójának tűnik” (LÁSZLÓ 2005; 145, idézi BAUMANN 2008).

Az élettörténetekben az egyén, az én szólal meg, s szólítja meg az elképzelt másikat. Az élettörténet elbeszélése során a nyelv a másik és önmagunk megértésének eszköze. A fikciós történetek a különböző társas helyzetek és a bennük élő önmagunk megértésére szolgálnak, a saját történet elbeszélésekor ennek szándéka felerősödik.

Az elbeszélő az élettörténet elmondása, prezentálása közben egyensúlyi helyzetet próbál fenntartani az én és a másik elvárásai között. Az én azonban sok esetben nem ismeri a másik elvárásait, mint ahogy feltételezhetően jelen esetben sem, hiszen az interjúvoló személy igyekszik háttérben maradni, semleges maradni. Meg kell felelnie tehát a képzeletbeli másik elvárásának is, és önmagához is hűnek kell maradnia.

A szerep „közvetítő kapocs, mely az egyén személyes szféráját a személytelen szférával, a társadalommal összeköti” (CSEPELI 2001; 60, idézi ANDÓ 2006; 139). A szerepelvárás alatt pedig azt értjük, amit a közösség, a társadalom elvár az egyéntől az adott szerepben. A szerepelvárás vonatkozik a nyelvhasználatra is, hiszen az adott kommunikatív szituációban a különféle szerepek különféle nyelvhasználati formákat követelnek meg. Az egyén

élettörténetének elmondása során tehát arra is ügyel, hogy a róla kialakuló benyomás megfeleljen a szerepéhez illő tulajdonságoknak, vagyis a kommunikáció a szerep megjelenítésének egyik fontos eszközeként szolgálhat.

Az élettörténetek elemzése által a felszínen túl a szöveg lehetőséget ad a megnyilatkozó személyes identitásának, identitása különböző arcainak kibontására is. Az élettörténetek, illetve a személyes tapasztalaton alapuló történetek elbeszélése identitásformáló, identitás-meghatározó szereppel bír.

A társadalmi meghatározottság, a szociális helyzet a vizsgált korpuszban szinte kivétel nélkül minden történetben megjelent, az én által juttatva kifejezésre.

„Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot. [...] Ekkor kezdődtek számunkra a rossz napok. A boltot államosították, apám munka nélkül maradt: a jólétből a nincstelenségbe csöppentünk, de akkor már mindenki rosszul élt.” (VMNÉ; 101)

„Alig volt megélhetési lehetőségünk, abból éltünk, amit anyám eltett nyáron befőttnek, meg volt egy kis krumplink.” (VMNÉ; 58)

Az élettörténetekben gyakran jelennek meg általánosítások, kategoriális meghatározások is az énről vonatkozóan, az önreflexív gondolkodás részeként.

„Tudtam, hogy jó korrektor vagyok, valószínűleg ezért is tartottak ott...” (VMNÉ; 105)

„Volt egy füzetem, abba jegyeztem a durvább újságírói és szerkesztői hibákat. Miután jó néhányat összegyűjtöttem, szétosztottam feljegyzéseimet: nem váltottam ki vele nagy sikert. Olyan ember vagyok, aki mindenkinek tanácsot szeret adni. Rossz szokás, de erre már csak mostanában jöttem rá, mármint arra, hogy ezt az emberek nem szeretik.” (VMNÉ; 106)

„Én mindig is azt vallottam, hogy becsületesen, tisztességesen kell élni, hittem benne, hogy ha másokon segíték, akkor rajtam is segíteni fognak.” (VMNÉ; 106)

Egyes kutatók a tudás narratív természetét hangsúlyozzák. Addig a megállapításig is eljutottak, mely szerint a tudás a múlt tapasztalatai alapján szerkesztett történeteken alapul. „Az önismeretre, az elfogadott énképre tehát visszahatnak az én prezentálása céljából elmesélt narratívumok.” (ANDÓ 2006; 136) Egyes történetek többszöri elmesélése tehát magában az egyénben is megerősíti egy bizonyos tulajdonságát.

David Mandelbaum modelljében kiemelt szerepet kap az élet *fordulópontja*, mivel ennek alapján szakaszokra tagolható az egyén életpályája. Egy-egy fordulópont után az egyén új fajta szerepekbe, új közösségbe kerülhet, új éntudat alakulhat ki. A fordulópont jelentkezhethet kulturális szinten, a társadalmi kapcsolatok vagy a pszichikum fejlődésének szintjén. A fordulópontok lehetnek előírászerűek, kötelező érvényűek vagy egyéniek. Az élettörténet vezérmotívumává is válhat. Egy eseményt az egyén olykor csak bizonyos időtávlatból tud fordulópontként értékelni, de előfordul, hogy az egyén az esemény pillanatában is tudatában van ennek, és reflektál arra, hogy sorsdöntő fordulathoz ért élete.

„Hatvanban megszületett Kati lányunk, de nemcsak ezért, hanem az újságírói munka, a túlzott elfoglaltság miatt is abba kellett hagynom a tanulmányaimat.” (VMNÉ; 105)

„A hetvenes évek szintén sorsdöntőek lettek az életemben, mert megoldott az egyik nagy problémánk, a lakáskérdés, nagyobb lakást kaptunk, és én végre kihúzhattam a lábamat a korrektoroktól.” (VMNÉ; 106)

„Időközben meghalt apám és ez számomra nagy megrázkódtatással járt...” (VMNÉ; 195)

„Ladislav fiunk ezerkilencszázhetvenkilencben született. Ettől kezdve életem új értelmet kapott.” (VMNÉ; 217)

Hankiss Ágnes (l. OZSVÁTH 2009) arra a következtetésre jut, hogy az én identitásának megkonstruálása több stratégia alapján történhet. 1. A *dinasztikus stratégia* szerint a pozitív énkép a gyermekkori helyzet következménye, vagyis az elért eredményeket, sikereket a pozitív családi hagyományoknak tudja be. Ebben az esetben az élettörténetben gyakran helyet kap az ősök élettörténete, karriertörténete is. 2. *Antitétikus stratégiának* nevezi, amikor a „csakazértis megmutatom” típusú történetek sokasága jelenik meg, és az önerőből történt előrehaladás kerül előtérbe. A jelenlegi pozitív énkép tehát a múlt negatív eseményei ellenére saját erőből valósult meg. 3. A *kompenzativ stratégia* esetében a jelenkori énkép válságát az elbeszélő egy korábbi életszakasz sikerességével kompenzálja. 4. Az *önfelmentő stratégia* esetében a jelen sikertelenségét a nehéz gyermekkor vagy egyéb korábbi események következményeként magyarázza az elbeszélő, illetve a világban jelenlevő rossz befolyásolta negatívan életét.

Az élettörténetekben természetesen megjelenik a női szerepkör narrativizálása is, a női nemre, a női szerepekre való reflektálás. Az egyes élettörténetek által kibontakozik a múlt század női szerepköre, a női társadalom normái.

„Oly sok az okos, sikeres nő, aki háromszor is többet dolgozik a férfinál [...], még sincs méltóképpen megbecsülve. Erőt nem kímélve kell harcolnia

a megillető elismerésért. [...] Az anyának főznie kell, kötni, varrni, gyereket nevelni, dolgozni, az otthon rendezni. A férfi elmegy, ledolgozza a munkáját, megjön. ...a ház asszonyaként királynői trónus illette meg... Mama három miniszternél is többet jelentett, mert a semmiből is ebédet teremtett. A ház istene volt. [...] És látod, ma az asszony szélvészkként rohan. Műveltnek, jó munkatársnak, remek feleségnek, kiváló szeretőnek kell lennie, modernnek, megértőnek, felvilágosultnak, hogy gyerekeivel megértesse magát. Ez elvárandó a nőtől – mi a férfiak teendője?” (VMNÉ; 168)

„Nagyon büszke vagyok arra, hogy nő vagyok.” (VMNÉ; 199)

„Azt hiszem, mindig öntudatos lány, asszony voltam, amit anyámnak, nevelésemnek köszönhetek. Sosem éreztem, hogy kevesebbre vagyok képes a férfiaknál.” (VMNÉ; 208)

Előfordul, hogy hátrány is érte a nőket női mivoltuk miatt: „Kezdetben kellemetlenségeim voltak, ugyanis Brezsán Gyula, a Magyar Szó fotóosztályának akkori főnöke azt mondta, hogy amíg ő ott a főnök, nő fotós ott nem dolgozhat.” (VMNÉ; 105)

További kutatást igényel a női szerepek megélésének mikéntje, formája. A női társadalmi nem kihatással van a nyelvi megformálásra, arra, hogyan válnak szöveggé az emlékek.

Az elbeszélő a történetekben megjelenhet aktív személyként, illetve az események passzív befogadójaként. Fontos megállapítani, hogy az elbeszélő miről beszél úgy, mint adott körülményről, aminek alá kellett vetnie magát, és miről beszél úgy, hogy az szabad akaratán és szabad választásán múltott.

A háború elbeszélése is női perspektívából történik. A történelmi események, illetve a háborús események az otthon maradt nő perspektívájából mesélődnek el, a férfiak háborúban való részvétele kevésbé jelenik meg részleteiben, inkább a női aggodalmak kerülnek előtérbe.

A női és a férfi élettörténetek szerveződése között különbség tapasztalható. Niedermüller Péter megfogalmazása szerint a női élettörténetek szerkezete asszociatív alapú szerveződést mutat, az én más emberekhez való viszonyában jelenik meg, míg a férfiak saját maguk az élettörténeteik központi szereplői, az idő linearitása bizonyul szövegszervező elvnek. (NIEDERMÜLLER 1988, I. OZSVÁTH 2009; 6)

Életünk különböző szakaszairól természetes nem azonos számú emlékek rendelkezünk, ennek megfelelően a történetben sem arányosan oszlanak meg az emlékek a periódusokhoz viszonyítva. Az önéletrajzi történetek szerkezete nem mindig feszes, gyakran élményszerű tényeken alapszik. A tények és az emlékek aránya függ az elbeszélő szándékától, de az elbeszélő élettör-

ténet is meghatározza, hogy az emlékezés csupán a tényekre összpontosul, szűkül vagy élményekkel tarkított, illetve az is befolyásolja, hogy az egyén hogyan szeretné prezentálni önmagát.

Befejezés

A beszélt nyelvi élettörténeteknek minimálisan három fontos jellemzővel kell rendelkeznie. A narráció általában a múltbeli események szelektív bemutatásának egy formája, melyben az események temporálisan rendezettek, az események és a szereplők pedig valamilyen struktúrához igazodnak. A temporális és strukturális rendezettség biztosítja a beszélt nyelvi élettörténet „lezártságát” és kauzalitását. Megállapítható, hogy a hagyományos narratív összetevők jelennek meg az élettörténetben is: meghatározott körülmények között bizonyos cél elérése érdekében cselekvő ágens, amihez többnyire bonyodalom és megoldás társul.

Az élettörténetek által önmagunkat mutatjuk be, gyakran implicit módon. Az események elrendezése, a grammatikai kifejezőeszközök megválasztása, a szóválasztás, a nem-verbális eszközök stb. is mind az egyén bemutatását szolgálják.

Az élettörténet megértése soha nem passzív folyamat. Ha monologikus szövegről is van szó, a beszélő megnyilatkozásait befolyásolják a másik fél elvárásai.

Az élettörténet is kognitív séma alapján szerveződik. Szerveződésének formálódását alapjaiban befolyásolja az emlékezés mechanizmusa. További kutatást igényel az élettörténet-mondást mint dinamikus folyamatot értelmező vizsgálat, amely figyelembe veszi a kontextusnak, az interaktív kommunikációs szituációnak a szerepét a történet formálásában, valamint a férfi és női egyének által elmondott élettörténetek szerveződését, nyelvi kifejezőeszközeit, az én bemutatásának mikéntjét stb. illetően.

Forrás

SAVIĆ, Svenka és MITRO, Veronika (2006, szerk.): Vajdasági magyar nők élettörténetei. Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások, Újvidék

Irodalom

- ANDÓ Éva (2006): A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. = Szöveg és típus. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp, 113–156.
- BAUMANN Tímea (2007): Női emlékezet a délszláv háborúról – egy élettörténet tanulságai. [www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmany/pdf/Baumann Timea Noi emlekezet a delszlav haborurol JAV.pdf](http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmany/pdf/Baumann_Timea_Noi_emlekezet_a_delszlav_haborurol_JAV.pdf)
- BEAUGRANDE, Robert de–DRESSLER, Wolfgang (2000): Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Corvina, Bp.
- EHMANN Bea (2003): Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője. Magyar Tudomány, 2003, I. www.matud.iif.hu/03jan/ehmann.html
- KÓNYA Anikó (2001): Személyes múlt és történelem: memoárok. = Tanulás, kezdeményezés, alkotás. Szerk.: Pléh Csaba, László János, Oláh Attila. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 286–293.
- OZSVÁTH Imola (2009): „Engemet ez tartott életbe...” Egy mezőségi szövőasszony élettörténetének vizsgálata. www.htmtop.mtaki.hu/palyamunka_pdf_2010/2009
- PLÉH Csaba (1996): A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. Holmi, 8., 265–282.
- PLÉH Csaba (1986): A történet szerkezet és az emlékezeti sémák. Akadémiai kiadó, Bp.
- RICOEUR, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem = Narratívák 3. A kultúra narratívái. Szerk. és a szövegeket gondozta: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 51–68.
- SÍKLAKI István (szerk., 1995): A szóbeli befolyásolás alapjai I–II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TÁTRAI Szilárd (2003): Egy nem mindennapi elbeszélés. Magyar Nyelvőr, 389–406.
- TÁTRAI Szilárd (2006): A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. = Szöveg és típus. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp., 211–232.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2000): A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. Magyar Nyelvőr, 124., 494–500.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2001): A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

ANALYSIS OF LIFE STORIES THROUGH THE ORAL LANGUAGE OF WOMEN FROM VOJVODINA BASED ON COGNITIVE AND FUNCTIONAL VIEWPOINTS

The study deals with viewpoints of cognitive and functional analysis of oral life stories: what kind of mental processes create the type of oral text and what their role is in the communicative interaction. The story in fact functions as a cognitive scheme. The life story develops through the reconstructing memory, that is, through the conscious narrative arrangement of the events. The narrator presents, first of all, him/herself, that is the *I/self*, but from the life stories one can tell the relationship between the narrating I and the other one, the social position of the personality, and, furthermore, it has a role in defining (-maintaining) identity.

Keywords: cognitive, story, recollection/remembrance, scheme, presentation of *I/self*, role, identity.

UTASÍTÁS

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két pozitív recenziót kapott.
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát (l. ennek a számnak a szövegeiben).
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímben pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word formátum, Times New Roman betűtípus) kell a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) vagy a főszerkesztő (evatoldi@eunet.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak, valamint a közcímeket, melyek 14 pontosak (az utóbbiakat *dőlt – kurzív* – betűvel).

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

*Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad*

A SZERZŐ NEVE (rang nélkül, verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye

(vagy a szerző laccíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, BTK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló, tómpán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz, legfeljebb 15 sornyi).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 10).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz. Maximális terjedelem: egy szerzői ív (30 000 karakter, szóközökkel).

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötéjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...). Évszázadok jelölésekor javasolt az arab számok használata (20. századi).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A közcímek (középre zárva, 14-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*), a művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűkkel irandók. *A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).*

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem).

A jegyzeteket lapalji jegyzet (lábjegyzet) formájában kell feltüntetni, a szövegszerkesztő program „Beszúrás”/”Insert” parancsának felhasználásával. A lábjegyzetben a rövidítéseket a helyesírási szabályoknak megfelelően (és megfelelő szóközzökkel) kell jelölni: ua. (ugyanaz), uo. (ugyanott), i. h. (idézett hely), i. m. (idézett mű), vö. (vesd össze), l. (lásd) stb. A lábjegyzet kezdetén minden rövidítést nagybetűvel kezdünk.

Az idézetek leelőhelyét magában a főszövegben jelöljük, pl. (PROPP 1983), vagy oldalszámmal: (PROPP 1983; 26).

Kiadás(ok)

KEMÉNY István (2001): *Hideg. Versek (1996—2001)*. Palatinus, Bp.
PÉTERFY Gergely (2008): *Halál Budán*. Kalligram, Pozsony

Irodalom

Könyv: FORSTER, E. M. (1999): *A regény aspektusai*. Ford. Szili József. Helikon Kiadó, Bp.

HOPPÁL M. – JANKOVICS M. – NAGY A. – SZEMADÁM Gy. (2000): *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Bp.

HORVÁTH Györgyi (2007): *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Léda könyvek. Kijárat Kiadó, Bp.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (1998): *A megértés alakzatai*. Csokonai Kiadó, Alföld könyvek, Debrecen.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (2000): *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Bp.

SÍKLAKI István, szerk. (1995): *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

SZILI Katalin (2004): *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány:

RICOEUR, Paul (1999): *Emlékezet – felejtés – történelem. = Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk. és a szövegeket gondozta: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 51—68.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998): *Fordítás és kánon. = Sz.-M. M.: Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 47—70.

Folyóirat-publikáció:

NYOMÁRKAI István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. Magyar Nyelvőr, 3., 277–283.

ŽIŽEK, Slavoj (2009): Liberális utópia. Ford.: Szügyi Edit. Híd, 9., 121–130.

Elektronikus forrásművek: BALASSA Péter (1980): A forrásmű címe. Kiadó, Kiadás helye vagy Folyóirat, szám., 24–62. URL: <[http://teljes web-cím...](http://teljes_web-cim...) (zárójelben a letöltés ideje).

(Megjegyzés: Egyenlőségjelet csak kötetekre való hivatkozáskor használunk, folyóiratforrások esetében nem.)

A bibliográfiai adatok fenti jelölésmódja érvényes a lábjegyzetre vonatkozóan is. Ez utóbbiak jegyzetapparátusában sem a hivatkozott szerzők családnevének, sem művük címének feltüntetésekor nem ajánlott a dőlt (kurzív) betűk vagy a verzál írásmód (csupa nagybetű) alkalmazása.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: RICOEUR, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen, eredeti nyelven írandó.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a gépelési hibákat. A nyelvileg-helyesírásilag gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

A Hungarológiai Közlemények szerkesztősége

Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
Készült a Vest Nyomdában Kamenicán (Štamparija Vest, Sremska
Kamenica) 2011-ben 200 példányban.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of
Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf., 26/27.
sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

ISSN 0350-2430

9 770350 243006